

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ
A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORÁBAN
MAGYARORSZÁGON
1848-1918

**ÁLLAM ÉS EGYHÁZ
A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORÁBAN
MAGYARORSZÁGON
1848-1918**

**Szerkesztette:
Sarnyai Csaba Máté**

Budapest, 2001.

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség

METEM Könyvek 29.

Kiadó:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNET
ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM), Budapest

Felelős kiadó:
Várszegi Asztrik

Sorozatszerkesztők:
Várszegi Asztrik és Zombori István

**A kötet
a Szegedi Tudományegyetem
Vallástudományi Tanszékének és a
Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítványnak
a támogatásával jelent meg**

ISBN 963-8472-56-1
ISSN 12117-2669

TARTALOM

Előszó	7
GYULAY ENDRE: Egyház-politika az elmúlt 150 évben	9
KATUS LÁSZLÓ: Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán	10
FAZEKAS CSABA: A katolikus egyház közéleti tevékenységének reformkori történetéhez	22
CSORBA LÁSZLÓ: Jogvédelem vagy kiváltságvédelem? Danielik János az egyházi vagyon „jogi természetéről” 1848-ban	47
ZAKAR PÉTER: Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848-49-ben	53
SARNYAI CSABA MÁTÉ: A püspöki kar által támogatott autonómia-elképzelés 1848-ban	63
DEÁK ÁGNES: Egyházpolitika és nemzetiségpolitika összefonódása az 1850-es években Magyarországon	89
JAMES P. NIESSEN: Népek, nyelvek, egyházak és autonómiák. Haynald Lajos Erdélye forradalom és kiegyezés között.....	101
BEKE MARGIT: A püspöki kar és az autonómia 1867-71 között	113
LAKATOS ANDOR: Közvetítés és kiegyenlítés Haynald Lajos szerepe az autonómia-mozgalom 1868-1871 közötti szakaszában	119
GERGELY JENŐ: A történelmi keresztény egyházak autonómia-szervezete a dualizmus éveiben.....	132
KISS MÁRIA RITA: Bangha Béla sajtókonceptiója politológiai szempontból.....	146
MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS: A katolikus autonómia-mozgalom néhány teológiai aspektusa.....	159

ELŐSZÓ

Ebben a kötetben az 1998. április 21-22-én az „Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848-1918)” címmel Szegeden rendezett konferencia résztvevőinek írásait veheti kézbe a Tisztelt Olvasó.

Az rendezvény szervezőinek elsődleges szándéka volt az 1848/49 évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára való méltó emlékezés. E jelentős esemény kapcsán a modern magyar polgári állam és társadalom létrejöttét is ünnepeltük. A változások egyik fontos következménye volt, hogy a katolikus egyház és az állam viszonya átalakult, miközben magának az egyháznak az ekkor előtérbe került modern eszmék hatására belső életében is új kihívásokkal kellett szembe néznie. Messzire ható jogi-politikai, egyházi, egyházszerkezeti és fegyelmi problémák vetődtek fel. Éppen ezért ezek a kérdések nem tárgyalhatók csupán 1848/49-re vonatkoztatva, hanem csakis előzményeikkel és következményeikkel együtt. Ez az oka annak, hogy a konferencia referátumai szélesebb időbeli kitekintést mutatnak. Az egyházi autonómia különféle elemeinek vizsgálata a leginkább kézzelfogható közös pont az itt olvasható írások többségében, bár az egyes tanulmányok alkalmasint különböző szempontokat és más-más történelmi pillanatot emelnek ki.

A konferenciát a József Attila Tudományegyetem Alkalmazott Vallástudományi Kutatócsoportja - ma már SZTE Vallástudományi Tanszéke - és a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség szervezte. Ehhez járult az a nélkülözhetetlen segítség, amit a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke nyújtott. Az esemény megrendezését anyagilag támogatta az MKM Felsőoktatási Programfinanszírozási Pályázata.

A konferencia védnökei voltak: Gyulay Endre Szeged-Csanádi püspök, Balázs Mihály, a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának akkori dékánja és Békési Imre, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola akkori főigazgatója.

Minden közreműködő személynek és intézménynek ezúton mondunk köszönetet!

Bízunk abban, hogy kötetünk, minél szélesebb olvasó közönséghez eljutva, segíti a címbeli korszak és viszonyrendszer jobb megismerését.

Szeged, 2000. december 10.

Sarnyai Csaba Máté

EGYHÁZ-POLITIKA AZ ELMÚLT 150 ÉVBEN¹

Nem olyan régen, annak a bizonyos nagy megemlékezésnek a tiszteletére², vagy legalább is az ünneplésére egy körlevelet adtam ki az egyházmegyémben. Ezt azzal indokoltam, hogy a régi csanádi egyházmegye területén 1848-49-ben olyan események történtek³, amelyek mellett százötven év után épp a jubileumakor nem mehetünk el anélkül, hogy meg ne emlékezzünk róluk és egyben tanuljunk is belőlük. Ebben a körlevélben sok mindent felidéztem, de igazában egy nagyon fontos személy, illetve hozzákapcsolódó dolog van, ami kiindulási pontnak talán igazán érdekes lehet a számunkra is. Ez az akkori csanádi püspök, Horváth Mihály⁴, akit ugyan Róma nem nevezett ki, de a király, V. Ferdinánd igen⁵, s éppen ezért az ő munkálkodása jelzi azt a kettősséget, ami ekkor az egyházon, illetve magán az országon belül volt. Talán a legérdekesebb az, hogy éppen az nevezi ki őt püspöknek, akivel ellentétesek az útjai. Horváth Mihály egész működésének a lényege valahol ott van, hogy V. Ferdinánd csanádi püspökké tette őt, a felszentelt papot, de éppen az ő működése kapcsán is mondhatjuk, hogy nemzeti életében és szabadságharcában alig tüntette ki magát annyira hazafias magatartásával valamelyik egyházmegye klérusa, mint a csanádi papság. Hiszen mindenek előtt a nép és a szabadság mellé állás jellemezte a püspököt és klerikusai többségét is. Amíg a többiek a Habsburg-házhoz való hűségüket próbálták kimutatni, addig éppen Horváth Mihály és papjai igen jelentős része is nekiindult, hogy csatlakozzon a márciusi ifjak által hirdetett eszmékhez, lendületet, lelkesedést hozva, ha nem is elsődlegesen anyagi áldozatokkal, hanem inkább saját harcával és működésével. Azért is éppen Horváth Mi-

¹ A konferencia megnyitó beszéde, amelyet a megyéspüspök az esemény tiszteletbeli elnökeként tartott.

² Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából a 1998 márciusában bocsátotta ki a szerző csanádi egyházmegye híveihez intézett körlevelét.

³ A történekről szóló sokirányú szakirodalomból ld. pl. KOVÁTS SÁNDOR: *A csanádi papnevelde története*. Temesvár 1908.; JUHÁSZ KÁLMÁN: *A csanádi egyházmegye 1848/49-ben* (A kéziratot sajtó alá rendezte LOTZ ANTAL) in: Csongrád megye évszázadai XXI. kötet Szeged, 1994.

⁴ HORVÁTH MIHÁLY kinevezett csanádi püspök, politikus és történétíró. Szentesen született 1809. október 20-án szegény családban. Tanulmányait előbb Szegeden végezte, majd 1825-től a váci Papneveldebe került. 1830-ban bölcsészdoktorátust szerzett. A következő évben pappá szentelték. Dorozsmán, Kecskeméten és Nagykátán volt káplán. Történelmi munkáival három akadémiai díjat nyert, így 1839-től a legmagasabb tudományos testület levelező, 1841-től pedig rendes tagja lett. 1844-ben a bécsi Theresianumban a magyar nyelv és irodalom tanáraként dolgozott. 1847-től hatvani prépost. 1848. június 25-én nevezte ki V. Ferdinánd csanádi püspökké. Mint püspök a jelen volt az országgyűlés debreceni ülésén is és aláírta a Függetlenségi Nyilatkozatot 1849. április 14-én. Az 1849. május 2-án alakult Szemere Bertalan vezette kormány vallás és közoktatásügyi minisztere lett. Május 9-i rendeletében az egyházi eljáróknak meghagyta, hogy tegyenek hitet a kimondott függetlenség mellett. A cári csapatok betörésekor – június 27-i rendeletében – keresztes hadjáratot hirdetett. A kormányt Szegedre majd Aradra is követte és itt maga is aláírta Kossuth Lajos lemondó nyilatkozatát (augusztus 11.) A szabadságharc bukása után külföldre menekült, ahol 18 évet töltött száműzetésben. A hadi törvényszék ugyanis 1851. szeptember 22.-én halálra ítélte és távollétében fel is akasztották. 1866-ban megkapta a hazatérési engedélyt. Itthon a Kiegyezés után tudományos és közéleti szerepet vállalt. 1878. augusztus 19-én halt meg Karlsbadban.

⁵ A pápa, IX. Pius, egyetlen a Batthyány-kormány kérésére V. Ferdinánd által kinevezett egyházi méltóságot sem erősített meg.

hályt emlegetem indulásul a 48-as időkből, mert benne testesült meg az a karakter, aki ugyan fölkerült mint vezető, de ugyanakkor benne élt a magyarságban és a magyarságnak a problémáit – ha szabad így mondanom – talán jobban érzi és érti, mint akik már régebb óta püspöki vagy érseki székekben ültek, s így nagyobb lelkesedést tud nyújtani híveinek és talán az országnak is. Az eszközei is érdekesek. A legjellemzőbb sajátossága az egyháznak, s benne neki is, hogy miközben fölszólít, buzdít, amíg ajándékozásra, a honvédség megsegítésére vagy a harcokban való részvételre másokat lelkesít, nem fedlezkedik meg a kegyelmi áhitatról – az imádságról. Imádságot írt, amit mindenhol föl kellett olvasni, bűnt rendelt el⁶ amivel próbálta a szabadságharcot ezáltal is tudatosítani a népben, részben kegyelmi erőket is mögé állítani.

Úgy gondolom, hogy ez az egyik oldal, a vallásos oldal, az Istennel kapcsolatos oldal, az igazságkeresésnek az oldala, s minden kegyelmi eszköz megélése is. A másik oldalon van a tradícióra való hagyatkozás. Ez a kettősség a korral való haladás és a tradícióban való megmaradás azt hiszem mindig ütközőpont az egyház életében. Látni és megélni az emberek igényeit, vágyait, azt hogy azok hogyan alakulnak, fejlődnek, de eközben megmaradni kereszténynek: egyszerre megőrizni a régit, de engedni az új fejlődését.

Itt tennék egy rövid kitérőt a népi imádságok gyűjtése kapcsán. Ezekben az imádságokban nincs mindig dogmatikai tisztaság, mégis abban áll a legfőbb értékük, hogy megmutatják, mi is lakik az emberek lelkében. Ezzel azonosítható az a kettősség, amit az előbbieken a fejlődés és a hagyomány dualitásaként igyekeztem láttatni. Nem mintha a dogmatikus dolgokon változtatni lehetne, de a népi imádságok arra világítanak rá, ahogyan azt a hívő nép megéli. Ennek a valós reflektálása el kell, hogy jöjjön.

Amikor készültünk a honfoglalás 1100 éves évfordulójáról való megemlékezésre, két dossziét, két kiállítási anyagot állítottunk össze. Ezek közül az egyik a Dómban „A Szentszék és Magyarország kapcsolatai” címmel volt látható. (Felmutat 1-1 tablót.) Nem ekkorában, hanem sokkal nagyobb méretben állítottunk ki anyagokat. Szent Istvántól napjainkig mutattuk be a különböző korok gondjait száz egynéhány kettőzött képben. Az egyik kép a pápaság szemszögéből, a másik a magyarság oldaláról közelítette meg az egyes korszakokat. Így vált követhetővé, hogy ki volt az akkori pápa, és mi történt az adott időben. Csak ízelítőül szeretnék néhányat bemutatni az 1840-es évekre vonatkozók közül kiemelve a lényegét.

A konklávén 1846 június 16-án IX. Piuszt választotta meg pápának⁷. Az új egyházfő liberális reformpolitikája erősen befolyásolta az itáliai egyesítést és Mazzini⁸, ill. Garibaldi⁹

⁶ Horváth Mihály vallás-és közoktatásügyi miniszterként az orosz beavatkozást követően keresztes háborút hirdetett és 1849. május 27-től szentbeszédek és körmeneteket kellett tartani a magyar honvédség sikeréért. Ugyanezen célból országos bűnt hirdetett 1849. június 6-ra.

⁷ IX. PIUS/Giovanni Mastai-Ferretti/(1846-78)pontifikatusának elején az egyházi államot az itáliai függetlenségi törekvésekbe igyekezett bekapcsolni. 1848. március 14-én új minisztériumot hozott létre, és a világiak számára biztosította a polgári szabadságjogokat a pápai állam területén. Ekkor az Itália egyesítését elérni kívánó Károly Albert piemonti király felszólította őt, hogy együtt indítsanak hadat Ausztria ellen, amit 1848. április 29-én visszautasít. Ennek hatására a közhangulat ellene fordult. A főként világiakból álló kormány miniszterelnökét Pellegrino Rossit meggyilkolták és november 15-én kitört a forradalom Rómában. A megmozdulások során a pápai palotát is megostromolták. Ennek következtében IX. Pius november 24-én Rómából a nápolyi királyság területén lévő Gaetába menekült, ahonnan csak tizenhét hónap múlva tért vissza.

⁸ MAZZINI, Giuseppe(1805-72) olasz forradalmár politikus. 1831-ben megalapítja. Giovine Italia (Ifjú Olaszország) nevű mozgalomát, melynek legfőbb célja Itália egységének létrehozása. Már 1834-ben felkelést szervez ennek érdekében, de elbukik. Az 1848-as forradalmak idején ismét fontos szerephez jut,

felkeléseit. A pápai állam belső átszervezése a Risorgimento¹⁰ serkentőjévé vált. 1848 március 14-én a pápa biztosította a parlamentáris alkotmányt. A különböző egyesítési mozgalmak azonban fokozták elszigetelődését, ezért nem akarta magára haragítani Bécsset. Az osztrák belpolitika eseményei aggodalommal töltötték el. Az európai forradalmi hullám megsemmisítették Metternich¹¹ gyűlölt elnyomó rendszerét, melyben Magyarország is része volt. A német egység-törekvések, a porosz-osztrák ellentétek elvonták a pápa figyelmét a magyar szabadságharcról, melyet a bécsi nuncius, Viale Prelá,¹² provinciális jellegűnek minősített. Ennek ellenére a pápa elítélte a bécsi udvar Magyarországra nézve káros politikáját, IX. Piusnál tehát közeledés látszik. Így mutatuk be ezen a tablón, az akkori Európa térképét, fölosztását. Az itáliai forradalom idején a pápa Gaetába költözött. Az események hatására megszűnt az érintkezés Ausztria és a Szentszék között. Az 1849 januárjában felújított politikai kapcsolatok biztosították az egyház belső szabadságát.

A Bach-korszakban a magyar egyházat sújtó megszorító intézkedések is megszűntek. 1853-ban a jezsuita rend ismét visszatelepedhetett Magyarországra¹³. 1849-ben Scitovszky János pécsi püspök lett az esztergomi érsek¹⁴. Ő korábban, még pécsi püspökként megalapította a jogakadémiát, a könyvtárat és az apácanévelő intézetet. Az öregeknek és hajléktalanoknak szegényházat létesített. IX. Pius 1853-ban nevezte ki bíborossá. Egész tevékenységével igazolta, hogy az egyházi vagyon egyaránt szolgálja az egyházi intézményeket és a közjót.

A korszakban sok szempontból sajátos, kettős kép alakult ki. Egy a Szentszékkel, vagy Rómával, vagy Itáliával kapcsolatban; egy pedig arra vonatkozóan, ami éppen eseményként történt. Így próbáltuk ezt a szakaszt bemutatni, elvinni az emberek elé. Egy kicsit mindenki elidőzhetett ezen a kiállításon a nagy tablók előtt. Így talán jobban bele tudta érezni magát a világ akkori eseményeinek menetébe valamint abba, hogy azokra hogyan reagált a Szentszék. Másfelől azt is láthatta, hogy mi magyarok miként viszonyultunk a Szentszékkel kapcsolatos történetekhez. Például, hogy egy-egy zsinat vagy más egyházi esemény hogyan formálta, alakította egyházunk életét és működését. Remélem, hogy ez

ő a pápa távozása után 1849. február 2-án kikiáltott Római Köztársaság vezetője, amit a francia csapatok vernek le 1849. július 3-án.

⁹ GARIBALDI, Giuseppe(1807-82) olasz szabadságharcos. A Mazzini által szervezett 1834-es felkelésben részt vett, annak leverése után előbb Franciaországba, majd Brazíliába ment. 1848 áprilisában visszatért Itáliába, ahol részt vett a forradalmi küzdelmekben. Előbb a milánói események részese, majd a római köztársaság szolgálatába szegődött. A franciák győzelme után ismét Amerikába menekült.

¹⁰ RISORGIMENTO: az egységes Olaszország kialakulásának kora 1815 és 1871 között.

¹¹ METTERNICH-WINNEBURG, Klemens Wencell(1773-1859) osztrák kancellár, külügyminiszter.

¹² VIALE PRELÁ bécsi pápai nuncius 1845-1856.

¹³ A jezsuita rend működését Mária Terézia 1773-ban függesztette fel a Habsburg Birodalom területén.

¹⁴ SCITOVSKY JÁNOS bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek (Béla, 1785. november 1. – Esztergom 1866. október 19.) 1827-től rozsnói, 1836-tól pécsi püspök. Jelentős egyházépítő munkájának egyik megnyilvánulása, hogy tetemes összegekkel járult hozzá templomok építéséhez. Létrehozta a pécsi szegényházat és az egyházmegyei Néptanítók Nyugdíjintézetét is, mintegy háromezer forint költséggel. Magára vállalta a pécsi tanítóképző intézet személyi és dologi kiadásait, ezen felül évente egy tucat képzős hallgatót részesít ösztöndíjban, ezerkétszáz forint költséggel. 1847-ben kétszáznyolcvanezer forintot fordított a pécsi Patrona Hungariae leánynevelő intézet építésének megindítására (ezt majd 1850-ben fejezik be). Bátaszéken, Dunaföldváron, Mohácson, Siklóson, Szekszárdon és Tolnáon létesít saját költségén népiskolákat. A szabadságharc alatt a konzervatív püspök a dinasztia híve maradt, ezért Kossuth javaslatára hazaárulónak nyilvánították. A szabadságharc bukását követően, 1849 július 21-én, a letett Hám János helyett hercegprímássá és esztergomi érsekké nevezték ki. A kompromittált egyházi személyek ügyében egyfelől udvarhű konzervativizmus, másfelől a megértő humanitás jellemezte. 1853. március 7-én nyeri el a bíborosi címet. 1866. október 19-én halt meg Esztergomban.

a kiállítás végigfut a magyar püspökségeken, érsekségeken, vagy esetleg más helyeken is, hiszen hatalmas erő van benne, s talán azok sem találtak benne semmi kivetni valót, akik történelmi szempontból ellenőrizték. Egyébként ez az az anyag, ami 1-1 kötetbe rendezve Lengyelország és Magyarország, illetve a Szentszék és Magyarország kapcsolatait mutatja be. A Szentatya, II. János Pál pápa, ezt kapta tőlünk ajándékba 1991-ben első magyarországi látogatása alkalmából. Ekkor még az én egyházmegyéimhez tartozott Debrecen, s ott a református nagytemplomban adtam át neki¹⁵.

Ha most belenézek ebbe a 100-150 esztendőbe, és próbálom megkeresni mi volt Magyarországon, akkor a politika és egyház viszonya kapcsán egészen napjainkig, úgy gondolom, három irányzatról kell egy pár szót mondanom. Ezekbe az irányzatokba a szakemberek bizonyára jobban belemélyednek, én csupán fölvezetni szeretném.

Az első a földhözragadság, ami valahol a vagyonból adódó biztonsága az egyháznak. Ez alkalmasint elvonja a főpapság, sőt még a papság figyelmét is a nép jelen állapotáról. A létbiztonságuk, a megélhetésük adott, az egyház stabilitása megvan, még ha kevesebb is a fizetségük, mint iskoláink tanítóinak fizetettsége, azért biztos állásuk van. Ez a biztonság, ez az egyik mozzanat, ami valamiképpen a gondolkodást is átfőrné. Itt csak egyetlen példát emelnék ki a Prohászka Ottokár¹⁶ munkálkodását körülvevő értetlenséget. Ő elég világosan látta, hogy a földosztást végre kellene hajtani, komolyan kellene venni a Rerum Novarum¹⁷ felszólítását, és el kellene indítani a szociális forradalmat az egyházon belül. Amikor a földosztás szóba került majdnem az egész püspöki kar ellenezte azt és nem is látott hozzá. Biztonság érzés, amely nemcsak a Gondviselésre akar hagyatkozni, hanem valamilyen formában anyagi biztonságot akar a maga számára. Itt természetesnek gondolom, hogy nem csupán a püspöki székházak, vagy paloták fenntartásáról van szó, vagy még kevésbé arról, hogy a négyes fogatok meglegyenek, hanem valami egészen másról is. Nevezetesen a hozzátartozó szociális intézményhálózatról, mindenek előtt az oktatásról. Ennek az oktatási hálózatnak a biztonsága az, ami teljesen vagy majdnem teljesen csődbe van napjainkban. Az egyház ebből a szempontból nagy mértékben ki van szolgáltatva az állami költségvetésnek.

A Római Katolikus Egyház szemszögéből az a másik fontos tény, hogy mint államvalás beletartozott az aktuális politika főirányába. Egyfelől jogi biztonsága volt jó néhány kiváltsággal: nemcsak anyagi jellegűek tartoznak ide, hanem a katonáskodástól kezdve a törvényhozásban való részvételen át, egészen az egyháziak feletti bíraskodás jogáig. Ugyanakkor az egyház maga is aktívan, – a felső táblán keresztül, – belépett az ország politikájának alakításába. Azt hiszem, hogy itt az egyházzal szemben túl dimenzionált a felelősségre vonás, ezt nézetem szerint alaposan meg kellene vizsgálni. Ugyanis az egyháznak nem volt igazi beleszólása a politika menetébe, hiszen mindig kisebbségben volt az a vezető réteg, (itt főként egyháziakra, püspökökre, kiemelt személyekre gondolok) akik igazában irányíthatták volna a törvényhozást. Hogy mást ne is említsek, csak a zsidótörvényeket¹⁸. Ebben a helyzetben egy-egy beszéd vagy egyéb megnyilatkozás a vilá-

¹⁵ II. JÁNOS PÁL első magyarországi látogatás 1991. augusztus 16-20 között történt. A debreceni református nagytemplomban pedig augusztus 18-án járt.

¹⁶ PROHÁSZKA OTTOKÁR székesfehérvári püspök. Nyitrán született 1858. október 10-én. 1905. október 17-én nevezte ki Ferenc József székesfehérvári püspökké, amit X. Pius pápa 1906. január 21-én erősített meg. 1927. április 2-án halt meg Székesfehérvárott.

¹⁷ A RERUM NOVARUM kezdetű enciklikát XIII. Leó pápa 1891. május 15-én bocsátotta ki. Ez a dokumentum első alkalommal fogalmazta meg a katolikus egyház tanítását a szociális rendre, a munkás és a munkaadó viszonyára vonatkozóan a polgári berendezkedés keretei között.

¹⁸ ZSIDÓTÖRVÉNYEK: 1938. május 29-én hirdették ki az un. első zsidótörvényt (1938/XV.tc.), amely 20%-ban maximalizálta egyes értelmiségi foglalkozási ágakban a zsidóság arányát. A második zsidótörvényt 1939.

gon semmit nem jelentett. Itt előre elhatározott, kívülről irányított, németek által kényszerített események történtek. Ők biztos, hogy egészen szoros értelemben elvitték az embereket, hiába is lett volna vagy hiába is volt egy-két kiállítás.

A harmadik irány nézetem szerint a szociális és egyéb kérdések köre. Mindenek előtt azt kell kiemelni, hogy fokozatosan kialakult a világi hívek befolyása és ellenőrző szerepe az egyház belső életébe. Ennek legfőbb közege a legutolsó a 40 évet megelőző időszakban az Actio Catholica¹⁹ volt. Ez a mozgalom alulról jövő kezdeményezések fölkarolását jelentette. Nem tudom, mennyire közismert például az Actio Catholica-nak a munkálkodása a családpolitika vagy a neveléspolitikai területén. Azokra a kis Actio Catholica füzetekre²⁰ gondolok, amelyeket sok ezer példányban, szétküldtek az országban, és ahol egy kicsit is lelkesedett a plébános, ott nagyon nagy egyesületi életet lehetett elindítani. Ezeknek az egyesületeknek a működése nem azt célozta, hogy a püspöknek vagy a plébánosnak a gondolatit közvetítsék, hanem főként egy nagyon is összeforló, átalakuló, gondolkodásra tanító reformra irányultak. Az ifjúság vonatkozásban például azoknak a föllemelése, akik számuknál fogva az országban komoly súlyt kaphatnak. Itt elsősorban a katolikus legény- és leányegyletre a KALOT-ra illetve a KALÁSZ-ra²¹ gondolok. Tehát valami olyan alulról jövő kezdeményezésre, aminek jó személyes hatása volt és felnyitotta a hívek szemét. Ha olykor ezeknek a mozgalmaknak ütközésük is volt a főpappal, mégis bizonyos mértékig fölrázták a híveket és a fölfrissülést hozták a hitéletben is. A legfőbb mozzanat, hogy az ekkor felnőtté vált generáció az Isten-kapcsolatot szem előtt tartva akarta megreformálni az országot. Ez alulról jövő fölvilágosítás volt a belső ügyeket vivő főpapság számára, akik esetleg kevesebbet érintkeztek a néppel. Mivel a világi hívek, a nép gondolkodáskörében is benne voltak.

Azt hiszem, hogy ennek a virágzása a második világháború előtt bontakozott ki, és ezt tette tönkre az 1948-53 közti események sorozata: fölszámolták az egyházi ifjúsági egyesületeket, a vallást visszaszorították a templomokba, sőt az embereket gyakran megfélemlítették, hogy templomba se merjenek menni, mert hát egy termelőszövetkezetben dolgozó brigádvezető ezt nem tehetné, pláne egy szakmunkás vagy még kevésbé egy kórházigazgató. Ezenél a beosztásoknál a párttagság mellett a természetes hitgyakorlás megtagadása is elvárás volt. Ennek az időszaknak a vallásos életében érdekes fejleményt láthatunk, a politika és az egyház ütköztetését. Az első időkben még, amíg keresztényként fölnevelt emberekről volt szó tüntettek a fakultatív hitoktatás ellen kérve a régi kötelező jelleg visszaállítását. A párt vezetői fölsorakoztattak minden eszközt, hajlandók voltak akármit megtenni, hogy a gyerekek ne járjanak hitoktatásra. Ahogy azonban már ezeknek a még keresztényként nevelt embereknek a gyermekei kezdenek fölno-

május 5-én hirdették ki(1939/IV. tc.). Ez már nem vallási, hanem faji alapon határozta meg ki tartozik a törvény hatálya alá. Kizárta őket az állami hivatal viselésből és 6%-ra szállította le a korábbi 20%-os arányt más foglalkozásoknál. Az un. harmadik zsidótörvény(1941/XV. tc.) 1941. augusztus 8-án került nyilvánosságra. Ebben „fajgyalázasnak” minősítették és büntetendőnek nyilvánították a zsidók és nem zsidók közötti házasságot.

¹⁹ ACTIO CATHOLICA: 'katolikus akció' XI. Pius pápa 1922. december 23-án adta ki Ubi arcano Dei kezdetű enciklikáját, amely a mozgalom megszervezéséről szól. A mozgalom fő célja a hívek tevékeny részvétele az egyház apostoli munkájában. Magyarországon 1932. október 19-én a püspöki kar kinevezte az Actio Catholica Országos elnöksége tagjait(elnök: Serédi Jusztinián hercegprímás; ügyvezető elnök: Glattfelder Gyula csanádi püspök) ezzel indult útjára a mozgalom. Az országos elnökség hivatalos megalakulása november 12-én történt, ezt tekintik a mozgalom megindulásának.

²⁰ Actio Catholica címmel vallásos tárgyú füzeteket jelentettek meg 1934 és 1947 között.

²¹ KALOT: Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Titkársága. 1936. november 10-én alakult és 1946-ban oszlatták fel. KALÁSZ: Katolikus Asszonyok Lányok Szövetsége.

ni, a második időszakban, az iskolai hitoktatás szinte teljesen megszűnik. Az egyház a templomban való tanulságtétellel próbálkozik, bár a körülmények nem megfelelőek. Nincs mód példának okáért arra, mint mondjuk a franciáknál, hogy hittantermeket állítsanak be, és a gyerekeknek legyen egy szabad délutánjuk, amikor ott tudnak lenni a hittanórán. Tehát elfogyott a virágzás, ami még gyümölcsé sem érhetett. Az első időkben megmutatkozott a hit melletti erős kiállás is, de ezt minden eszközzel, elsősorban elbocsátásokkal, elfojtották. Akik ellenálltak, eleinte még meg tudtak valahogy élni. Visszaemlékszem Vándor Miklós tanítóra Battonyán, aki nem volt hajlandó Mindszenty²² ellen aláírni azt a bizonyos elítélő ívet²³, utóbb ezért a tanítóságból eltávolították, elment fizikai munkásként dolgozni a kisvasút építéséhez, de keresetéből maga is és a családja is megélt. Később már teljes állásvesztés és megbélyegzettség következett, így fizikailag is ellehetetlenült, és családja eltartása is megnehezült. Akkor azonban megindult egy alulról jövő szerveződés, főleg a fiatalság körében, akik kisközösségekben gyülekeztek. Az egyházi élet pusztítása idején tudom, hogy nagyon sok névtelen résztvevő volt ezekben, akik világosan látták, hogy csak úgy lehet a jövőt építeni, ha lesz egy olyan ifjúság, és azon belül egy olyan értelmiség, amelyik a vallásához hűen, az Isten törvényei szerint próbálja berendezni a jövő társadalmát. Ezért, bár mint mondtam kevesen voltak és nagyon veszélyes kezdeményezés volt, mégis csinálták. Visszaemlékszem, nem egyszer beszélgettünk, hogy csináljuk-e tovább, vagy sem. Tudniillik, ha egy egyetemistát rajta kaptak volna azon, hogy egy kis közösségnek a tagja azonnal eltanácsolták volna. Van-e jogom ahhoz, hogy egy fiataalt a hithez így ragaszkodva elvágjak a lehetőségeitől, hiszen így megbélyegezve nem egyszer hányódtak emberek. Beadták a pályázatukat egyszerű gyári munkásnak vagy bármi másnak, s már vissza is kapták, hogy ilyen priusszal nem tudják őket fölvenni. Szóval a terrorral szemben nem volt elégségesen kidolgozott az egyház stratégiája, csak az előbbiekhöz hasonló kezdeményezések történtek és így komoly eredményről vagy sikerről nem is nagyon lehet beszélni. A fentiek igen nagy összefoglaló képek, nem részletezések, de talán belőlük is érezni lehet, hogy milyen megvilágosítás kellett ezekhez a történetekhez.

Elérkeztem a rendszerváltás idejéhez 1989-hez. Hoztak egy törvényt, a gyakran emlegetett IV.-et, a vallás- és lelkiismereti szabadságról²⁴. Előtte nem sokkal, 1987-ben kaptam meg a püspöki kinevezésemet. A Miklós Imre államtitkárral²⁵ való tárgyalások során elhangzott, hogy milyen nagylelkű a politika az egyházzal. „Nézze meg! A templomok nyitottak, s itt vannak a gyönyörű körmenetek is”. Azt mondtam akkor – és ezt ma is állom –, semmit nem engedtek, kivéve egyet: ahol alulról jött a nyomás. Mi például megpróbáltuk az iskolákból hiányzó hitoktatást bevinni a templomba. Először még karingben kellett odaállni, hogy litániát mondunk, de a litániában igehirdetés volt, mert mindenféle följelentés történt a hitoktatási eszközök használata miatt. Mégis a karing mellett tábla és kréta került elő. Igaz, sajnos nem a legjobb körülmények között zajlottak ezek az alkalmak, mert a hullámos padon a gyermek nem tudott írni, de így még mindig jobb volt mintha semmi sem lett volna. Végül látva a történeteket hozzájárultak a templombeli a hitoktatáshoz. A tiltás idején ifjúsági csapatként vagy énekkarként működtek

²² MINDSZENTY JÓZSEF: bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek 1945-1974.

²³ Mindszenty elítélését támogató kormánybarát tömeggyűléseket 1949. februárjában szervezték, ezzel egyidejűleg ugyanilyen tárgyú aláírási íveket is köröztettek.

²⁴ A lelkiismereti-és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló törvényt (1990/IV. tc.) 1990. január 24-én fogadta el az országgyűlés.

²⁵ MIKLÓS IMRE: államtitkár, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke volt 1971. május 16-tól 1989. április 30-ig. Az Állami Egyházügyi Hivatal 1989. június 30-án szűnt meg.

azok a körök, amelyekből kialakultak az ifjúsági csoportok. Erre a növekvő alulról jövő nyomásra mondták azt, hogy engedélyezik, a még nagyobb veszély elkerülése érdekében. Ez volt az a bizonyos „engedmény”, amit csendesen kiharcoltunk magunknak. Meghozták a már említett IV-es törvényt. Amikor Németh Miklós²⁶ miniszterelnök összehívta az egyház vezetőit, mindenki leborult, hasra esett és azt mondta: „Jaj, de hálások vagyunk!” Ketten voltak, akik a hála mellett másnak is hangot adtak, az egyik Szendi József veszprémi érsek volt. Ennek a visszhangja az újságokban is megjelent. A másik egy kisebb jelentőségű püspök²⁷, aki azt mondta: „Kérem, nagyon szép ez a IV-es törvény, természetesen nagyon köszönjük, de ez csupán elmélet. Mert nincs iskolánk, nincs szerzetesházunk, nincs pénzünk, a híveink félnek, nem tudjuk őket gondozni és fölemelni”. Az egésznek a visszhangja természetesen az volt, hogy ez mind megvalósul majd. Ettől kezdve elindult, főként a rendszerváltás után, egy nagy kötélhúzás az emberek vallásossága vagyis az egyház élete és a politika között. Ennek során a politika szereplői kedveskedésekkel próbálták a hangulatot maguk felé fordítani. Ezek a gesztusok csupán azt mondják, hogy „Jaj, mi ezt, meg ezt megengedtük”, vagy „Jaj, ennyi pénzt vagy munkát adunk”. A számok csillogóak, de nem fedezik az egyház szükségleteit, és ugyanakkor eltörpülnek nagy állami költségvetéshez viszonyítva. Ezzel egy időben elfelejtik elmondani – nemcsak most, hanem régebben is –, hogy ez a támogatás bizony iskolák szociális otthonok fenntartását szolgálja és igen kevés marad arra, hogy az egyház fejlődjön: fizetni tudjon, vagy valamit vegyen. Ezt nyújtja a politika. Azt kérdezik gyakran, miért nem hálás az egyház, hogy ennyit kapott. Azért, mert még mindig csak a IV-es törvény részleteinek a megvalósítása folyik. Itt van a Szentszékkal kötött megállapodás²⁸ is: nem teljes, nem konkordátum. A törvényhozás és az emberek gondolkodása 40 év alatt elfordult az egyháztól, ezt példázza az abortusztörvény, a válások növekvő száma és az oktatás is, ahol a világnézeti semlegességig való eljutás látszik természetesnek. Pedig ez utóbbi abszolút fából vaskarika. Itt történik az értékrend kisiklata, itt vesz el az értékrend komolyan vétele. Éppen ezért azt hiszem, az egyháznak itt és most az a legfontosabb feladata, hogy visszatérítsen mindenkit – nem az egyház megbecsüléséhez – hanem az egyház által meghirdetett európai értékekhez. Európa a kereszténységből lett azzá, amivé lett. Nem a legutolsó évtizedek tették értékessé és erkölcsössé. A kommunizmus után a kapitalizmusban és a szabadkőművességben egyéb veszteségeket is lehet tapasztalni, és ezen felül ott van még a szélsőliberalizmus is. A pápa „Centesimus annus” enciklikájában komolyan figyelmeztetett, arra hogy álljunk meg és gondolkodjunk. Én úgy érzem, hogy pillanatnyilag az emberi értékek csődjéhez értünk el, és azt hiszem, hogy nem csalódom, ha azt mondom: egyedül az egyház az, ami itt is vagy akár Erdélyben is keresztény társadalmat épít. Az igazi emberi értékeket, a magyarságtudatot olyan szépen el lehetett sikkasztani: egy napi TV műsorral megoldani a 150 évre való visszaemlékezést, vagy az 1100 év megünneplését. Lehet, hogy az 1000 éves államiságunkat hasonlóképpen sikerül majd ilyen ‘sehogy sem’ megünnepelni. Valahogy úgy tűnik, hogy az értékek: az emberség vagy egymás megbecsülése tönkrementek. Amikor a kommunizmus meghirdette, hogy ma a „legfőbb érték az ember”, akkor csukták le, végeztek ki a legtöbbet. Amikor a liberalizmus meghirdette, hogy az elsődlegesek az „emberi jogok” akkor van a tömegembernek a legkevesebb joga. Az Egyház-

²⁶ NÉMETH MIKLÓS miniszterelnök 1988. novemberétől 1990. május 24-ig.

²⁷ A jelen írás szerzője.

²⁸ A megállapodást a magyar kormány és a Vatikán között 1997 őszén kötötték. Ennek legfőbb célja, hogy tartós megoldást jelentsen a katolikus egyház hazai közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozására.

ban az Isten képére alkotott ember az érték. A társadalmi kérdésekben az érték a szolidaritás és a subsidiaritás. Amikor az egyháznak sikerül átadnia az igazi értékeket, és ezt a politika is komolyan veszi, akkor egyesíti majd a társadalmat. Ezeket szem előtt tartva nem az a fontos, hogy egyik vagy másik párt uralkodik. Hiszen ez az értékrend egy sokkal stabilabb alapot ad, amit valahogy úgy lehetne meghatározni, hogy ez a Szent István-i vonal. Ebben van a kiépülés, ezt követve keresztény értékeket próbálunk értékként átadni, bemutatni és biztosítani.

Nagyon röviden összefoglalva: minden korban megvolt az egyháznak az az értéke, amit adhatott az embereknek, nemcsak az imádság, hanem az Istenhiten keresztül egy erkölcsi tartás és stabilitás is. Maguk a politikában résztvevő egyháziak majdnem mindig két irányt követtek, az egyik a biztonság, a tradíció, a másik – a főként a világi hívek alulról induló kezdeményezésére támaszkodó – fejlődés. Ez utóbbi ad egy bizonyos előrelépést, ugyanakkor a tradícióba is beleágyazódik. Többen féltek ezektől a lépésektől, és próbálták fékezni is ezt a folyamatot. Talán éppen ennek a kettőnek a találkozásából fakadhat az az egységes irány, ami korábban már többször meg is valósult. A későbbiekben az ismertek mellett őrizni kell azokat az emberi értékeket is, amelyeket ugyan sokszor meghirdettek és plakátokra írtak – gondoljunk akár a szabadság, testvériség, egyenlőség hármas jelszávára – de sohasem vettek igazán komolyan, csupán beszéltek róluk. Ezeknek a gyökereit adják keresztény szemmel az ember-Isten kép, a törekvés az örök életig való eljutásra, vagy a lelkiismeretben élő törvény: „Tedd a jót, kerülj a rosszat!”. Ez az alap az Isten előtti felelősségre való hivatkozás, amely által az ember saját bensejéből fakadóan tartja meg azokat az értékeket, amelyek emberré, magyarrá és kereszténnyé teszik. Az egyház jövőbeli értékelése csak akkor lehetséges, ha nem csak önmagával foglalkozik, hanem a fenti értékekre felhívja a figyelmet és azokat próbálja átadni mindazoknak, akik ma a politikát irányítják. Azt hiszem, éppen az erdélyiek azok, akik nagyon sokszor emlegetik a templom és az iskola szoros összetartozását. Az egyik az Isten hit és az erkölcsiség a másik a műveltség közvetítője és szimbóluma. E kettő összhangjának a fenntartása az, ami az egyháznak nagyon fontos feladata volt a múltban és lesz a jövőben is. Én úgy hiszem, hogyha a történelmi tanulmányaik során ráéreznek az egyháznak illetően munkálkodására, nem is elsősorban az imádságos vallásosságra, hanem arra a tevékenységére, amelyik formálja és értékessé teszi az embert, akkor lesz teljessé az a kép, amit korokban, években számolva szeretnénk tudományosan elemezni és bemutatni.

Köszönöm.

KATUS LÁSZLÓ

LIBERÁLIS KATOLIKUSOK ÉS KATOLIKUS LIBERÁLISOK NYUGAT-EURÓPÁBAN A 19. SZÁZAD DEREKÁN

A forradalom lezárultával, a 19. század első felében megerősödött a pápaság morális és szellemi tekintélye, s a katolikusok körében kibontakozott a Rómára, mint a katolicizmus egyetlen központjára tekintő, a pápa iránt feltétlen engedelmességet tanúsító, a megváltozott világ új jelenségeivel, problémáival kapcsolatban tőle eligazítást váró irányzat, az ultramontanizmus. De Róma egyértelműen az ancien régime, a restauráció, a tekintély elvén alapuló társadalmi és politikai rend mellett foglalt állást, s elutasította a polgári forradalmat és az abból kinövő új világot, s annak eszméi alapját, a liberalizmust. Az 1820-as években azonban egyre többen felismerték, hogy ez az egyoldalúan elutasító, védekező magatartás oda vezet, hogy a katolicizmus egyre inkább a társadalom és a történelem perifériájára szorul, fokozatosan kimarad a modern világ fejlődéséből, ahelyett, hogy konstruktív magatartással igyekeznék alakítani annak arculatát. Az egyháznak minden korban és minden társadalmi és politikai rendszerben teljesítenie kell isteni küldetését, ezért szükséges, hogy a katolikusoknak nyitottak legyenek a kor szükségletei és problémái iránt, s aktívan vegyenek részt a modern világ életében. Nézetük szerint a liberalizmus egybekapcsolódása az antiklerikalizmussal, a vallástalansággal nem volt szükségszerű, hanem a történelmi körülmények hatására alakult így, s ezen változtatni lehet.

Őket nevezték már a kortársak *liberális katolikusoknak*, vagy *katolikus liberálisoknak*, mert úgy hitték és azt hirdették, hogy a liberalizmus alapelvei nincsenek ellentétben a katolicizmussal. Hívek maradtak az egyház tanításához, hitelveihez, s ezt össze tudták egyeztetni liberális elveikkel, s a polgári szabadságjogokért vívott harcukkal. Voltak köztük – főleg a protestáns többségű országokban kisebbségi sorban élő katolikusok – akik elsősorban gyakorlati okokból fogadták el a liberális intézményeket, mert azokat jól fel lehet használni az egyház szabadsága érdekében. Mások – elsősorban a franciák – viszont elvből voltak liberálisok, s a liberalizmusból mindent elfogadtak, ami a katolikus hittel összeegyeztethető volt, mert meggyőződésük szerint a polgári forradalom alapelvei az evangéliumban gyökereznek. Némely történész (pl. a belga A. Simon) az utóbbiakat nevezi katolikus liberálisoknak, az előbbieket pedig liberális katolikusoknak. A francia történészek az egész jelenségre inkább a liberális katolicizmus, a németek pedig a katolikus liberalizmus elnevezést használják.

Bárhogy is nevezzük őket, a 19. században Nyugat-Európa-szerte feltűnő liberális katolikus csoportokat két dolog jellemzi. Az egyik az, hogy a liberalizmusból elsősorban az egyéni, társadalmi és politikai szabadságjogokat fogadják el, azok megvalósulásáért küzdenek, a gazdasági liberalizmust, a korlátlan szabad versenyt azonban elutasítják. Politikai liberalizmusuk erős szociális érzékenységgel párosul, s több csoportjuk esetében szorosan egybekapcsolódik a liberális és a szociális katolicizmus. A másik jellemző vonásuk az egyház tanításához, hitelveihez való hűség. Ez különbözteti meg a liberális katolicizmust a liberális protestantizmustól, amely a teológia terén is

jelentkezik, s a keresztény hit alapelveit vonja kétségbe, midőn minden természetfeletti elemet ki akar belőle küszöbölni. A katolikus liberálisok csak azt kívánják, hogy az egyház nyisson ablakot a modern világra, s biztosítson hívei számára nagyobb mozgásszabadságot, s erőteljesebben vonja be a laikusokat az egyház életébe. A katolikus liberalizmus e két alaptulajdonságát jól kifejezi az egyik francia liberális katolikus, Théophil Foisset vallomása: *„Én mindenekelőtt katolikus voltam és az is maradtam, a fogalom teljes értelmében. De minthogy őszintén liberális voltam, úgy hittem, hogy akkor szolgálhatom jobban az egyházat, ha hű maradok szabadságeszményemhez.”*

Katolikus politikusok – parlamenti képviselők és újságírók – először az egységes németalföldi királysághoz tartozó Belgiumban hivatkoztak a francia forradalom által kivívott alkotmányos szabadságjogokra a protestáns holland uralkodó és kormány korlátozó intézkedéseivel szemben az 1820-as években. I. Vilmos holland király a felvilágosult abszolutizmus államegyházi politikája szellemében kezelte a katolikus egyházat, igyekezett azt állami ellenőrzés alá vonni. Számos katolikus iskolát megszüntettek, illetve állami felügyelet alá helyeztek. A katolikusok követelték az oktatás, a sajtó, az egyesülés és az egyház szabadságát, s e szabadságjogok érvényesítése érdekében 1828-ban politikai szövetségre léptek a liberálisokkal. A katolikus-liberális unió politikai törekvéseit hamarosan siker koronázta: az 1830-as forradalom kiharcolta Belgium önállóságát, s az 1831-es belga alkotmány a következő évtizedekben követendő mintául szolgált a többi európai ország liberális katolikusai számára (*„die Freiheit wie in Belgien”, „la liberté comme en Belgique”, „la libertà come nel Belgio”* volt a jelszó.) Az alkotmány biztosította az oktatás és az egyház szabadságát, az állam többé nem gyakorolt befolyást a püspökök kinevezésére, a pápai iratok kihirdetéséhez nem volt szükség semmiféle kormányengedélyre. A papság anyagi ellátását az állam vállalta magára. A liberális katolikus politikusokat a belga egyház vezetői is támogatták, elsősorban Engelbert Sterckx mecheleni (malinesi) érseki helynök, majd bíboros érsek. A belga katolikusok többsége úgy vélte, hogy a liberális politikai törekvések nincsenek ellentétben a katolicizmussal, az általános szabadság jóval szélesebb és szabadabb mozgásteret biztosít az egyház számára, mint a régi rendszer fejedelmi kegytől függő s privilégiumokon alapuló államegyházi státusa.

A liberális katolikusok politikáját a történelem igazolta: a katolikus-liberális „unio” által kivívott belga függetlenség és alkotmány teljes mozgási szabadságot biztosított az állami gyámkodás alól felszabadult egyház számára, szabaddá tette iskolák létesítését, s Belgiumban kibontakozott a katolikus megújulás, megnövekedett a katolicizmus társadalmi és közéleti befolyása. Bár az 1840-es évek végén az „unio” válságba került, majd fel is bomlott, s a liberálisok radikális szárnya egyre erősebb támadásokat indított a katolicizmus ellen, a belga katolikusok – az alkotmányban biztosított szabadságjogokra támaszkodva – sikeresen meg tudták védelmezni közéleti pozícióikat és iskoláikat.

Hasonló együttműködés jött létre a liberálisok és a katolikusok között Hollandiában is, ahol a katolikusok kisebbségben voltak. A liberális-katolikus együttműködés eredményeképpen jöttek létre az 1848-as törvények, amelyek biztosították a katolikusok számára a teljes vallásszabadságot, s ennek nyomán 1853-ban sor került a reformáció idején felszámolt katolikus egyházszervezet visszaállítására is. 1857-ben sikerült elérniük, hogy az állami és községi iskolák vallásilag semlegesek legyenek, s ezzel megszűnt az oktatás protestáns jellege. Az 1860-as évek végétől pedig lehetőség nyílt katolikus magániskolák létesítésére is.

Az elért eredmények alapján érthető, hogy a belga és a holland katolikusok erős ultramontán beállítottságuk ellenére is ragaszkodtak a liberális intézményekhez és jogelvekhez, mert ezekben látták hitük szabad gyakorlásának legfőbb biztosítékát.

A katolikusok más protestáns többségű országokban is eredményesen használták fel a liberális polgári szabadságjogokat és intézményeket saját szabadságuk kivívása érdekében. Angliában az ír O'Connel által vezetett mozgalom 1829-ben kiharcolta a katolikusok emancipációját. Poroszországban az 1848-as forradalmi események után bevezetett alkotmány teljes mozgásszabadságot biztosított a katolikus egyháznak. Ezt a mérsékelt, pragmatista liberális katolikus álláspontot képviselte a híres mainzi püspök, Wilhelm Emmanuel Ketteler is, aki ezzel kapcsolatos nézeteit 1862-ben kiadott *„Freiheit, Autorität und Kirche”* c. könyvében fejtette ki. Nála egyébként a polgári szabadságjogoknak az egyház érdekében való hasznosítása a szociális kérdés előtérbe állításával párosult.

A belga katolikusok együttműködése a liberálisokkal elsősorban politikai taktika volt: konkrét gyakorlati célból fogadták el a liberális követeléseket, hogy az abszolutisztikus beállítottságú protestáns uralkodóval szemben kivívják az egyház szabadságát. A liberális katolicizmus elvszerű megfogalmazása, érvrendszerének kialakítása Franciaországban történt.

Az 1820-as években fiatal katolikusok – papok és világiak – által szerkesztett újságokban (*Mémorial catholique*, *Revue catholique*, *Le Catholique*, *Le Correspondant*) rokonszenvvel kezdtek írni a kor szabadságeszméiről, a belga unionizmusról. *„Hogy hathassunk korunkra, meg kell értenünk azt.”* A katolikusok szabaduljanak meg a gallikanizmus bilincseitől, használják fel a modern intézményeket az egyház szabadságának biztosítására. A fejedelmek által adott kiváltságok helyett a minden embert megillető szabadságjogokra támaszkodjanak. Egyaránt lelkesedtek Rómáért és a pápáért, valamint a modern szabadságjogokért, ultramontánok és liberálisok voltak egyszerre. A *Correspondant* körül csoportosuló fiatal katolikus értelmiségieket nevezték a kortársak először „liberális katolikusoknak”.

Az ifjú liberális katolikusok csoportjának elismert vezetőjévé egy középkorú pap, Félicité Robert de Lamennais (1782-1854) lett, az ünnevelt egyházi író, az „ultramontanizmus” prófétája, akit egyenesen „új egyházatyaként” magasztaltak a kortársak. Lamennais kétévtizedes irodalmi munkássága során jutott el a modern szabadság-eszmék igenléséig. Már 1817-ben, a vallási közömbösségről írt nagysikerű könyvében abban látta a kereszténység történeti szerepét, hogy *„puszta létevel mérhetetlen módon hozzájárult a társadalmi rend tökéletesebbé, emberibbé tételéhez.”* A kereszténység *„védelmezte a gyengét az erőssel, az alattvalót a hatalommal szemben, mérsékelte az uralom mindenhatóságát”*. Már itt megfogalmazza azt, ami később a francia liberális katolikusok alapelve lett: a történelemben a kereszténység hirdette meg először a népek testvériségét, az emberek egyenlőségét, az igazi szabadságot. Ennek megfelelően határozza meg a keresztény hatalomgyakorlást is: *„Uralkodni annyit tesz, mint szolgálni, az uralkodó csupán a nép első szolgája”,* aki *„feláldozza magát az emberek boldogsága kedvéért.”*

Lamennais sikraszállt az egyház szabadságáért a világi hatalom, az ateista állam központosító törekvéseivel és mindenbe beavatkozó ellenőrzésével szemben. Az egyházat fel kell szabadítani az állam zsarnoksága alól, el kell választani a vallást a politikától. Az államegyházi rendszer mindkét formáját, a gallikanizmust és a konkordátumot egyaránt elítélte, tiltakozott a papság állami fizetése, az állam oktatási monopóliuma ellen, harcolt az oktatás és a sajtó szabadságáért. 1829-ben megjelent könyvében (*Des*

progrès de la révolution et de la guerre contre l'Église) már ő is azt hirdette, amit a „liberális katolikusok”: meg kell ismerni és meg kell érteni a modern világot, s a modern társadalmi és tudományos fejlődés eredményeit fel kell használni a katolicizmus érdekében. *„Ne maradjunk le azok mögött, akiket vezegnünk kellene. Nem az által erősek a kereszténység ellenségei, amit tudnak, hanem annak révén, amit kereszténység védelmezői nem ismernek.”* Ezért az egyház vegye át a forradalom leghatásosabb fegyverét, a szabadság jelszavát, szövetkezzék nem a materialista és ateista liberalizmussal, hanem egy egészséges liberalizmussal, amely meg akarja szüntetni az ember ember általi mindenfajta elnyomását, s amely nincs ellentétben az evangéliummal. A forradalom lehet a Gondviselés eszköze az elavult intézmények eltörlése érdekében. A belga unionizmus sikereit üdvözölve kimondja, hogy *„a katolikusok nem lehetnek egyedül szabadok, mindenki szabadsága szükségszerű előfeltétele az ő szabadságuknak.”*

Lamennais és fiatal munkatársai (Charles de Caux, Philippe Gerbet, Henri-Dominique Lacordaire, Charles Montalembert) 1830 október 16-án elindították a *L'Avenir* (A Jövő) című lapot, amelynek minden száma élén ott állt a mottó: *„Isten és a szabadság.”* *„Egyesítések e kettőt, s az emberi természet legbelső és legállandóbb szükségletei kielégítetnek”* – írta Lamennais programadó cikkében. Mivel *„az oltárnál a szolgálat dicséretét, a szervilizmus doktrínáját”* prédikálták, a felvilágosodás filozófusai úgy látták, hogy az ember felszabadításáért folyó harcot össze kell kapcsolni az Istentől való megszabadulással. A katolikusok szemében viszont a „szabadság” szó lett gyanússá, mert azt a forradalom írta zászlájára, amely a terror idején papok ezreit gyilkolta le. Meg kell szabadulni a 18. századi filozófia vallásellenes előítéleteitől és a kereszténység antiliberális elfogultságaitól egyaránt, s *„akkor minden ember megérti, hogy a katolicizmus nemcsak hogy nem összeegyeztethetetlen a szabadsággal, hanem annak legbiztosabb alapját adja.”* A katolikusok ne a hatalomban keressék egyházuk támaszát, hanem a nép szabadságjogaiban; de a liberálisok is mérsékeljék antiklerikalizmusukat.

A lap programját részletesen Lamennais fejtette ki. *„Mint őszinte katolikusok, egész lelkünkkel kötődünk a régi, szent hierarchiához, mely a dogma és a kultusz egységének letéteményese.”* Hangsúlyozza a Szentszék, a pápa iránti hűségüket, s hadat üzen a gallikanizmusnak, a bonapartizmusnak, az államegyháziság minden formájának.

Lamennais a keresztény liberalizmus alapelveit a természetjogból vezeti le. Ezeket az alapelveket hat pontban foglalja össze:

1. Teljes lelkiismereti szabadság, azaz vallásszabadság. Egyház és állam teljes szétválasztása. Az egyház állami költségvetésének, támogatásának megszüntetése. Az állam semmilyen formában nem avatkozhat be az egyház életébe. A püspökök és egyéb egyházi előjárók választása kizárólag a hívek és a hierarchia joga. *„Mivel manapság nem lehet semmi vallási a politikában, nem szabad semmi politikának lennie a vallásban.”*
2. A nevelés szabadsága, ez *„a családok első természetes joga”*. Nem lehet semmiféle oktatási monopólium.
3. Sajtószabadság, a gondolat szabadsága. A sajtó isteni adomány, egyetemes eszköze az emberi kommunikációnak, s *„legfontosabb eszköze az általános szellemi haladásnak.”*
4. A társulás, az egyesülés szabadsága.
5. A magas választójogi cenzus eltörlése, az általános választójog megvalósítása.

6. A centralizáció felszámolása, a községek és megyék önkormányzata. *„Elveink szerint minden területi egységnek joga van saját ügyeinek intézésére, jogszerűen az állam nem avatkozhat bele a községek életébe... Csupán az általános felügyeleti jog illeti meg, hogy a különböző érdekek összeütközését megakadályozza.”*

Elfogadják tehát az 1789-es forradalom által megfogalmazott emberi szabadságjogokat, s azt kívánják, hogy az egyház végleg szakítson az ancien régime-mel.

Határozottan állást foglal a nép szabadsága, önrendelkezése mellett is, s lelkesen támogatja a belgák, az írek és a lengyelek függetlenségi harcát. Az abszolutizmus minden fajtáját elítéli. *„Ha hitelvünk az, hogy minden hatalom Istentől ered, az egyház számára ez nem jelenti a fennálló hatalom általános apológiáját, egyetlen politikai hatalom közvetlen igazolását sem... Az isteni jog nem jelent semmi mást, mint hogy minden jog, miként minden igazságosság, Istentől ered, és így a királyok isteni joga a lehető legszorosabban kötődik kötelességükhöz és igazságosságukhoz, különben nincs semmiféle jogcímük az uralomra.”*

Lamennais a gallikanizmust és az államokkal kötött konkordátumok rendszerét a keleti egyházban érvényesülő cezaropapizmussal egyenértékűnek tartja, s ezzel szemben VII. Gergelyre hivatkozik, *„az európai liberalizmus e hatalmas pátriárkájára”,* aki a császári törekvésekkel szemben megvédte *„a szellem szabadságát, a világi hatalom erőszakos kísérleteivel szemben az isteni igazság és a természetjog szuverénitását, oly lelkesültséggel és elszántsággal, mely megmentette az egyházat, a kereszténységet, az európai civilizációt, a szabadságot.”* Az újkorban az egyház az abszolút monarchiák szolgálatába szegődött, ezért a szabadságért vívott küzdelem antiklerikális formát öltött. Ha az egyház visszatér középkori tradícióihoz, s ismét a hatalomkorlátozás természetjogi tanítása mellett foglal állást, akkor a nép nem ellenséget, hanem szövetségest fog látni benne. Az egyház szabadságának is feltétele minden ember egyenlő szabadsága, amelynek csak a másik ember szabadsággyakorlása szab határt. A papság állami fizetéséről való lemondás kétségtelenül szegénnyé teszi majd az egyházat, de az egyház szabadsága és szegénysége szorosan összefügg, mert csak a szegény egyház lehet szolidáris az egész emberiséggel, s kerülhet közel az egyszerű és elnyomott emberekhez.

Lamennais és munkatársai igenlik az egyéni és politikai szabadságjogokat, de szembefordulnak a gazdasági liberalizmussal, amely szerintük modern rabszolgasághoz vezet. Azt kívánják, hogy az egyéni szabadság párosuljon *„a társadalmi igazságosság elveivel”.* Rámutatnak arra, hogy *„a szegények ügye nem csupán közgazdasági probléma, hanem a társadalom élet-halál kérdése, és a legégetőbb társadalmi kérdés egész Európában.”* A lap sokat foglalkozik a szociális kérdéssel, szociális reformokat sürget. Ennyiben az Avenir a szociális katolicizmus egyik kezdeményezője, előkészítője. A katolicizmus legyen az, ami eredeti formájában volt: a szeretet vallása, mely *„csupán a szabadság révén diadalmaskodhat, és annál gyorsabb és hatalmasabb lesz diadala, minél teljesebb lesz a szabadság.”* Ez nem jelent korlátlanul szabad versenyt, mert a gazdasági tevékenységet is a szeretet szabályozza, s a társadalom szabadon szervezkedhet érdekei védelmében. Jól látják a szabadság veszedelmeit is: *„szeretet nélkül a szabadság ahelyett, hogy tökéletesítené a társadalmat, szétbomlasztja azt.”* De végül is hisznek abban, hogy a jövő társadalma a krisztusi elveken fog alapulni. *„A katolicizmus megszabadítja az embert az ember elnyomásától, s a karitás révén egyesíti az embereket, és a Jézus Krisztus által felszabadított népeket egyetlen hatalmas emberi családba fogja össze.”*

Végül érdemes idézni az Avenir gárdájának a véleményét a kereszténység és a modern társadalom viszonyáról: „*A vallás lényegét tekintve változatlan...Am mindig ugyanolyan maradvá belső lényege szerint, szintoly alapvető tulajdonsága, hogy fokozatosan fejlődve más-más külső formát öltön az emberi intellektusban és a társadalom külső eseményeiben végbement változásoknak megfelelően; csak ha önmaga is fejlődik, akkor tudja a társadalom fejlődése feletti befolyását megőrizni.*”

Az Avenir munkatársai között Lamennais mellett voltak papok, mint Philippe Gerbet (aki később püspökként szembefordult a liberális eszmékkel) vagy Henri-Dominique Lacordaire (1802-1861), és világiak, mint az ősi arisztokrata családból származó Charles Montalembert gróf (1810-1870), vagy a közgazdász Charles de Caux. A vezércikkeket Lamennais mellett főleg Lacordaire írta. Ő ügyvédnek készült, de 22 éves korában követte Jézus hívását és 1827-ben pappá szentelték. A párizsi Notre Dame-ban tartott híres konferencia-beszédei révén a 19. századi francia katolicizmus legnagyobb hatású hitszónoka, a francia lelki megújulás egyik vezéralakja lett. 1839-ben Rómában belépett a domonkos rendbe, amelyet a következő években ő telepített vissza Franciaországba, s első provinciálisává is őt választották. Ifjúkori liberális katolikus elveihez mindvégig hű maradt, s élete végén így nyilatkozott: „*bűnbánó szerzetesként, de megátalkodott liberálisként halok meg.*”

Az Avenir, bár előfizetőinek száma nem volt nagy (3000 körül), széleskörű hatást gyakorolt nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában. Voltak lelkes hívei, „*a fiatal papok bálványozták*”, de számos ellenséget is szerzett magának a politikusok, a püspökök és a konzervatív katolikusok körében. Rómát elárasztották a lap elleni feljelentések. Ezért a szerkesztők úgy határoztak, hogy elveik elbírálását a pápára bízzák, akinek kedvező ítéletében reménykedtek. 1831 novemberében felfüggesztették a lap kiadását, s Lamennais, Lacordaire és Montalembert, mint „*Isten és a szabadság zárandokai*” Rómába mentek.

XVI. Gergely pápa, aki az Avenir nézeteit inkább politikai, mint teológiai szempontból tartotta kifogásolhatónak, őt teológiai szakértőtől kért véleményt, akik mindnyájan elsősorban az Avenir politikai nézeteit bírálták. Lambruschini bíboros különösen veszedelmesnek tartotta azt, hogy a népszuverénitás elvének és a zsarnokká vált uralkodóval szembeni ellenállás jogának védelmében a skolasztikusok (Aquinoi Szent Tamás és Francisco Suárez) politikai elméletére és középkori pápák állásfoglalásaira hivatkoznak. Legsúlyosabb eltévelyedésüknek mindnyájan a lelkiismereti szabadság, a gondolat- és sajtószabadság hirdetését tartották. A szakértők többsége elismerte őszinte hitüket, az egyház és a pápaság ügyének tett szolgálataikat. „*a kérdéses személyek valóban téves politikai véleményeket vallottak, de ez nem teheti kérdésessé az egyház érdekében kifejtett szolgálataik nagy érdemét. Giocchino Ventura, a theatinus rend generálisa szerint*” Azt javasolja, hogy ne azokra legyen Róma tekintettel, akik „*a szuronyok erejével harcoltak hatalmáért*”, hanem azokra „*akik sikerrel harcoltak az eszmék fegyverével*” a katolicizmus ügyéért (azaz az Avenir szerkesztőire).

A „*szuronyok ereje*” azonban győzött „*az eszmék fegyvere*” felett: a pápa világi hatalmát osztrák és orosz szuronyok tartották fenn, s Metternich osztrák kancellár, valamint a lengyel kérdésben érintett cár nyomására a pápa 1832-ben kiadta „*Mirari vos*” kezdetű enciklikáját, amelyben – nevek említése nélkül – elítélte az „*újítók*” tanait. Kárhoztatta „*azt a képtelen és téves véleményt, vagy inkább esztelenséget, amely szerint mindenki számára biztosítani kell a lelkiismereti szabadságot.*” Elítélte a vélemények szabadságát, a sajtószabadságot, s azokat „*akik el akarják választani az egyházat az államtól*”. A „*nincs hatalom, amely ne Istentől eredne*” elvére hivatkozva kimondja,

hogy „*aki ellenáll a világi hatalomnak, Isten parancsának áll ellen....A keresztény vallás legszentebb előírása az uralkodónak való feltétlen alávetettség.*” Ez utóbbi elsősorban a cár ellen felkelő lengyeleknek szólt. Néhány héttel az enciklika előtt a lengyel püspökökhöz intézett brévében a pápa jogosnak ítélte a lengyel felkelés brutális elfojtását, s elítélte „*azokat a gonosztevőket, akik a vallás védelmezésének ürügyével törvényes uralkodójuk hatalma ellen lázadtak, s lerázták a törvényes alávetettség láncait*”. Az egyház tanítása szerint híveinek „*minden körülmények között alá kell vetniök magukat az Isten által alapított hatalomnak.*”

A pápai állásfoglalásra Lamennais első reakciója is az volt, hogy „*itt egy enciklika ellenünk, alá kell vetnünk magunkat.*” A többiek ezt meg is tették, s megőrizték hűségüket az egyház és a pápaság iránt. Lamennais-t azonban egyre inkább felháborította Rómának a lengyel szabadságharcra kapcsolatos állásfoglalása. „*A pápa nem semleges, hangosan és aktívan az orosz és az osztrák önkényuralom pártjára állt, az emberiség jogai ellenében, és oly lelkesülten karolja fel minden zsarnokság ügyét, hogy még ama vallás feláldozására is kész, amelynek feje*” – írta 1833-ban, utalva a felkelés leverése utáni erőszakos áttérítésekre, a lengyel görögkatolikus egyház felszámolására. 1834-ben kiadta „*Egy hívő szózata*” (Paroles d’ un croyant) című híres könyvét, amely ótestamentumi prófétai stílusban hirdeti egy megújult egyház és új társadalom eljövételét, s amelyet a pápa – ismét Metternich erőteljes nyomására – most már címének említésével elítélt 1834 júniusában kiadott „*Singulari nos*” kezdetű enciklikájában. Lamennais ezután fokozatosan szembefordult az egyházzal, elszakadt a katolicizmustól.

Az Avenir körének többi tagjai tovább dolgoztak az egyház és a modern világ kibékítésén. Belátták, hogy az Avenir olyan elveket hirdetett, amelyek befogadására a társadalom még nem érett, s a következő másfél évtizedben inkább gyakorlati téren igyekeztek megvalósítani elveikből azt, ami megvalósítható volt. A klérus és a laikusok együttműködése révén igyekeztek megvédeni az egyház jogait, kiharcolni minden téren nagyobb szabadságát. Montalembert vezetésével bizottságot hoztak létre a vallás-szabadság védelmére, s harcot indítottak az oktatás szabadságért, az állam oktatási monopóliumának megtöréséért. A tábor új személyiségekkel bővült, közülük a legjelentősebbek: az egyház által boldoggá avatott Frédéric Ozanam (1813-1853), aki elsősorban szociális téren fejtett ki eredményes tevékenységet, Félix Dupanloup (1802-1878), a későbbi híres orléansi püspök, vagy a fiatal langresi püspök, Pierre Louis Parisi. Az oktatás szabadságáért vívott politikai küzdelem, amelyben Montalembert és társai – belga mintára – együtt tudtak működni liberális politikusokkal, 1850-ben teljes győzelemmel végződött, s Franciaországban létrejött a katolikus iskolák hálózata.

Montalembert, Lacordaire és társai hatására a hierarchia egyre több tagja békült meg a polgári szabadságjogokkal, mert felismerte, hogy azok érvényesülése az egyház számára is hasznos. 1845-ben Denis Auguste Affre párizsi érsek így nyilatkozott: „*A szabad intézmények, a lelkiismereti szabadság, a politikai szabadság, a polgári szabadság, az egyéni szabadság, a családok szabadsága, a nevelés szabadsága, a vélemény szabadság, a törvény előtti egyenlőség, az adók és közterhek egyenlő elosztása, mindezt mi komolyan vesszük, mindezt őszintén elfogadjuk.*”

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1848 februári párizsi forradalom – a korábbi forradalmaktól eltérően – nem volt vallás- és egyházellenes. (IX. Pius pápa ezért március végén levélben mondott köszönetet Montalembertnek, mert szerinte az ő befolyásának volt köszönhető, hogy az egyházat és szolgálait nem érte sérelem.) A katolikus klérus jelentős része támogatta a forradalmat, amelyet több püspök kör-

levélben üdvözölt. A papok résztvettek a polgári ünnepségeken, megáldották az akkor elültetett „szabadságfákat”. *„Ha ez alkalommal szóltok, ne mulasszátok el kinyilvánítani, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség nagy elvei közvetlenül az evangéliumból származnak”* – intette papjait az egyik püspök. Lacordaire, aki a Notre Dame szószékéről üdvözölte a forradalmat, s a köztársasági parlament képviselőjeként domonkos szerzetesi öltözkében a szélső baloldalon foglalt helyet, Montalembert és Ozanam társaságában ismét lapot indított *L'Ère nouvelle* (Új korszak) címen. Ebben újra megszólaltak az Avenir eszméi, de mérsékeltebb, kiegyensúlyozottabb hangon.

III. Napoleon államcsínye 1851 decemberében szakadást idézett elő a liberális katolikusok táborában. Többségük *„a szabadságot feláldozta a rendért”* és a püspökök túlnyomó többségével együtt támogatta a „demokratikus” császárságot, a kisebbség viszont – Lacordaire és Montalembert vezetésével – ellenzékbe vonult vele szemben. *„Mi ahhoz a kis csoporthoz tartozunk, akik hívek maradtunk a régi jelszóhoz: Isten és a szabadság.”* Montalembert 1852-ben *„Katolikus érdekek a 19. században”* című írásában kimutatta, hogy a 19. században a katolikusok ügye csak akkor ért el sikereket, midőn a szabadság ügyével szövetkezett, míg az egyház kapcsolata az önkényuralmi rendszerekkel mindig a katolicizmus kárára vált.

A liberális katolikusok balszárnyának a szócsöve 1855-től az immár harmadszor újraindult *Le Correspondant* lett, Montalembert szerkesztésében, Alfred de Falloux, A. Cochin, Théophil Foisset és Albert de Broglie közreműködésével, Lacordaire, Dupanloup püspök és a párizsi jezsuiták (Ravignan és az Études köre) támogatásával. Ekkor egyre többen vannak köztük olyanok, akik nemcsak az egyház számára kívánnak több szabadságot, hanem az egyházban is. Ezek közé tartozott az angol liberális katolikusok vezéralakja, Lord Acton, és a kiváló olasz teológus, Rosmini-Serbaty is. A német teológusok és katolikus tudósok – Dollinger vezetésével – a teológiai és az egyháztörténeti kutatás nagyobb szabadsága mellett szálltak síkra 1863-ban müncheni kongresszusukon. Franciaországban ennek az irányzatnak legkiemelkedőbb képviselője Henri Maret, a Sorbonne teológiai karának dékánja, az egyetemes zsinatok történetének és teológiájának kiváló szakembere. Kifejti, hogy az egyház nem abszolút, hanem a püspökök közreműködése által mérsékelt, alkotmányos monarchia. A zsinat az egyházalkotmány liberális eleme, amely alkalmas lehet arra, hogy az egyházat kibékítse a modern társadalommal. Az egyházat történeti hagyományai is arra ösztönzik, hogy béküljön ki a modern alkotmányossággal.

A francia liberális katolikusok első nemzedékének utolsó jelentős elvi megnyilatkozása Montalembert két beszéde az első nemzetközi katolikus kongresszuson, amelyet Sterckx bíboros kezdeményezésére 1863-ban rendeztek meg a belgiumi Malines-ben (Mechelen). A beszédeket nyomtatásban is kiadták *„Szabad egyház – szabad államban”* címen. Ebben ismét felhívta a katolikusokat, hogy fogadják el végre a nagy forradalomból született világot, az új társadalmat, a népek modern életét. Meggyőződése szerint a katolicizmus összeegyeztethető a haladással, a szabadsággal, a demokráciával. De csak a liberális demokráciával, nem a császári demokráciával, amely egyenlősít, de szabadságot nem ismer. Az abszolutizmus és a centralizáció ellenségei mind a liberális demokráciának, mind a katolicizmusnak. Hitet tesz az egyéni szabadság, az alapvető polgári jogok, az egyesülés és a társulás joga, a sajtószabadság, a vallásszabadság mellett. *„Én tehát a lelkiismeret szabadsága mellett vagyok, a katolicizmus érdekében, minden habozás és mellékgondolat nélkül. Az igazságnak szüksége van a szabadságra és nincs egyébre szüksége....Isten semmit sem szeret annyira a világon mint a szabadságot, mondta Szent Anzelm. De az egyház már nem*

lehet szabad, csak az általános szabadság ölében. Semmiféle partikularis szabadság nem létezhet ma, s legkevésbé az egyházé, csak a közös szabadság garanciája alatt...A politikai és a polgári szabadság minden kiterjesztése kedvező az Egyház számára, s ezek minden megszorítása ellene fog fordulni.” Kimutatja, hogy a trón és az oltár szövetsége a történelemben mindig az egyház szolgátságát eredményezte. Befejezésül kifejezi hitét, hogy egy új korszakba lépünk, amelyet úgy nevezhetnénk, hogy „*az egyház szabadságának a kora*”.

Bár Sterckx bíboros szerint „*Montalembert tökéletes teológusként szólt*”, feljelentették őt Rómában. Dupanloup püspök a védelmére kelt, de csak azt tudta elérni, hogy nyilvánosan nem bélyegezték meg, de Antonelli államtitkár bizalmas levélben megróttá beszédéért, s kioktatta, hogy a lelkiismereti szabadság, a vallási türelem, az állam és az egyház szétválasztásának követelése elítélendő tévedés. Montalembert beszédének nem kis szerepe volt abban, hogy IX. Pius pápa 1864-ben kiadta „*Quanta cura*” című körlevelét, amelyhez hozzácsatolta „*korunk főbb tévedéseinek*” jegyzékét, a Syllabust. Ebben elítélte a liberalizmus fő alapelveit, elsősorban a vallásszabadságot és a vélemények szabadságát. A jegyzék 80. „*tévedése*” az a nézet, „*hogy a római pápának ki kell egyeznie a haladással, a liberalizmussal és az új civilizációval, s ezekhez alkalmazkodnia kell.*” Dupanloup az enciklikához fűzött megjegyzéseiben igyekezett a Syllabus hatását enyhíteni: a pápa a radikális világnézeti liberalizmust, annak túlzásait, a korlátlan szabadság elvét ítélte el, ez azonban nem zárja ki, hogy a modern államokban élő hívők gyakorlati modus vivendit találjanak, alkalmazkodjanak a körülményekhez, elfogadják a liberális intézményeket, s éljenek azokkal a vallás és az egyház javára. Dupanloup mérsékelt értelmezése, amelyhez hasonlólt fejtett ki Ketteler mainzi püspök és Rauscher bécsi érsek is, a pápának is tetszett. IX. Pius, aki a liberalizmusban „*a század tévedését*” látta, nem ismerte fel a radikális különbséget az általa elítélt világnézeti liberalizmus és az egyházhoz, a keresztény hitelvekhez hű katolikus liberalizmus között. „*A katolikus liberalizmus – mondotta – egyik lábával az igazságban, a másikkal a tévedésben, egyikkel az egyházban, a másikkal a század szellemében áll, egyikkel velem van, a másikkal ellenségeimmel.*”

A Correspondant körét mélyen lehangolta a Syllabus. „*Meglássá, hogyan fogják ellenségeink a Syllabust felhasználni – írta Montalembert Dupanloupnak. Ez lesz a harci kiáltásuk. Egy század múlva is kihívásként fogják odadobni gyermekeinknek.*” A liberális katolikusok és a velük rokonszenvező püspökök reménykedve fogadták az I. Vatikáni zsinat összehívásának hírét. Azt várták, hogy a zsinaton végre megtörténik az egyház kibékülése a modern világgal. E reményeiket azonban már a zsinat előkészületei szertefoszlatták. Még csaknem egy évszázadot – a II. Vatikáni Zsinatig – kellett várni arra, hogy eszméik és a modern világ felé való nyitottságuk általánosan elfogadottakká váljanak a katolikusok körében.

Montalembert-rel az 1850-60-as években levelezésben és barátságban volt a magyar liberális katolicizmus legjelentősebb személyisége, Eötvös József, aki francia barátja kis könyvét magyarra fordította és kiadatta (Szabad egyház szabad államban, 1864). E nézeteket „*én is magaménak vallom, és ezek a maguk idején majd valamennyi katolikus nézetei lesznek*” – írta Montalembertnek. „*Végre meg kell találni azt a formát, amely egyszer már véget vet annak az áldatlan harcnak, amely a kereszténységet és a szabadságot most szembeállítja.*” Meggyőződése, „*hogy egyházunk megszilárdítása – emberi álláspontról megítélve – attól a viszonytól függ, amelyben az egyház érdekei a szabadsággal állnak,*” ...mert „*a jelenkor minden politikai szabadsága csupán azoknak az alapelveknek kifejlődéséből származott, amelyeket a kereszténység hirdetett meg.*”

1867-től mint miniszter valláspolitikáját ebben a szellemben folytatta. „*Szilárd meggyőződése, hogy az egyetlen, amit századunkban az állam az egyházért tehet, és az egyetlen, amire ez utóbbinak az állam részéről szüksége van, az hogy, hogy a legteljesebb szabadság legyen számára biztosítva.*”

Itáliában az 1830-as évektől többfelé voltak liberális katolikus csoportok, akik számára nem volt ellentmondásban egymással a *sentire cattolico* és a *sentire liberale*, s liberálisok és hívő katolikusok voltak egyszerre (*liberali e cattolici*). Ők az olasz nemzeti egységért folytatott küzdelmet egybekapcsolták a liberális szabadságjogok megvalósításával. A legjelentősebbek közülük Niccolò Tommaseo, Silvio Pellico, Bettino Ricasoli, Vincenzo Gioberti, Alessandro Manzoni, a jezsuita Massimo Taparelli d’Azeglio, vagy a kiváló teológus és filozófus, Antonio Rosmini-Serbaty. Rosmini „*A szent egyház öt sebe*” című írásában követeli az egyház függetlenségét a világi hatalomtól, s magában az egyházban is bizonyos reformokat javasol, amelyek a népet, a laikus hívőket jobban bekapcsolnák az egyház életébe: az anyanyelv használatát a liturgiában, az alsópapság és a hívek aktív részvételét a püspökválasztásban. „*Miért szidalmaznak olyan sokan a népet közömbössége miatt? Azt várják a néptől, hogy elfogadjon akármilyen ismeretlen és idegen személyt püspökének, és akkor még csodálkoznak, hogy a hívek az egyházat nem érzik saját szabadságuk anyjának, hanem olyan intézménynek, amely csak engedelmességet követel.*”

Az itáliai liberális katolicizmus sajátos irányzata volt az ún. „neoguelfizmus”, amely azt remélte, hogy maga a pápa áll az olasz nemzeti újjászületés és egységmozgalom élére (pl. Cesare Balbo „*Itália reménye*” című könyve 1844-ben). E remények megvalósulni látszottak, midőn 1846-ban a népszerű Mastai-Ferretti bíboros került a pápai trónra, IX. Pius néven. Neki liberális híre volt, olvasta Gioberti, d’Azeglio, Balbo és Montalembert írásait, pápaként bizonyos korszerű reformokat hajtott végre az egyházi államban, sőt 1848 tavaszán még alkotmányt is adott számára. Ozanam lelkesen üdvözölte az új pápát: „*úgy látszik, hogy IX. Pius Istent küldte azért, hogy végbe vigye a 19. sz. nagy művét, a vallás és a szabadság szövetségét.*” 1848 márciusában még a pápa is úgy nyilatkozott, hogy a forradalmi események nem emberi művek, hanem abból a viharból, amely végigvonul Európán ki kell hallani „*az Úr hangját*”. De a római forradalom hatására hamarosan gyökeres fordulatot hajtott végre és uralkodása hátralévő három évtizedében engesztelhetetlenül harcolt a liberális eszmék ellen. Az olasz liberális katolikusok zöme azonban kitartott elvei mellett, s úgy vélte, hogy a polgári szabadságjogok megvalósítása nem hitelvek, hanem a politikai célszerűség kérdése, s a politikában nem kötelező Rómával egyetérteni.

IRODALOM

A liberális katolicizmus gazdag irodalmából elsősorban az alábbiakat emelhetjük ki. A legjobb átfogó, valamennyi országra kiterjedő feldolgozás Roger Aubert tollából a Handbuch der Kirchengeschichte (Szerk. Hubert Jedin) VI. kötetében: Die Kirche in der Gegenwart. Freiburg – Basel – Wien, 1971, új kiadás: 1985. A legújabb, rövidebb áttekintés: René Rémond: Catholicisme libéral et catholicisme social. In: Dictionnaire de l’Histoire du christianisme. Paris, 2000 (Encyclopaedia Universalis). Fontos még: Prélôt, M. – Gallouedec-Genuys, F.: Le libéralisme catholique. Paris, 1969; Prélôt, M.: Le libéralisme catholique. Paris, 1969 (antológia). Részletesen foglalkozik a liberális katolicizmussal Schatz, Klaus: Vaticanum I. 1869-1870. Band I. Vor der Eröffnung.

Paderborn – München – Wien – Zürich, 1992. Több fontos tanulmányt tartalmaz két nemzetközi konferencia anyaga: Les catholiques libéraux au XIXe siècle. Actes du colloque international d'histoire religieuse de Grenoble. Grenoble, 1974, és Libéralisme chrétien et catholicisme libéral en Espagne, France et Italie dans la première moitié du XIXe siècle. Colloque. Aix-en-Provence, 1989. Az egyes országok liberális katolikusairól ld. Weill, G.: Histoire du catholicisme libéral en France 1828-1908. Paris, 1909. - Haag, H.: Les origines du catholicisme libéral en Belgique. Leuven, 1950. - Pietra, A.: Storia del movimento cattolico liberale. Milano, 1947. - Tisato, R.: I liberali cattolici. Testi scelti e commentati. Treviso, 1959. - Altholz, J.: The Liberal Catholic Movement in England, London, 1962. Lamennais-ra és az Avenir-ra ld. Derré, J. R. É. : Lamennais. Paris, 1962. - Le Guillou, Louis: L'évolution de la pensée religieuse de Félicité Lamennais. Paris, 1966. – Ludassy Mária: „Isten és a szabadság”. Lamennais a liberális katolicizmustól a szabadelvű szocializmusig. Budapest, 1989 (amelyből több Lamennais idézet magyar fordítását átvettem). A korábbi magyar irodalomból fontos: Szalay Jeromos: A katolikus gondolat útja az újkori Franciaországban (XIX-XX. század). Budapest, 1934 és Concha Győző: Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez. Budapest, 1918. A magyar liberális katolicizmusra alapvető: Török Jenő: A katolikus autonómia-mozgalom 1848-1871. Adalékok a magyar liberális- katolicizmus történetéhez. Budapest, 1941.

FAZEKAS CSABA

A KATOLIKUS EGYHÁZ KÖZÉLETI TEVÉKENYSÉGÉNEK REFORMKORI TÖRTÉNETÉHEZ²⁹

Esettanulmány: katolikus politikai program 1846-ból

Már-már közhelyszámba menő megállapítás, hogy a XIX. század első felének változásai Európa-szerte konfliktusokhoz vezettek a polgári átalakulás hívei és a katolikus egyház között. Ezek a változások elsősorban az állam-egyház viszonyt érintették és mindenek előtt a kortársak által is „korszellemnek” nevezett politikai ideológiák – mint például a liberalizmus vagy a nacionalizmus – elterjedésének tulajdoníthatók. A polgárosodás számos ponton érzékenyen érintette és sorozatos válaszként készítette az egyházat. Ilyen érzékeny pontnak számítottak többek között az állam és az egyház szétválasztásának, a felekezeti egyenjogúság megvalósításának és az egyház nagybirtokaihoz kapcsolódó feudális előjogok eltörlésének követelése is. Tény, hogy a katolikus egyház távolról sem reagált egységesen a polgári átalakulás kihívásaira, az azonban bizonyos, hogy egyik legmarkánsabb válaszként politikai katolicizmusnak nevezi a szakirodalom. Politikai katolicizmuson általában egyszerre nevezünk egy ideológiai felfogást (mely elfogadja a polgári – vagy éppen a polgárosodás útját kereső – társadalom realitását, és ezen új keretek között igyekszik az egyház társadalmi és hatalmi befolyását változatlanul megőrizni), illetve egy konkrét szervezkedésben megnyilvánuló közéleti tevékenységet, mely a politika – más irányú csoportosulások számára is adott – eszközeinek sikeres alkalmazásával igyekezett a katolikus egyház érdekeit megvalósítani. Utóbbit a gyakorlatban rendszerint egy katolikus politikai párt alapjainak lerakásával szokták azonosítani, és Magyarországon ennek megfelelően a történeti irodalom a politikai katolicizmust többnyire a dualizmus korában kiéleződő egyházpolitikai vitához és a Katolikus Néppárt létrehozásához (1895) köti.

Nem vitatva ennek a következtetésnek a történeti megalapozottságát, hosszas levéltári és egyéb kutatómunka alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a polgárosodás kihívásaira adott katolikus egyházi válaszok között a századfordulón kibontakozó politikai katolicizmushoz a legtöbb elemében feltűnően hasonló – bár az eltérő társadalmi-politikai szituáció miatt értelemszerűen távolról sem teljesen azonos – folyamatnak lehetünk tanúi már a reformkor utolsó éveiben, hozzávetőlegesen 1844-1848 között is. Alábbi írásunkban először röviden, mintegy tézisszerűen próbáljuk igazolni ezt a tételt, továbbá összefoglaljuk a katolikus egyház politikai szervezkedésének főbb állomásait illetve jellemzőit a jelzett periódusban. Majd egy 1846-ban keletkezett jegyzőkönyv – túlzás nélkül: katolikus politikai nyilatkozat – tömör, szókimondó fordulataival próbáljuk meg a politizáló egyháziak mozgalmának célkitűzéseit részleteiben is megvilágítani.

²⁹ A jelen tanulmányhoz szükséges kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia Bólyai János kutatási pályázata támogatta.

I. A reformkorban kimutatható politikai katolicizmus nyitányának mindenképpen az 1843-44. évi országgyűlésen tartott egyházi tanácskozásokat kell tekintenünk, különös tekintettel az alsó tábla káptalani követeinek 1844. október 27-i értekezletére. Ezen az országgyűlésen nyilvánvaló lett, hogy az új vallásügyi törvény (mely 1844/3. tc-ként került a Corpus Jurisba) elfogadását nem lehet tovább halogatni. Egyértelműen látszott az is, hogy a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vihart – legalábbis részlegesen, egy időre – lezáró törvény a liberális ellenzék sikerének számított az egyházzal szemben. Mindez az alsó tábla káptalani követeiben és a felső táblán helyet foglaló püspöki kar néhány prominens képviselőjében megérlelte a felismerést, hogy a polgári átalakulás folyamata nem pusztán a fennálló gazdasági-társadalmi struktúra vagy a politikai intézményrendszer alapvető reformját eredményezheti, hanem mindennek következményeképpen érinteni fogja a katolikus egyház jogait, társadalmi szerepvállalását, pozícióját, illetve általában állam és egyház addigi kapcsolatrendszerét is. Rájöttek, hogy az egyháznak új típusú válaszokat kell adnia a polgárosodás kihívásaira, különben az 1843-44. évi országgyűlésben tapasztalt (és nap, mint nap átélt) tekintélyvesztésük fokozódni, a katolikus egyház társadalmi befolyása pedig csökkenni fog. Nemcsak a szabadelvű szemléletű vallásügyi törvény vitáját kellett elszenvedniük, hanem többek között azt is, hogy számos megyei követ részéről komolyan felvetődött az egyházi javak szekularizációja, a papság intézményes országgyűlési képviselőjének megszüntetése, az állam és egyház elválasztása, sőt annak is tanúit kellett, hogy legyenek, amikor még 1843 júniusában Wurda Károly győri kanonok – vagyis éppen az egyházi rend egyik képviselője – tett hitet a „szabad egyház a szabad államban” elve mellett, annak jeleként, hogy a liberális eszmék már a papságot sem hagyták érintetlenül. A diéta káptalani küldöttei és a püspökök többsége úgy vélte, minden jel az 1844-ben megindult politikai folyamatok folytatódására utal; összességében vereségként és ezért szervezkedésre mozgósító figyelmeztetésként értékelték a Pozsonyban történeteket.

Mindezt szenvedélyes hangulatú, egyértelmű sorokban is megfogalmazták, ld. pl.: „*Mik ez Ország gyűlésén szőnyegre hozattak, és az ellenzék által pártoltattak, ha csakugyan Ország gyűlési határozatokká válnak, mit mi jelen politikai állásunkat tekintve, nem tartunk éppen lehetetlennek, a Klerusra veszélyt hozandnak, s a Katholika Egyház politikai jogait le fogják rombolni, mostani állását épen úgy aláásülyyeszteni, mint ez már más Katholika Országokban [...] megtörtént. Úgy van, – az idő komoly intése hívott fel minket e lépésre, gondolatink sajgó szívünk érzéséből emelkedtek. Az Egyházi Rendnek, ha a köz hiedelem szerint voltak e Honban valaha kényelmes napjai; azok már elmúltak, a vihar fejünk felett zuhog, a Philosophia, mint Francz Honban, már itt is tárogatja diadalit. Nem közönséges időszakban élünk, rendkívüli ez, mert nem a béke ideje. El kell tehát mindent követnünk, hogy magunktól és utódainktól, a fenyegető veszedelmet elháríthassuk.*” A jegyzőkönyv pontokba szedett határozatai egy összefüggő és rendszerezett politikai nyilatkozat elemei, továbbá – mint Sörös Pongrác bencés történetíró egy rövid utalásában korábban már rámutatott – lényegében egy új típusú „katolikus társadalmi program” csírái is voltak. Ez az 1844. október 27-i értekeztet tulajdonképpen megfelelt az 1839-től gr. Dessewffy Aurél vezetésével és szellemi irányításával szerveződő újkonzervatív (magát „fontolva haladónak” nevező) politikai program „egyházi” változatának. Vagyis a káptalani követek úgy vélték: az egyház társadalmi befolyásának, pozíciójának biztosítása, a liberalizmus ellensúlyozása érdekében nem elegendő egyfelől a kiváltságrendszer fenntartását célzó, merev tagadása mindazon eszméknek, amit a reformellenzék képviselt, másfelől pedig kategorikus

elutasítása azon eszközöknek, melyeket alkalmaznak. Az „*idő intése*” azt jelentette számukra, hogy megítélésük szerint bizonyos változásokat, reformokat az egyháznak is tudomásul kell vennie és gyorsan – mintegy a 24. órában – kidolgoznia annak stratégiáját, hogy a megváltozott viszonyok között hogyan maradhat változatlan a katolikus egyház társadalmi szerepvállalása. (Mint ahogy Dessewffy Aurél és követői is bizonyos reformok szükségességét, a haladás fontosságát hangsúlyozták – azért, hogy a feudális kiváltságrendszer alappilléreit csorbítatlan formában fenntarthassák.)

Az 1844 októberében megfogalmazott programpontok 1848 tavaszáig végigkísérték az egyházi renden belül egyre inkább önálló arculatú politizáló csoporttá váló káptalani követek értekezleteit, politikai lépéseket egyeztető levélváltásait. Önmagában is érdekes, hogy miért pont az egyházi rendnek ez a „középrétege” (vagyis elsősorban az alsó tábla káptalani követei) érezték meg leginkább egy erőteljes politikai szerepvállalás illetve irányváltás szükségességét. A magyarázatot nyilván abban lelhetjük, hogy – szemben a kényelmes kormánytöbbség részét alkotó püspöki karral, illetve az országos politikában kevésbé aktív és tájékozott alsópapsággal – ők szembesültek leginkább a liberalizmus társadalomformáló programjának erejével és megvalósulási lehetőségeivel. Ez kissé talán párhuzamosamba állítható azzal, hogy a másik oldalon a polgárosodás erői is zömmel a középnemesség soraiból szerveződtek, s nem az arisztokráciából illetve a kisnemesi rétegekből, lévén ők érezték meg először a feudális társadalmi-politikai rendszer reformjának hasznosságát és szükséges irányvonalát. Ugyanakkor természetesen a püspöki kar egyes tagjai (elsősorban Scitovszky János pécsi püspök, 1849-ben esztergomi érsek) felkarolták a kanonokok részéről érkező kezdeményezést és nagy fontosságot tulajdonítottak annak. A politizáló egyháziak csoportjában a leginkább aktív szerepet többek között Fogarassy Mihály korábbi nagyváradi kanonok, később c. szkodári püspök, Körmöczy Imre, Liphay Antal, Liphay Endre, Bezeredy Miklós kanonokok illetve Sárkány Miklós későbbi bakonybéli apát vállalta. Fontos, hogy nem egy nagy létszámú rétegről van szó, legfeljebb két-három tucatnyira tehetjük azon egyháziak számát, akik minden pontjában megértették és magukévá tették az új típusú katolikus politizálás alapelveit, azonban Fogarassyék törekvéseit az egyházi rend széles körei helyeselték és támogatták, sikerességük mellett szól, hogy rövid idő alatt, 1847-re, valós közélet-formáló szerepet sikerült kivívniuk maguknak. Érdemes megjegyezni, hogy e jelzett csoport a katolikus egyház befolyásának helyreállítását és a liberalizmus visszaszorítását kevésbé a társadalmi, sokkal inkább a politikai szerepvállalásnak tulajdonították. Ugyanakkor előbbivel kapcsolatban is rámutattak, hogy a nemkívánatos politikai eszmék (elsősorban a sajtó-, lelkiismereti és vallásszabadság) terjedését az iskolai oktatás katolikus jellegének fokozásától és erősítésétől várják.

Hogyan körvonalazhatjuk ennek a politizáló egyházi csoportnak a fő közéleti célkitűzéseit és stratégiai elképzeléseit? A liberális ellenzék egyre inkább népszerű közéleti tevékenységének sikereit az aktivitásban és az információcserében jelölték meg, mely eszközöket a kor követelményei által diktált szükségszerűségnek vélték, ezért elsajátításukat az egyházi politizálás halasztást nem tűrő feladatának tekintettek. Mindenképp a politikai katolicizmusra utaló jel, hogy a reformkori káptalani követek ismerték fel elsőként az információáramlásban rejlő politikai erő fontosságát. A liberalizmus előretörését – nem is alaptalanul – annak tulajdonították, hogy az ellenzék élt elsőként a sajtó közvélemény formáló és teremtő erejének alkalmazásával (elsősorban Kossuth Pesti Hírlapja révén). Nemcsak arra törekedtek, hogy az egyház által közvetlenül befolyásolt és pénzelt lapok (a kifejezetten teológiai jellegű Religio és Nevelés illetve a Nemzeti Újság) példányszámát emeljék illetve az egyháziak irodalmi-

publicisztikai tevékenységét fokozzák. Hanem legalább ennyire fontosnak tartották (s ez mindenképp új elem), hogy megnyerjenek világi tollforgatókat az egyház álláspontjának felkarolására és népszerűsítésére. Nemcsak sajtócikkekben, hanem önálló röpiratok formájában is meg kívánták jeleníteni az egyház politikai álláspontját. Az információban rejlő politikai erőt nemcsak a sajtó útján kívánták kiaknázni, hanem elsajátították a reformkor-végi politizálás egyik legjellemzőbb eszközét, a viszonylagos rendszerességgel tartott országos értekezletek tartását is. Talán kevésbé ismert, hogy nemcsak a liberális ellenzék illetve a konzervatív kormánypárt tartott – rendszerint negyedévente az országos vásárokhöz igazítva – általános politikai gyűléseket, hanem a politizáló egyháziak csoportja is, 1845 őszétől egészen az 1847-48. évi országgyűlés megnyitásáig. (Jelenlegi adataink alapján, a kisebb munkamegbeszéléseket nem számítva, legalább hét ilyen, megfelelő alapossággal előkészített, megszervezett, jegyzőkönyvileg rögzített értekezletről van tudomásunk.) További fontos jellemzője ezeknek az összejöveteleknek, hogy 1845-től Pesten – vagyis a politikai élet valódi centrumában, és nem valamely egyházi központban, például Esztergomban – egy országos koordináló központot is felállítottak Fogarassy Mihály irányításával, a politizáló egyházi csoport tevékenységének összehangolására és szervezésére.

Fenti elemeket kiegészítették annak az igénynek a megfogalmazásával, hogy az egyháziak aktívan vegyék ki részüket a közéletből, mégpedig a kor lehetőségeinek megfelelően elsősorban a megyegyűlések aktív látogatásával és az ott születő határozatok befolyásolásával, illetve ennek megfelelően a következő országgyűlés alsó tábláján a káptalani követek, a felső táblán a püspöki kar korábbinál jelentősebb politikai tevékenysége révén. Újszerűnek számít az az elem, hogy a liberalizmus ellensúlyozását nem pusztán egyházpolitikai téren tartották fontosnak, hanem kijelentették: az egyház nem pusztán a társadalom egy része, hanem lényegében azonos azzal, így az egyházi rendnek valamennyi közéleti kérdésben állást kell foglalnia, például a gazdaságpolitikával, a jobbágyviszonyok vagy a politikai intézményrendszer reformjával stb. kapcsolatos részletkérdésekben egyaránt. Erőteljes hangot adtak továbbá annak az elvárásuknak, hogy az egyháziak építsenek ki jó kapcsolatokat a világi nemesekkel és gyakoroljanak befolyást rájuk. Rájöttek ugyanis, hogy az egyház majdhogynem egyedül maradt a politikai porondon saját szempontjainak hangsúlyozásával, és számukra sokkal előnyösebb, ha nézeteiket nem pusztán az egyházi rend követői visszhangozzák, hanem a világi közvélemény is magáévá teszi azokat a liberális álláspontokkal ellentétben.

További részletek ismertetése helyett összegzően megjegyezhetjük, hogy a fent vázolt politikai állásfoglalás alapján a politizáló egyháziak csoportja könnyen talált utat az 1844 után szerveződő Konzervatív Párt világi nemeseihez. Alapállásuk, mint jeleztük, teljesen azonos volt: a liberalizmus ellensúlyozása nem a merev elutasítás vagy híveinek adminisztratív visszaszorítása által, hanem bizonyos reformok szükségességének elismerésével, a politikai szervezkedés igénybevételével, kormánypárti közvélemény és többség megteremtésével, az ellenzék megosztásával, illetve mindehhez a liberálisok eszköztárának kisajátításával és sikeres alkalmazásával. Csak a hangsúlyokat helyezték máshová: az elsősorban Dessewffy Emil, Szécsen Antal, Babarczy Antal, Apponyi György által irányított „fontolva haladó” mozgalom értelemszerűen gazdaság- és társadalompolitikai, míg a Fogarassyék által vezetett egyháziak egyházpolitikai kérdéseket helyeztek előtérbe. A Konzervatív Párt szervezői kezdettől fogva számítottak a katolikus egyháziak, mint a kiváltságrendszer fenntartásában érdekelt hagyományos tényezők aktív támogatására politikai csoportjuk megszervezésekor, s utóbbiak

készséggel vállalták is az ebben való részvételt. Fontos leszögezni azonban, hogy míg a világi nemesek az egyháziakat, mint a Konzervatív Párt egyszerű „párttagjait” kezelték, utóbbiak önálló arculatú és részben önállóan szerveződő politikai csoportként, szövetségesként kívánták a konzervatív ügyet szolgálni. Talán kevésbé volt ismert eddig történetírásunkban, hogy a liberálisok és a konzervatívok mellett már a reformkorban is felléptek az egyháziak egy önálló, katolikus politizálás igényével, és bár különálló pártalakulat létrehozására nem került sor (a pártszerveződés 1848-ig éppen csak megindulhatott hazánkban), a Fogarassyék vezette szerveződés egyenrangú és önálló félként csatlakozott a Konzervatív Párthoz. Elismerték az utóbbiakkal kötött szövetség fontosságát, de végig igényt tartottak az egyház sajátos érdekeinek képviseletére. Modern kifejezésekkel úgy is fogalmazhatunk, hogy még feudális keretek között, de rohamosan polgárosodó hazai közéletben már az 1848 előtti politikai térben megjelentek a platformosodás és a természetes szövetség jelenségei. Az egyháziak a modern politikaelméletnek megfelelően valódi platformot képviseltek a párton belül, önálló értekezleteket tartottak, önálló stratégiát dolgoztak ki, azonban kezdettől mindezt a közös konzervatív ügy előmozdítása érdekében, a világi konzervatívokkal szövetségben tették.

1844-ben megfogalmazták továbbá legfontosabb célkitűzésüket is, mely a politizáló egyháziak tevékenységének 1848-ig a középpontjában állott. Az 1825-27. évi országgyűlésen megfosztották a szabad királyi városokat és a káptalani küldötteket az alsó táblán a fejenkénti szavazatjoguktól és lényegében csak tanácskozási joggal, valamint egy egységes szavazattal rendelkezhetek. Az alsó tábla nemesi többsége ezáltal nyilván a vármegyék súlyát akarta kizárólagossá tenni a törvényhozásban. A városok több országgyűlésen előhozták sérelmüket megvont szavazatjoguk visszaállítása érdekében, a vármegyei követek túlnyomó többsége azonban egységes volt ennek elutasításában, hiszen ha a városok fejenként szavazhatnak, a nemesi renddel szemben a kormányzat nyomasztó túlsúllyal bíró szövetségest találhatott volna bennük. A liberálisok pedig nem pusztán taktikai megfontolásból vetették el az igényt, hanem azért is, mert a városok országgyűlési képviseletét össze kívánták kapcsolni általában azok önkormányzatának reformjával, az országgyűlés népképviseleti alapra helyezésével stb. A káptalani követek 1843-44-ig, néhány szórványos tiltakozástól eltekintve nem mutattak különösebb érdeklődést elvett szavazatjoguk iránt. 1844-től azonban minden követ megmozgattak a káptalanok, apátok, prépostok követeit illető fejenkénti szavazatjog visszaállítása vagy legalábbis növelése érdekében. Nyilvánvalóan azt remélték, hogy ezáltal az egyház politikai súlyát növelve nem pusztán a konzervatív tábort gyarapítják, hanem ellensúlyozhatják az ellenzék előretörését, további liberális szemléletű egyházpolitikai indítványok napirendre kerülését, amit – mint említettük – az országgyűlés üléstermeiben elhangzottak alapján jó okkal feltételeztek. A mintegy hirtelen fontossá váló szavazatjog-kérdés felvetése persze kissé anakronisztikusan hatott a népképviselet irányában megfogalmazódó politikai törekvések korában, kétségtelenül alkalmas volt azonban arra, hogy erősítse a katolikus egyháziak politikai táborát, egységes célt adjon a katolikus társadalmi programot megvalósítani akaró, új típusú egyházi szerepvállalásban gondolkodó kanonokoknak. Alkalmas volt továbbá arra is, hogy megfelelő ellensúlyt képezzen a katolikus egyháziak részéről a konzervatív nemesek szervezkedésében nyújtott egyházi részvételért, valódi platformmá alakítsa Fogarassyék egyre gyakoribb értekezleteit.

II. Hosszas előkészületek után 1846. november 12-én került sor a Konzervatív Párt alakuló gyűlésére és programjának elfogadására, melyre az egyháziak nem érkeztek készületlenül. 1845 őszén elhatározták az egy évvel korábban Pozsonyban megkezdett értekezletek újraindítását, és szervezett keretek között (elsősorban Fogarassy aktív koordinációját követően) részt vettek a konzervatív pártszerveződés megalapozásában is. 1846. június 26-án terjedelmes memorandumot készítettek, melyben hosszas történeti és politikai érvrendszert állítottak fel a káptalanok fejenkénti szavazatjogának igazolására. A Konzervatív Párt alakuló és programadó összejövételén Dessewffy Emil és társai számítottak az egyház aktív részvételére és a pártnak nyújtandó támogatására. Várakozásukban nem is csalódtak és számos gesztust tettek az egyháziak irányában: például külön felkérő levelet szerkesztettek a püspöki kar tagjai számára, vagy, ami ennél is jelentősebb, Fogarassyt beválasztották a párt programját kidolgozó 9 tagú elnökségbe, az ún. „*conservatív comité*” tagjai sorába. A pártalakító értekezleten Szécsen Antal indítványa nyomán elfogadták a konzervatívok programját, melynek 11. pontja felsorolta a konkrét teendőket. Történetírásunk több irányú értékelése kimutatta, hogy a konzervatív program lényegében a kiváltságrendszer érintetlenül hagyására, sőt helyenként a figyelmet elterelő látszat-reformokkal történő biztosítására törekedett. A programpontok közül azonban – az egyháziak őszinte felháborodására – éppen a számukra legfontosabb káptalani szavazat-ügy maradt ki, melyet Dessewffytől részben nem tartottak fontosnak vagy megalapozottnak, részben pedig jobban tartottak attól, hogy az egyháziak követelésének nyílt felvállalása nagyobb népszerűségvesztést eredményez, mint amennyi támogatót hoz az országgyűlési többség megszerzésére törekvő pártnak. A káptalani követek már ekkor hangot adtak őszinte felháborodásuknak; alighogy véget ért a pártalakító értekezlet, Körmöczy Imre kanonok például Széchenyi Istvánhoz sietett, és tiltakozott a papság – úgymond – „*diszgustálása*” ellen. Csalódottságukat fokozta az az általános tény, hogy a reformkori konzervatívok, jóllehet általánosságban hangsúlyozták a „trón és az oltár” szövetségének fontosságát, távolról sem fogalmaztak meg egyházas, vagy éppen katolikus ideológiát (a magyar konzervativizmusnak 1848 előtt – ellentétben a későbbiekkel – csupán járulékos s nem központi eleme volt a „kereszténységvédő” attitűd); továbbá az a konkrétum, hogy a szabad királyi városok szavazatjoggal kapcsolatos sérelmének orvoslását Szécsen Antalék rendkívül fontosnak tartották, a káptalanokét pedig egyáltalán nem. (Az alább részletezendő egyházi értekezleten mindezt nyíltan meg is fogalmazták: „*elmellőztetését az egyházi rend annál kevesebbé várta volna, mennél őszintébben csatlakozott ő mindenkor, s csatlakozék kivált a közelebb lefolyt politikai mozgalmak alatt a konzervatív ügybarátok soraihoz*”).

Ez a konkrét szituáció vezetett ahhoz, hogy a közéletbe bekapcsolódni akaró, 1844 óta a „fontolva haladás” egyházi útját járó csoport nem rezignált elfordulással, hanem ellenkezőleg: fokozott aktivitással reagáljon a történetekre. Másnap, vagyis 1846. november 13-án az egyháziak külön értekezletet tartottak, melyen részletes jegyzőkönyv is készült. E jegyzőkönyv közlését nem csupán az indokolja, hogy – tudomásunk szerint – történetírásunkban eddig teljességgel ismeretlen volt, hanem az is, hogy a résztvevők szókimondó határozottsággal illetve részletességgel fogalmaztak meg egy kiforrott katolikus politikai programot, mely nemcsak az érintett politizáló egyházi csoport történetéhez, hanem reformkori politikatörténetünkhez is új adalékokat nyújthat. (Ld. 2. sz. dokumentum.) Túlzás nélkül tekinthetjük ezt a jegyzőkönyvet „katolikus nyilatkozatnak”, ugyanis kivétel nélkül kimutathatók benne azok a lényeges formai és tartalmi elemek, melyek az 1848 előestéjén keletkezett politikai pártprogramoknak – elsősorban

az 1846-os Konzervatív Programnak és az 1847-es Ellenzéki Nyilatkozatnak – egyaránt meghatározó vonásait alkotják.

Fogarassyék politikai éleslátását, tökéletes helyzetfelismerését bizonyítja, hogy felismerték: a „*politikai pártmozgalmak elhatározó időszakában*” éltek, és a pártstruktúra kialakulásának e kezdeti szakaszában is bejelentették igényüket az egyház érdekeit a politika porondján önállóan megjelenítő csoport működtetésére. (Megjegyzés: magunk részéről ebben annak bizonyítékát is látjuk, hogy a reformkor utolsó éveiben erőteljesen polgárosodó, s ennek megfelelően pluralizálódó közéletről beszélhetünk, mely kezdetben sokkal tagoltabb lehetett az amúgy valóban meghatározó konzervatív-liberális ellentétpárnál. A sokszínűséghez a leginkább Széchenyi nevével fémjelezhető középpárti törekvések mellett a politizáló katolikusok is hozzájárultak.) 1846-1847 pártprogramjaiból ezúttal három olyan meghatározó vonást emelnénk ki, melyek lényeges tartalmi és formai ismertetőjegyei a Konzervatív Programnak, az Ellenzéki Nyilatkozatnak, és Széchenyi Politikai program-töredékeinek egyaránt:

1. A legfontosabb, hogy valamennyi politikai csoportban nagyon erősen megfogalmazódott az önmeghatározás igénye, sőt kényszere, vagyis az, hogy saját magukat határozott körvonalakkal írják körül, nyíltan megfogalmazzák azokat az ideológiai alapelveket, melyek mentén szerveződni kívánnak.

2. Tartalmazták továbbá azokat a konkrét célkitűzéseket, melyek megvalósulását a legfontosabbnak tartják, melyek érdekében szerveződni kívánnak, melyektől a leginkább várják az ország sikeres felemelkedését. (Az Ellenzéki Nyilatkozat esetében ezek közismertek: közteherviselés, parlamentnek felelős kormány, kötelező örökvltság, ösiség eltörlése, népképviselő stb.)

3. Igyekeztek továbbá saját pártjuk létrehozására vonatkozó szervezési stratégiát is kidolgozni, mely a konzervatívok és a liberálisok esetén egyaránt elsősorban az országos pártstruktúra létrehozását jelentette, továbbá a megyegyűléseken való befolyás megszerzését, konkrétan pedig az 1847. évi országgyűlési követválasztásokra, a pártserű keretekben zajló kampányra való felkészülést. (Mindkét nagy párt egyik közvetlen politikai célkitűzésének az alsó tábla többségének megszerzését tekintette.)

Az 1846. novemberi „katolikus nyilatkozat”-ban az önmeghatározás először is azt jelenti, hogy a politizáló egyházak egyértelműen magukévá tették a liberálisokkal szembehelyezkedő „fontolva haladók” politikai programját, melyért fellépni a jövőben is készek; továbbá azt, hogy semmiképpen nem a konzervativizmustól különváltak, hanem ahhoz szorosan kapcsolódva, de önálló katolikus politizálást kívánnak megvalósítani, mely a Konzervatív Párt és a kormányzat irányvonalát lényeges módon meghatározza. (Nagyon fontos például – Dessewffyék szóhasználatára jellemző módon – a reformok szükségességének elismerése, ugyanakkor azok korlátainak rögzítése is, például a központi hatalom kizárólagosságának, valamint a kiváltságoltak előjogainak érintetlenül hagyásával, sőt bebetonozásával, ld. pl. az 1. pontban: „*a konzervatív többség[ről] föltehetni, hogy a Reformok között azokat állítandja elől, mellyek keresztül vitele által a Királyi Thrón, alkotmányos jogok, és magok a föntartó országos elemek szilárdulni fognak.*” Vagy a jegyzőkönyv bevezetőjében, amikor hangoztatták, hogy az egyházi rend mindent elkövet, hogy „*a thrón, alkotmány és nemzetiség szilárdítása mellett e hon szellemi és anyagi továbbhaladását békés alkotmányserű úton előmozdíthassa*” stb.) Mindehhez hozzátették még, hogy észrevételük szerint a katolikus egyháznak nemcsak fokozott politikai szerepvállalásra kell törekednie, hanem a kor kényszerítő követelményei hatására kifejezetten politikai erőként kell a közélet szereplői előtt megjelennie. Ld. pl. a jegyzőkönyv 2.b. pontjában: „*a jelen politikai*

körülmények közt a Clerusnak magát oly politikai tényezővé szükség alakítani, mely a conservatív ügy elővitelében sokat nyomjon, s így őtet mind a kormány, mind a conservatív párt nélkülözhetlen alkrésznek tekintse, ez pedig úgy fog megtörténni, ha a Papság a politikai mezőről, hol alkotmány-adta jogánál fogva széke és szava van, magát elijeszteti nem engedvén, [...] bebizonyítja azt, hogy kezénél politikai hatalom van, mellyel élni tud, mellyet alá nézni nem lehet, megvetni nem tanácsos". A jegyzőkönyv bevezetésében pedig tömör pártprogramnak felel meg a Konzervatív Párthoz és azon keresztül a közülethez való viszony tisztázása: „*elhatározott szándoka lévén az egyházi rendnek az alkotmányos többségre vergődő conservatív pártot mind alakulásában, mind pedig egyéb alkotmányoszerű működéseiben minden törvényadta jogainak használatával erélyesen támogatni: ugyanezen conservatív párttól ő is méltán követelheti, hogy az Egyházi renddel kezefogva ezt megsértett jogainak visszaállításában hatályosan, és hasonló erélyességgel gyámolítsa*". A meghatározásban feltűnő a – konzervatív és liberális programra amúgy egyaránt jellemző – „alkotmányosság” és „törvényszerűség” erőteljes hangsúlyozása, mint olyan tényezőké, melyek egyszerre jelentik az adott politizáló csoport működésének alapját és kijelölik annak korlátait.

Fenti meghatározás továbbá hangot ad a „természetes szövetség” (egy másik hasonló egyházi dokumentum szóhasználatával: „*természetadta frigy*”) politikai gyakorlatba való átültetése iránti igénynek, vagyis annak, hogy az egyháziak a Konzervatív Párton belüli „platformként” képzeltek el működésüket. Erre elsősorban nem az készítette őket, hogy egy teljesen önálló katolikus párt a reformkor utolsó éveiben igen kevés támogatottságra számíthatott volna, hanem az, hogy a világi konzervatívokkal közös volt a legyőzendő politikai ellenfél, vagyis a liberális reformellenzék. A jegyzőkönyvben világosan ki is mondják: a politikai szerepvállalásra az indította őket, hogy megítélésük szerint az 1844/3. tc.-ben illetve az ellenzék által szorgalmazott további egyházpolitikai reformokban kifejeződő polgári program a katolikus hierarchia szerepvállalásának, tekintélyének csökkenése, valamint a katolikus hit „elvei félre tétele” nélkül nem ültethető át a gyakorlatba. (8. pont) A politizáló egyháziak platform-jellegű működéséből következik az egyik legfontosabb különbség az említett korabeli pártprogramokkal: utóbbiak a nyilvánosság számára készültek, Dessewffy Emilék és Deák Ferencék egyaránt arra törekedtek, hogy minél tágabbra nyissák szerveződő pártjuk kapuit az ingadozók illetve a közvélemény előtt, a katolikus egyháziak programjukat ugyanakkor belső használatra szánták, hiszen a látszatát is kerülni akarták annak, hogy mozgalmuk a konzervatív tábor megosztására törekedne.

A fenti politikai ideológia önmeghatározás-, vagyis kristálytiszta pártprogram-jellegével maguk az értekezlet résztvevői is tisztában voltak, hiszen hangsúlyozták, hogy konkrét döntéseiket „*ezen előadott eszmeirány*” kinyilatkoztatása alapján hozták. A katolikus egyháziak csoportjának szerveződése is mutat specifikumokat a világi pártszervezetekhez képest. Nagyon fontosnak tartották ugyanis, hogy törekvéseik lényegét és jelentőségét megértessék saját főpapjaikkal, akiktől azt várták, hogy az országos főméltóságok, a kormányzat meghatározó személyiségei előtt tekintélyük súlyával képviselik a káptalanok szavazatjogával kapcsolatos igényeket. (Ld. 2.a. pont, 9. pont, 1. sz. dokumentum alatti kísérőlevél stb.) Ezzel párhuzamosan legalább ekkora fontosságot tulajdonítottak annak, hogy a világi konzervatív közvéleményt meg tudják nyerni törekvéseiknek. A politikai mozgalom kiépítésének egyik legfontosabb eleme, mint másoknál, az egyháziaknál is a „pártközpont” megszervezésével kapcsolatos. Fogarassyék jó politikai érzékét tanúsítja, hogy a pesti központnak nem csupán azt a

szerepet szánták, hogy koordinálja a vidéki egyháziak tevékenységét, begyűjtse és továbbítsa azok információit, hanem azt is, hogy megfigyeljék és értékeljék a közélet valamennyi fontosabb eseményét, azokra azonnal reagáljanak stb. (Ld. 5. pont) A reformkori politikai élet adta keretek kihasználására utal a rendszeres „pártértekezletek” fontosságának felismerése és magukra nézve a jövőben megfelelő előkészítéssel történt lebonyolítása. Ld. erről pl.: *„Minden párt, s minden alkotmányos osztály a tevékenység mozgalmában keresi jogainak védelmét, s terveinek létesítésére köz tanácskozásokban fejt ki az erőt, ott alapítja meg a közszellemet, nem lehet tehát a Clerusnak és az erők összpontosításának ezen hatalmas emeltyűjét egykedvűleg elmellőzni.”* Az egyházi rend *„testületi erőhatásának”* illetén kinyilvánítása mellett meg kívánták előzni az 1846. novemberi csalódást, ezért elhatározták, hogy a jövőben, konkrétan az 1847. márciusára összehívott értekezlettel kapcsolatban, a konzervatív konferenciákat megelőzően *„saját ügyeikben előleges tanácskozmányt”* tartanak a várhatóan nagy számban megjelenő egyháziak által követendő stratégiát illetően. (Ld. 4. pont.)

Ami pedig a megvalósítandó feladatokat illeti, elsőként említették az egyháziak, hogy ki kell venniük részüket közös pártjuk, a konzervatívok legfontosabb törekvéséből, a következő országgyűlés alsó tábláján – *„hol a kezdeményi jog leginkább van gyakorlatban”* – a többség megszerzése, ennek érdekében a megyegyűlések befolyásolása. Erről meglehetősen szókimondóan így ír a jegyzőkönyv 2.b. pontja: *„igyekezzenek ezen fő tekintélyű egyházi testületek [vagyis a káptalanok] alkotmányos állásukat nem csak személyes befolyásuk, hanem az alsóbb rendű Papság, mint szinte világi ügy-barátok által kiemeltebbé tenni, főképen pedig tisztújítások, utasítások kidolgozása, követválasztások által oda hatni, hogy a mutakozó conservatív többség a megyékben szilárd alapot nyerjen s a jövő országgyűlés üdvös kivételére kellő befolyást kifejteni képes legyen”.* A katolikus közéleti szerepvállalás legfőbb célkitűzése, mint fentebb említettük, a káptalanok megfelelő országgyűlési szavazatjogának biztosításában fejeződött ki, alábbi jegyzőkönyvnek a középpontjában is az ezzel kapcsolatos feladatok meghatározása állt, ennek rendelték alá konkrét stratégiai lépéseiket is. A szavazat-ügy különös fontosságát jelzi, hogy valósággal az egyház társadalmi tekintélyét kapcsolták a kérdéshez (ld. erről pl. a 2. pont bevezetőjét.) A jegyzőkönyv 1. pontjában hangot adtak azon nézetüknek, miszerint követelésük aktualitását nemcsak a – szabad királyi városokéhoz hasonlóan – *„megsértett”* szavazatjoguk alkotmányos *„helyreállításának”* szükségessége adja, hanem egy sokkal egyszerűbb taktikai megfontolás is, vagyis az, hogy Dessewffyék *„a conservatív ügyállapot”* érdekében az egyházra, mint megbízható szövetségesre számíthatnak a közeljövő megyei és országgyűlési csatározásaiban.

Ilyen fontos stratégiai lépésnek tekintették szavazatjogukkal kapcsolatos követelésük népszerűsítését, mind a tudományos igényű jogi-történelmi értekezések, mind pedig a napisajtó publicisztikai írásainak készítése és anyagi támogatása révén. (Ld. 3. pont.) Ekkor is megtörtént az a valóban jelentős méreteket öltött tevékenység, mely egyrészt a magyar alkotmányosság és a törvények sérelmére nézve követelte az egyházi rend jogainak helyreállítását, másfelől pedig aktuálpolitikai szükséglettel – azaz a felforgatóként aposztrofált liberálisok ellensúlyozásával – indokolta azt. Számos konkrét észrevételt fogalmaztak meg az agitációs munkával kapcsolatban, szorgalmazták például, hogy taktikai okokból ne a fejenkénti, hanem bizonyos számú voks megadásával is ériék be, és a kieső befolyást a világiak megnyerésével pótolják, sőt növeljék (Ld. 6. pont). Az egyházi rendet felszólították az országgyűlési részvétel megfelelő előkészítésére, a politikai szerepvállalásra alkalmas személyek előtérbe

helyezésére a „rang, karszéki fokozat s idősbbségi sorrend” által meghatározott követküldés helyett, ami mögött egy új típusú politikai szerepvállalásban érdekelt generáció fellépése iránti burkolt igényt sejtethünk (Ld. 7. pont). Az ellenzék által sikeresen alkalmazott agitáció egyik további elemének elsajátítását bizonyítja a 8. pont, mely sérelemként, vagyis a törvényes rend megsértéseként kívánta követeléseit az országgyűlés elé terjeszteni.

Jelen ismertetésünket a politikai katolicizmus reformkori előjeleinek számbavételével kezdtük, végezetül meg kellene próbálni kijelölni a Fogarassy Mihály és kanonok-társai által kezdeményezett mozgalom helyét az egyházon belül is pluralizálódó felfogások sorában. Kétségtelen, hogy a konzervatív egyházi körökkel ellentétben róluk elmondható: megértették a „kor szellemének” változásait és a polgári társadalom realitásainak elfogadásában, a megváltozott vagy pontosabban hamarosan gyökeresen megváltozó viszonyok tudomásulvételében látták a megújulás forrását. Ugyanakkor azonban nem lettek liberális katolikusok, nem ugyanazt a következtetést vonták le a változó szellemi-politikai milióból, mint Lamennais vagy mások. Taktikai jellegűnek tekinthető felismerésüket éppen az egyház feudális társadalmi-politikai pozícióját változatlanul hagyó, a liberalizmust minden téren ellensúlyozni akaró követelés szolgálatába állították, érzésünk szerint tehát joggal tekinthetők a politikai katolicizmus előfutárainak.

A káptalani követek politikai mozgalmával, a szavazat-ügyben folytatott küzdelemük 1847-48-as fejleményeivel, valamint annak jelentőségével a későbbiekben részletesen további tanulmányokban kívánunk foglalkozni.

DOKUMENTUMOK³⁰

1. A püspöki kar tagjai részére a jegyzőkönyvhöz mellékelt kísérlőlevél

Az egyházi függésnek szent kapcsolatánál fogva fiúi teljes bizodalommal kívánták a múlt országgyűlés alatt és azon kívül cselekvőleg fellépő káptalani tagok és Apátok mindazon mozgalmakról tudósítani a Nagyméltóságú Érsek s Püspököket, mellyek tettleg elnyomott országos szavazati joguk visszanyerhetése végett körükben időszakonként előfordultak, hasonló tiszteletteljes érzettel bátorkodunk a múlt évi November 13-án, itt Pesten néhány érdeklettek egyesületében tartott tanácskozmányok jegyzőkönyvét Méltóságodnak felmutatni, egyszersmind kegyes jóváhagyása alá bocsátani, kérvén pedig Méltóságodat, hogy ügyöket hatályos pártolásával támogatni s lépéseiket bölcs útmutatásával kormányozni méltóztassék.

Ki midőn nevökben a függése szent kötelességét teljesíteni szerencsés vagyok Méltóságod kegyeibe ajánlottan mély tisztelettel maradok

Méltóságodnak

Pesten Február hó 17-én 1847.

alázatos szolgálja

Fogarassy Mihály választott püspök,

mint a tanácskozmány megbízottja

³⁰ Az alábbi lelőhelye alapján közöljük: Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum. 2730. rakt. sz. (Publico-ecclesiastica — Állam és egyház közötti ügyek, 1809-1855.)

2. A káptalanok képviselőinek 1846. november 13-i értekezletén készült jegyzőkönyv

Jegyzőkönyv

Azon barátságos tanácskozmányról, melyet Pesten, 1846 sz[ent] András hó 13kán Fogarasy Mihály vál.[asztott] szkodári Püspök lakán több mélt.[óságos] és főtiszt.[elendő] helybenlakó, és vidéki káptalani tagok tartottak.

Jelenlévők Bezerédy Miklós, Fogarasy Mihály cz. Püspökök. Liphay Antal, Korizmicz Antal Kir.[ályi] táblai főpapok, Liphay Endre esztergami, Lévy Sándor Egri, Ranolder János pécsi, Körmöczy Imre n.[agy]Wárad, Csajághy Sándor Kalocsai Káptalanok tagjai. Sárkány Miklós bakonybéli Apát. Major János palotai Plébános és Alesperes, mint ezen megye részéről kiküldött tag.

Miután a hazai conservatív párt e folyó évi November 12én Budán, Tárnok Ő Excellentiája szállásán tartott nagy tanácskozmányában, melyben a fölyebb nevezett egyháziakon kívül a Kalocsai Érsek, Veszprémi és Fehérvári Megyés Püspökök s más egyházi méltóságok is részt vettek,³¹ egy e hon alkotmányos életére, és ennek békés kifejlődésére nézve igen jelentékeny kísérlet által választmányilag előre kidolgozott programját, melyben a conservatív többség alakításában és politikai működésében követendő irány és vezérelvek kitűzteték, nyilvánossá tette, részletes megvitatás alá bocsátotta, és közbeszótt igen csekély változtatással megállapította, s magának bevallotta volna: az egyházi rend jelenvolt tagjaira kellemetlen hatású volt azon fenforgó körülmény: hogy ezen különben igen jeles, mély tárgyavatottsággal és ildomos politikai tapintattal készült program 11dik pontjában, hol a teendők sora tüzetesen előszámláltatik, a Káptalanok, Apátok s Prépostok tettelegesen meggátolt országgyűlési szavazatának helyreállításáról, vagy legalább elrendezéséről említés sem tétetett, jóllehet a Királyi Városoknak szavazatuk, és elrendezésök mint a jövő országgyűlésnek a conservatív párt által is fölfogott föladata, nyíltan a teendők közé besoroztatott. És ezen aggodalmas érzetük a nagy tanácskozmány folytán sem lön tellyesen megszüntetve, mint hogy azon indítványok, melyek ezen sajnosan vett kimaradás pótalékos kiigazítása tekintetéből világi urak által tétettek, és jelenlévő több egyháziak által is pártoltattak, s melyeknek elfogadása az alsó táblánál ülő, szavazati jogában megsértett egyházi Rendet megnyugtathatta volna, e tanácskozmányban a várt eredményt meg nem hozták, mivel a követelt ügy kitűzése csak általános, a titkolódzás színét hordozó alakban, s mintegy záradécul, az elősorolt teendők megemlézése után vétetett föl a program szövegébe. Melly elmellőztetését az egyházi rend annál kevesebbé várta volna, mennél őszintébben csatlakozott ő mindenkor, s csatlakozék kivált a közelebb lefolyt political mozgalmak alatt a conservatív ügybarátok soraihoz, hogy részéről is a thrón, alkotmány és nemzetiség szilárdítása mellett e hon szellemi és anyagi továbbhaladását békés alkotmányszerű úton előmozdíthassa.

Azért is a fönnevezettek el nem titkolhatván innen eredett aggodalmas érzeteket egymás közötti kölcsönös megvitatás és értesülés céljából e barátságos tanácskozmányban egyesülni, és fönforgó közös ügyök, jobb karba állítása fölött többen tanácskozni

³¹ A Konzervatív Párt programadó gyűlésére gr.Keglevich Gábor tárnokmester budai szállásán került sor. 1846-ban a kalocsai érsek gr.Nádasdy Ferenc, a veszprémi püspök gr.Zichy Domokos, a székesfehérvári püspök gr.Barkóczy László volt.

annyival is inkább kívántak, minthogy elhatározott szándoka lévén az egyházi rendnek az alkotmányos többségre vergődő conservatív pártot mind alakulásában, mind pedig egyéb alkotmányoszerű működéseiben minden törvényadta jogainak használatával erélyesen támogatni: ugyanezen conservatív párttól ő is méltán követelheti, hogy az Egyházi renddel kezefogva ezt megsértett jogainak visszaállításában hatályosan, és hasonló erélyességgel gyámolítsa, s törvényadta országgyűlési befolyásának visszaszerzésében azon többséggel, mellyel a tervezett többi üdvös reformokat keresztül vinni törekszik, őszintén elősegítse.

Ezen előadott eszmeirány során öszhangzólag ama meggyőződésüket mondák ki a tanácskozó egyháziak: hogy az egyházi Rend közös ügyét minden kitelhető erélyességgel felfogni és védelmezni a politikai pártmozgalmaknak e jelen elhatározó idő szakában szükség legyen, s innen kiindulva tanácskozásaik fonala azon módok és eszközök kijelölésére vezette a jelenlévőket, mellyeket leginkább célhoz vezetőknak tarthatnak s ezeket eszélyesen fejtegetvén értekezésöknek végeredményét a következő pontokban kívánták jegyzőkönyvileg kifejeztetni:

Iször Fogarasy Mihály cz. Püspök, mint a Pesten folyton működő conservatív comité egyik tagja megkéretik, hogy a comité nagy befolyású tagjait azon okok és nézetek fölfejtésével, mellyek az alsó táblai egyházi Rend nevében Ő császári Királyi Főlségéhez e folyó évi Jun.[ius] 26kán nyújtott panaszlevélben letéve vannak,³² a Káptalanok és Apátok országgyűlési szavazatuk pártolására bírni, s minthogy a nézetek különbözése nem az általunk követelt ügy érdemére, hanem csak az időszerűség mellékes kérdésére látszik vonatkozni, őket különösen arról meggyőzni igyekezzék: miszerint a káptalani voksok elrendezését a városokétól elválasztani nem csak törvényes és alkotmányos tekintetben, hanem politikai nézetek, s a conservatív ügyállapot érdekében is épen nem tanácsos, s azért ennek is azon conservatív többség által kell előlegesen végre hajtani, melyről föltehetni, hogy a Reformok között azokat állítandja elől, mellyek keresztül vitele által a Királyi Thrón, alkotmányos jogok, és magok a főtartó országos elemek szilárdulni fognak.

2or Az alsó táblánál, hol a kezdeményi jog leginkább van gyakorlatban, az egyházi Rendnek szavazati jogát a jelenlévők már e tekintetben is igen fontosnak, és az egyház és nyolcz százados alkotmány érdekében is igen fontosnak tartják s méltónak arra, hogy annak visszaszerzése végett az egyházi Rend minden törvényes módot, minden erkölcsileg szabad eszközt elővegyen. E jog noha csak a Káptalanok küldöttei s oda meghívott Apátok és Prépostok által képviseltetik, az egész magyar Kath.[olikus] Egyházat, s annak vissza állítása mindnyájuk érdekében fekszik. Mire nézve a jelenlévők szükségesnek tartják:

(a) Kérő levelekkel járulni a magyar hon minden Fő papjaihoz ú.[gy] m.[int] Prímás Ő Herczagségéhez, Érsekekhez és minden megyés püspökökhöz, melyben a főtebbiek szerint elő adatván a Káptalanok és alsóbbrendű Prelátusok országgyűlési szavuk kétes állása, s azon lépések, mellyeket a Káptalanok és Apátok eddigeli országos joguk visszaállítása végett tenni jónak láttak, sürgetve kérettessenek meg az ország Főpapjai, hogy igazságos ügyünket magas pártolásuk alá vévén főleg most, midőn tudomás szerint a jövő országgyűlésen a főséges kormány által leküldendő előterjesztvények

³² Az egyháziak 1846. június 26-án kelt, V. Ferdinándhoz intézett feliratát Sárkány Miklós bakonybéli apát öntötte formába Bezerédy Miklós, Fogarassy Mihály kanonokok szövegtervezetei, valamint az esztergomi főkáptalan e tárgyban báró Rudnyánszky Sámuel elnöklétével összehívott javaslatai alapján. A felirat lelőhelye: Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára, BK. 182/XI. Nr. 12.

terjedelmesebb törvényjavaslatokba foglaltatni szándékoztanak, hatályos befolyásuk által Ő Cs.[ászári] Kir.[ályi] Apo.[stoli] Fölsége és főrendű tanácsosainál kieszközölni méltóztassanak; miszerint a Káptalanok szavazata is a városokéval párhuzamban ezen munkálatokba fölvéteessék, és a jövő törvényhozásnak föladatai közé soroztassék. A jelenlévők úgy vélekednek, hogy e folyamodást mindenik Káptalan saját főpásztorához leghatályosabban intézheti, s annak fontos tárgyát élő szóval is támogathatja.

(b) Minthogy a jelen politikai körülmények közt a Clerusnak magát oly politikai tényezővé szükség alakítani, mely a conservatív ügy elővitelében sokat nyomjon, s így ötlet mind a kormány, mind a conservatív párt nélkülözhetlen alkrésznek tekintse, ez pedig úgy fog megtörténni, ha a Papság a politikai mezőről, hol alkotmány-adta jogánál fogva széke és szava van, magát elijeszteni nem engedvén, a megyei közgyűlésekben és másutt, hol hatásra alkalom nyílik, buzgó működés, erőteljes föllépés és folytonos tevékenység által bebizonyítja azt, hogy kezénél politikai hatalom van, mellyel élni tud, mellyet alá nézni nem lehet, megvetni nem tanácsos: a jelenlévők egész bizodalommal bátorkodnak a tekintetes, nemes Káptalanok s más közelebből érdeklettek irányában kifejezni azon óhajtasukat: igyekezzenek ezen fő tekintélyű egyházi testületek alkotmányos állásukat nem csak személyes befolyásuk, hanem az alsóbb rendű Papság, mint szinte világi ügy-barátok által kiemeltebbé tenni, főképen pedig tisztújítások, utasítások kidolgozása, követválasztások által oda hatni, hogy a mutakozó conservatív többség a megyékben szilárd alapot nyerjen s a jövő országgyűlés üdvös kivitelére kellő befolyást kifejteni képes legyen, s hogy általa, amennyiben erre kedvező körülmény mutakoznék, utasításokban a Káptalani szavazatok helyre állítása is indítványul kijelöltessék.

3or A tanácskozók ezeken felül szükségesnek tartják, hogy az irodalom útján is védessék a Káptalanok s Apátok országgyűlési szavazata, s e tekintetben a jelen tanácskozány kellemetesen értesítve lőn, hogy tudós dolgozatiról ismeretes Podráczky József egy idevágó alapos munkát, többnyire diplomatikai adatokból merítettet az ittlévő Káptalani tagoktól buzdítatván, és segedelmeztetvén, már elkészített; melly munka felsőbb helyen a kinyomtatásra átbocsátatván, jelenleg sajtó alatt van, s nem sokára az olvasók kezébe fog kerülni. Nem mellőzhetik el ez úttal a jelenlévők ügytársaikat s általában a Főtisztelendő Clerust e munka terjesztése végett pártolásra fölkérni.³³

Ezzel kapcsolatban más irodalmi mozgalmakról is értesítették a tanácskozmány, jelesen: hogy a múlt országgyűlésen volt alsó táblai egyháziak által tett és közpártolást nyert indítvány következtében a kitett jutalom kérdés megfejtésén fáradszón dolgoznak tudós paptársaink, Beke Kristóf és Lányi Károly, kiknek avatott tolluk alól csak alapost és velőst várhat az egyházi Rend, eddig diplomatikailag kellően föl nem derített jogállásuk fölvilágosítására.³⁴

Továbbá a Horvátféle alapítványból a Theológiai Kar által múlt évben kítűzött pályakérdésre két jeles kézirat küldetett be a magyar Clerus politikai érdemeiről a Theológiai Karhoz, melly jelenleg még bírálat alatt van ugyan, de rövid időn sajtó alá kerül, s valószínűleg még a közelgő országgyűlés előtt napfényre jövend. Ezen tudós munkákat,

³³ Az alábbi kötetről van szó: PODHRADSKY JÓZSEF: *Magyarország karainak 's rendjeinek szavazati joga a közgyűléseken*. Buda, 1847.

³⁴ Végül is csak Lányi Károly fejezte be a káptalanok szavazati jogáról írott kézikönyvét, s bár megtörténtek a kiadás előkészületei (pl. cenzúrahivatali jóváhagyása stb.) munkája azonban kéziratban maradt, szövege sajnos egyelőre ismeretlen. Ld. erről pl.: LÁNYI KÁROLY magyar egyháztörténelme. Átdolgozta KNAUZ NÁNDOR. I. köt. Esztergom, 1866. XLI-XLII. p.; Magyar Országos Levéltár, C 60. (=Helytartótanácsi levéltár. Departamentum revisionis librorum.) 201. cs. 1338/1847. sz. stb.

mint olyanokat, melyekben az egyházi Rend politikai jogai s érdemei, terjedelmesebben s tudományos avatottsággal megfejtvék, előlegesen a Fő tisztelendő magyar Clerus figyelmébe ajánljuk.³⁵

Minthogy pedig, bár sajnos a többség sokkal örömebb olvas hírlapi cikkeket, mint alapos, de terjedtebb literaturai műveket, a jelenlévők óhajtják, hogy a Káptalanok szavazati ügye ez úton is kellőleg képviselve legyen, s a kedvező vélemény, s okoskodási tájékozás részökre előkészítessék, az itt lakó Prelatusok tehát gondoskodni fognak arról is, hogy a följebb említett munkák részletei előleges mutatóványok gyanánt conservatív hírlapjainkba közöltesse, valamint szinte arról is, hogy a Káptalanok szavazata több hírlapi vezércikkben kedvezőleg megvívassék.

4or A második conservatív nagy conferentia jövő martiusi nagy vásár hete hétfőjére, vagyis martius 15kére lévén itt Pesten ki tűzve, hogy erre az egyház részéről is számos képviselők megjelenjenek, a jelenlévők föltöbb óhajtják, még pedig olly móddal, hogy az egyháziak egykét nappal meg előzhessék a nagy conferentiát, s saját ügyeikben előleges tanácskozmányt tarthassanak. Minden párt, s minden alkotmányos osztály a tevékenység mozgalmáiban keresi jogainak védelmét, s terveinek létesítésére köz tanácskozásokban fejti ki az erőt, ott alapítja meg a közszellemet, nem lehet tehát a Clerusnak és az erők összpontosításának ezen hatalmas emeltyűjét egykedvűleg elmellőzni, és ha talán a polgári mezőn észrevett tevékenység útját követni magához illőnek nem tartaná is, más Catholicus országok példái, hol az egyház jogai és szabadsága nyomtatást szenvedett, arra buzdítják a Clerust, hogy testületi erőhatását közszellemének tanácskozások útjáni összegyűjtésében és kifejtésében nyilvánítsa.

5ör Azon néhány Káptalanbéliék, kik országos főhivatalokkal fölrüházva lévén, állandóan Budapesten, az ország középpontjában laknak, tartsák szemmel az események sorát, kísérik figyelemmel a közvélemény, s politikai párt mozgalmak indicatioit,³⁶ és mint a köz ügy nevében jelen helyzetök fejleménye által megbízottak a Káptalanokat az ügy iránti rokon vagy ellenszenvek tüneményeiről, mozgalmairól értesítsék; viszont a káptalanok is, az itt örkődőket ezen közügy föltötti nézeteikről, s vidéki tapasztalásaikról adandó bizodalmas tudósításaikkal tiszteljék meg. Így kíván a conservatív párt köz érdeket és köz szellemet ébresztetni és azt föntartani.

6or Nincs ugyan a jelenlévőknek nagy reményük ahoz, hogy a Káptalanok s Apátok országgyűlési szavazata azon individualis állapotra, mikép az a törvény s gyakorlat által biztosítva van, visszaállítsák. De ők mind a mellett is azt tartják, hogy az egyházi Rendnek kívánataiban s követeléseiben a törvény szavaihoz s a régi szokás törvényességéhez kell ragaszkodni, ha pedig csak bizonyos számú votumok megadása ajánltatik, ezeket csak azért, mivel a restitutio in integrum³⁷ el nem éretett, nem volna tanácsos vissza utasítani; a kevesebb számú voksokról pedig úgy vélekednek, hogy azok töredékekre lennének fölosztandók, miszerint egy Káptalan s egy szerzetes főnök se fosztassék meg képviseleti jogától az országgyűlésen, mi által legalább az lesz elérve, hogy értelmileg és tanácsilag mindnyájan hathatnak az országgyűlés eredményére, s ezentúl a polgári ügyekhez is erélyesebben szólhatván, maguknak nagyobb erkölcsi tekintélyt szerezhhetnek az ország színe előtt, ezen erélyesen képviselt értelmiség minden bizonnal pótolandja a voksok kisebb számát, s az egyháznak politikai állását

³⁵ A két említett munka egyike bizonyosan MESTER ISTVÁN névtelenül megjelent könyve (*Nézetek a káptalanok, apátok és prépostok országgyűlési szavazatjogáról*. Pest, 1847.), a második címe, szerzője és tartalma egyelőre nem ismeretes.

³⁶ INDIKÁCIÓ = útbaigazítás, jelzés.

³⁷ RESTITUTIO IN INTEGRUM = visszahelyezés az érintetlen helyzetbe, az eredeti állapot visszaállítása.

szilárdítani fogja. Azonban e pontra nézve megjegyzik, hogy ők előttr a martiusi összejövételben kívánnak bővebben tanácskozni, s valamely határozottabb megállapodáshoz eljutni, s ezen eszméket csak bővebb fontolgtatás okáért tarták már itt is megemlítendőknak.

7er Jövő országgyűlésre minden Káptalan, ha csak lehet, küldjön képviselőt és pedig a tehetősebbek küldjenek a meghívó Királyi levél parancsához képest kettőt. Az Apátok és Prépostok pedig jelenjenek meg azon sűrűbben és tartósabban. A Követek ne rang, karszéki fokozat s idősbbségi sorrend szerint választassanak, hanem azok, kik érdemes-ségök s szónoklati képességök mellett még rokonsági összeköttetések, baráti vagy iskolatársi viszonyok s társalgási észélyes tapintatuk által a megyei követek közt ügy-barátink számát szaporíthatják.

8szor Azon események, s sérelmes ferde alkalmazásai az újabb vallási törvénynek,³⁸ melyek a Kath.[olikus] annyaszentegyház tekintélyének csökkenésére hitbéli változhatlan elvei félre tételével, s külső szerkezete vagy fenyítéki sz.[ent] törvényeinek tetemes sérelmével itt ott fölmerülnek, kísértessenek éber figyelemmel, hogy a jövő országgyűlésre küldendő követek maguknak körülményes és hiteles tudomást szerezvén, ezen újabb sérelmes esetekről tagtársaikat is értesíthessék, s ha a szükség úgy hozta magával, az egyház legújabb sérelmeit az országgyűlésnek bepanaszolni lehessen.

A sérelmek sorát az ellenzék előre készítgeti, de, a mint halljuk, a protestánsok is, bár ha az újabb törvényben igen tág ajtó nyílt részükre, a sérelmi politikával, s agitatioval föltagyni nem akarnak.

A Kath.[olikus] egyház is tehát állyon készen részint azok megczáfolására, részint saját sérelmeinek azok ellenébe kiállítására.

9szer Ezen jegyzőkönyv kísérő levél mellett küldessék meg a Fő méltóságú Herczeg Primásnak, a Nagyméltóságú Érsekeknek, minden Nagy méltóságú és méltóságos Megyés Püspököknek, minden Főtisztelendő székes és társas káptalanoknak, minden érdeklett t. cz. Apátok s Prépostoknak, s ennek eszközlésére az itt lakó tanácskozók bizodalmasan megkérletnek.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

A katolikus egyház reformkori politikai tevékenysége – mint utaltunk rá – kevésbé ismert és kutatótt területe történetírásunknak. Jelen dokumentumközlés kapcsán emiatt eltekintettünk a felhasznált irodalom részletes, lábjegyzetekbe foglalt ismertetésétől, csupán összefoglalóan soroljuk fel a témára vonatkozóan hasznosított és egyéb vonatkozó levéltári illetve könyvészeti anyagokat, a teljesség igénye nélkül. A politizáló egyháziak szervezkedésére, az új típusú katolikus társadalmi-közéleti szerepvállalásra és annak néhány forrására korábban a fentiekhez hasonló megközelítésben lényegében csak egy publikáció irányította rá a figyelmet: SÖRÖS PONGRÁCZ: *A kath.[olikus] klérus törekvései az 1843/44. országgyűlés egyházi ügyeinek tárgyalása alatt*. In: Katholikus Szemle, 1901. X. sz. 865-890. p. [Klly. is: Bp., 1901.] A téma általánosabb ismeretéhez, illetve részletesebb irodalmi hivatkozásokhoz ld. saját korábbi illetve megjelenés alatt álló írásainkat: *The Dawn of Political Catholicism in Hungary, 1844-1848*. In: International Conference of PhD Students. University of Miskolc. Section Proceedings. Humanities. Miskolc, 1997. 41-49. p.; „Az idő ránk is terhesegett” Adalék a politikai

³⁸ Utalás az 1844/3. tc.-re.

katolicizmus reformkori történetéhez. In: VERES LÁSZLÓ – VIGA GYULA (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXV-XXXVI. Miskolc, 1997. 255-272. p.; *Katolikus egyháziak „platformja” a Konzervatív Pártban*. Adalékok a pártalakulás kezdeteihez a reformkori Magyarországon. In: MOLNÁR ANDRÁS (szerk.): Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés. Zalaegerszeg, 1998. 73-112. p.; *Érvek és ellenérvek a káptalani követek országgyűlési szavazatjogáról Szemere Bertalan ismeretlen beszéde kapcsán, 1847. október 15.* In: HEGEDŰS ANDRÁS – BÁRDOS ISTVÁN (szerk.): Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon. Nemzetközi történész konferencia előadásai. Esztergom, 1999. 11-32. p.

A vonatkozó fontosabb levéltári források (a politizáló egyháziak értekezleteinek jegyzőkönyvei, egymással és a konzervatív politikusokkal való levelezéseik stb.) lelőhelyei: Esztergomi Primási Levéltár, Kop. Cat. D. (= Dioeceses et dioecesiani episcopi. Capitula, abbates [...]), Kop. Cat. 59. (= Acta diaetalia aut comitiorum causa interventa); Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Novum. 2730. rakt. sz. (= Publico-ecclesiastica – Állam és egyház közötti ügyek, 1809-1855.); Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára, BK. 182/XI. (= Sárkány Miklós hagyatéka), BK. 146/V-X. (= Rimely Mihály hagyatéka. Iratok az 1843-44. és az 1847-48. évi országgyűlésekről); Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 109. rakt. sz. Nr. 391. (= Diaetalia, 1839-1925.); Magyar Országos Levéltár, A 45. (= Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta Praesidialia), A 135. (= Magyar Kancelláriai Levéltár, Elnöki iktatlan iratok), P 90. 3/k. (= Dessewffy család levéltára. Acta Politica, a Konzervatív Pártra vonatkozó iratok), R 144. (= Konzervatív Pártra vonatkozó iratok); Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 4065/I-IV. (= Lonovics József római küldetésére és az 1840-es évek vallásügyi tárgyalásaira vonatkozó iratok), Levelestár stb.

Nagyon fontos forrásanyagot merítettünk a korabeli sajtóból, mind a megyegyűlésekről szóló hírvonatok, mind pedig a publicisztikai írások tekintetében. A politizáló egyháziak törekvéseit leginkább a Nemzeti Újság karolta fel, de e tekintetben feldolgoztuk a Pesti Hírlap, a Budapesti Híradó, a Religio és Nevelés stb. 1844-1848 közötti évfolyamait is. A szervezkedő katolikus mozgalom politikai állásfoglalására világít rá két (már az 1848-as fordulatot követően kelt) röpiratuk is: [FOGARASSY MIHÁLY]: *Emlékirat az 1847/8. országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról*. Egy részvevőtől. Pesten, 1848.; KÖRMÖCZY IMRE: *Nyilatkozat*. Pesten, é.n. [1848 május]

A Konzervatív Párt szerveződésére vonatkozó forrásokból a legfontosabb közlések: BARTA ISTVÁN (sajtó alá rend.): *Kossuth Lajos 1848/49-ben*. I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, 1847/48. Bp., 1951. (Kossuth Lajos Összes Munkái, XI.); illetve jóval részletesebben: ANDICS ERZSÉBET (sajtó alá rend.): *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben*. I. köt. Bp., 1981. Az Ellenzéki Nyilatkozatra legutóbb ld.: TÖKÉCZKI LÁSZLÓ (szerk.): *Magyar liberalizmus*. Bp., 1993. (Modern ideológiák) 103-107. p.

A politikai katolicizmus értelmezésére és magyarországi történetére ld. pl.: SALACZ GÁBOR: *A magyar kultúrharc története, 1890-1895*. Pécs, 1938.; CSÁKY, MORITZ: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Graz-Wien-Köln, 1967. (Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bd. VI.); SALACZ GÁBOR: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867-1918*. München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae. II.); GERGELY JENŐ: *A politikai katolicizmus Magyarországon. (1890-1950)* Bp. 1977.; SZABÓ DÁNIEL: *A Néppárt megalakulása*. In: Történelmi Szemle, 1977. 2. sz. 169-208.

p.; SZABÓ MIKLÓS: *Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban*. In: Századok, 1974. 1. sz. 3-65. p.; GERGELY JENŐ: *Szabad egyház a szabad államban? A politikai katolicizmusról*. In: Népszabadság, 1993. augusztus 14. 19. p. stb. A vonatkozó kérdések egyetemes történeti párhuzamaira pedig: MENCZER, BÉLA (ed.): *Catholic Political Thought, 1789-1848*. London, 1962. 136-156. p.; HEINEN, ERNST: *Staatliche Macht und Katholizismus in Deutschland*. I. Band. Dokumente des politischen Katholizismus von seinen Anfängen bis 1867. Paderborn, 1969.; AUBERT, ROGER: *Die erste Phase des Katholischen Liberalismus*. In: HUBERT, JEDIN (HRSG.): *Handbuch der Kirchengeschichte*. VI.B. Die Kirche in der Gegenwart. Freiburg, 1971. 320-347., 428-442. p.; ZSIGMOND LÁSZLÓ (szerk.): *Politikai és szociális enciklikák, XIX-XX. század*. I. köt. Bp. 1970.; GERGELY JENŐ: *A pápaság története*. Bp. 1982. stb.

Általában a Konzervatív Pártról és ideológiai háttéréről a legjobb feldolgozás (a szerző más írásai mellett): DÉNES IVÁN ZOLTÁN: *Közügyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Bp., 1989. A pártok kialakulásának folyamatát, a reformkori politikai pártprogramok szerkezetének, fontosabb jellegzetességeinek meghatározására Dénes Iván Zoltán tanulmánya illetve más idézett, reformkori politikatörténeti feldolgozások mellett jelen írásunkhoz legjobban felhasználtuk: VELKEY FERENC: „*Párt! Szólj, ki vagy?*” Politikai önmeghatározások 1846-47 pártprogramjaiban. In: MOLNÁR ANDRÁS (szerk.): *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Tudományos emlékülés*. Zalaegerszeg, 1998. 49-72. p.; illetve kisebb részben: VARGA JÁNOS: *Helyét kereső Magyarország*. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Bp., 1982.

A reformkori egyházpolitikai vitákról többek között, számos vonatkozó utalással: HORVÁTH MIHÁLY: *Huszonöt év Magyarország történetéből*. I-III. Bp., 1886.; MESZLÉNYI ANTAL: *A jozefinizmus kora Magyarországon (1780-1846)*. Bp., 1934.; HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae, I.) (2. kiad.); VARGA JÁNOS: *Megye és haladás a reformkor hajnalán (1840-1843)*. 1-2. rész. In: Somogy megye múltjából, 11. Kaposvár, 1980. 177-243. p., 12. Kaposvár, 1981. 155-294. p. stb. Konkrétan az 1843-44. évi országgyűlés vallási vitáiról, benne utalásokkal a káptalani követek szervezkedésére: KOVÁCS FERENCZ: *Az 1844-ki évi országgyűlési tárgyalások naplói a papi javakról*. Bp., 1893.; KOVÁCS FERENCZ: *Az 1843-44-ik évi magyar országgyűlés alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. I-VI. Bp., 1894.; FUTÓ MIHÁLY: *Az 1843/44-ik évi vallásügyi tárgyalások*. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1894. 14-18. sz.; BÁRÁNY GYÖRGY: *A liberalizmus perspektívái és korlátai az 1843/44-es országgyűlés vallásügyi vitáinak tükrében*. In: Századok, 1990. 2. sz. 183-218. p. stb.

CSORBA LÁSZLÓ

**JOGVÉDELEM VAGY KIVÁLTSÁGVÉDELEM?
DANIELIK JÁNOS AZ EGYHÁZI VAGYON
„JOGI TERMÉSZETÉRŐL” 1848-BAN**

Ma már öröndetesen gyarapodó történeti irodalom foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a magyar katolikus püspöki kar miként élte át 1848 tavaszának sorsfordító pillanatait. Új válaszok születnek azokra a kérdésekre, hogy miként értékelte az egyház a maga sajátos érdekei, továbbá a – jobb kifejezés híján későfeudálisnak nevezhető – társadalomban elfoglalt helyzete, illetve a rendi államban évszázadok során kialakult politikai-hatalmi pozíciói szempontjából a Pesten, Pozsonyban és Bécsben lezajló változásokat. Ennek során újra elemzés tárgya lett az a tény, hogy a főpásztorok magát az alapvető átalakulást végső soron nem fogadták ellenségesen, ám komolyabb aggodalmat keltett bennük az a lehetőség, hogy a népképviselői alapon felépülő országgyűlés többsége olyan kormánynak szavazhat bizalmat, amelyben protestáns miniszter intézheti a főkegyúri jog konkrét érvényesítésének napi teendőit.³⁹

E lehetőség elkerülésére kétlépcsős stratégiát dolgoztak ki a hazai főpásztorok. Először emlékiratban próbálták rávenni az uralkodót, hogy a kinevezendő felelős minisztérium hatóköréből vegye ki a szorosan a király személyéhez kötötként felfogott főkegyúri jog gyakorlásának egész komplexumát. Amikor pedig ez nem sikerült, egy olyan autonómiai-szervezet felállítását kezdeményezték, amely – mindenfajta kormányzati beavatkozást kizárva – a maga kezébe veszi az „egyház körüli” felségjogok gyakorlását. A kor egyháztörténeke egyik legérdekesebb és legösszetettebb kérdése, hogy ez az elképzelés azután miképp csapott túl a püspökök által kijelölt korlátokon. Más szóval, az önkormányzati kezdeményezés miként nyitott szervezkedési lehetőséget azoknak a különféle indíttatású és szándékú erőknek, amelyek a katolikus egyház belső világában is érvényesíteni akarták a kor „uralkodó eszméit”.⁴⁰

E gazdag témakör egyik fontos kérdéscsoportját anyagi természetű problémák alkották: a kialakítandó önkormányzat anyagi alapjának ugyanis a vallásalapot (fundus religionis) szánták, ezt a II. József császár rendeletére az ország területén megszüntetett kolostorok ingatlan- és tőkevagyonából 1782-ben létrehozott vagyonkomplexumot. A kor politikai gondolkodásában a vallásalapot általában együtt emlegették a tanulmányi alappal (a felosztott jezsuita rend javaiból létrehozott, oktatási célú vagyontömeg) és néha az egyetemi alappal, és a hármat együtt – állami kezelésükre utalva – gyakran nevezték közalapoknak vagy közalapítványoknak.⁴¹

³⁹ Hosszú ideig csupán ADRIÁNYI GÁBOR munkái tárgyaltak újkori katolikus egyháztörténeti témákat; mellette még CSIZMADIA ANDOR pár tanulmánya említhető. A legutóbbi években jelentkezett írásaival ZAKAR PÉTER, FAZEKAS CSABA és SARNYAI CSABA MÁTÉ.

⁴⁰ CSORBA LÁSZLÓ: *Katolikus önkormányzat és polgári forradalom*. Világosság 1989/3.

⁴¹ A kor jogi szaknyelve még nem tett különbséget alap és alapítvány között abban az értelemben, mint a mai terminológia, amely szerint alapítványnál csak a kamatok, míg alap esetében emellett maga a törzstőke is felhasználható az alapítási célra.

Az egyházi közélet „forradalmasodása” – amelyben sajátos egyházpolitikai vetületben jelentek meg a tágabb politika szintér összes irányzatai – számos éles vitában nyilatkozott a radikális reform (világi beleszólás a nem szorosan teológiai ügyekbe, cölibátus eltörlése, magyar ruha, szakállviselés stb.) követelésétől a liberális katolikus koncepciókon át a kiváltságvédő konzervativizmus utóvédharcaiig. Annyi azonban egyértelműen megállapítható, hogy a divergáló törekvések ellenére is a papság zöme osztotta a püspöki karnak azokat az – őszinte vagy „megjátszott” – félelmeit, hogy az immár liberális kormányzati elveket követő államapparátus kezében hagyva örökké szekularizációs veszély fenyegetné a közalapokat és egyetértett azzal a végső soron ebből eredeztethető elgondolással, hogy az így vagy úgy megvalósuló önkormányzati szervezet vegye át azokat saját kezelésébe. A püspöki tekintély és pártfogás égisze alatt épp 1848 tavaszán megalakuló „Jó és olcsó könyvkiadó társulat” válaszmánya ugyanennek a meggyőződésnek adott hangot akkor, amikor a Religio és Nevelés szerkesztőjét, Danielik Jánost felkérte egy, a katolikus alapok történetét és jellegét tárgyaló – később *„A kath[olikus] egyházi javak-, s alapítványokról, tulajdonjogi tekintetben”* címmel publikált – röpirat elkészítésére.⁴²

A kérdéskör később olyanmilyra felduzzadó röpiratirodalmának nyitó darabját papírra vető Danielik János a rozsnói szeminárium katedrájáról került a félhivatalos egyházi lap élére.⁴³ Főpásztorainak elismerését nem is annyira az európai katolikus szellemi és hitéleti újítások és eredmények invenciózus terjesztésével, hanem inkább azzal a rugalmassággal érdemelte ki, amellyel mindezt össze tudta egyeztetni a katolikus egyház rendi privilégium-örökségének részletekig hatoló védelmével. Művében az egyházi vagyon megtartásának érdekében a reformkori hatalmas viták során felsorakoztatott teljes szellemi arzenál érvanyagát fűzte láncba, kiegészítve azt olyan aktuál-politikai érvekkel, amelyek sürgették az országgyűlést, hogy mielőbb tűzze napirendre az autonómiai szervezkedést kérelmező – és annak 4. pontjában a vallásalap átvételét is előírányzó – katolikus petíciót.

Danielik előljáróban kijelentette, hogy nem azokat akarja meggyőzni, „*akik a katolikus egyházi javak világiasítását török-szakad, magukban eleve elhatározták*”, hanem azokat a saját hitsorsosait, akik abból az egyébként általa is helyeselt meggondolásból, hogy „*a földi javaktól a katolikus egyház élete általában nem függ*”, átengednék – méghozzá épp a legrosszabb percben – a hitélet még meglévő anyagi bázisát „*az egyházi javakat álladalmi javaknak átértelmező theoria barátainak*”.⁴⁴ A helyzet súlyosságát igazolni hivatott, a felekezeti érzésre – elfogultságra(?) – sajátos túlzással apelláló érve szerint „*tekintetbe véve a kir[ályi] kincstárnak kiadott alapítványi tőkék legnagyobb részének csekély kamatozását, s a legújabban tetemesen csökkent forrásokat, alkalmasint nem messze térendek az igazságtól, ha azt állítom, hogy a protestáns egyházak egyetemesen, a népesség arányához képest már most ha nem gazdagabbak, bizonyára egy fillérrel sem szegényebbek a mi egyházunknál.*”⁴⁵

⁴² NOTTER ANTAL: *A Szent-István-Társulat története*. Bp. 1904. 34.

⁴³ Danielik pályájáról lásd CSORBA LÁSZLÓ: *Nemzetélet és hitélet közös választóján*. In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Szerk. NÉMETH G. BÉLA. Bp. 1988. Gondolat., továbbá Uő.: *Újabb adatok a kiegyezés előkészítésének történetéhez*. In: *A magyar polgári átalakulás kérdései*. Szerk. DÉNES IVÁN ZOLTÁN, GERGELY ANDRÁS, PAJKOSSY GÁBOR. Bp. 1984. ELTE BTK.

⁴⁴ *Religio és Nevelés* (továbbiakban: RN) 1848. június 15. 417–418.

⁴⁵ Uo. 417.

Gondolatmenetének történelmi hivatkozásokat felsorakoztató része gyökerében tagadja a szekularizációs érvelést, mert szerinte „*semmi, akár közvetlen, akár közvetett történeti bizonyítvány*” nincs arra vonatkozóan, hogy „*a magyar koronának már akkor ti. az egyházi nagyjavadalmak adományozása idején tulajdon, attól elidegeníthetetlen, következésképpen utódról utódra áthagyományozandó, s ekként némileg álladalmi javai lettek volna.*”⁴⁶ A királyi adományozások fennmaradt okleveles emlékeinek formulái, szóhasználatuk is „*csak azon egyet bizonyítják állandóul, hogy a mit adtak, saját magukéból adták.*”

De a katolikus vagyonállagnak ezek egyébként is csak alig harmadát képezik – fűzi tovább a korafeudális királyság okleveles dokumentumaiban saját korának államfogalmát keresgélő Danielik a logikai fonalat –, mert „*az egyházi javak legnagyobb része későbbi szerzemény s magán katolikus egyházi, s világi hívek adományából áll.*”⁴⁷ A főnemesi származású klerikusok ugyanis nemcsak családi földjeik jövedelmét fordították – a röpirat szerzője szerint – az egyház gyarapítására „*hanem egyszersmind épen nem ritka esetben [...] birtokaikat is vagy egészen, vagy részben, annak oltárán áldozatul hozták.*”⁴⁸ Az egyház birtokbirtokképesége (a holttkézi törvényekig) és tulajdonszerzési címei a hazai jogrendszer alapján törvényesek voltak, márpedig „*ha igaz, hogy minden birtoktulajdon a szerzés gyökerére és eredetére kell visszavinni (Trip. P. I. tit. 28.), s a király adomány, magánadomány, adás-vevés tulajdoni jogot ad: így napnál világosabb, miszerint az egyház, mely e három úton jutott javainak birtokába, azoknak egyetlen, elvitázhatatlan törvényes tulajdonosa.*”⁴⁹ Az érvelés tehát az egyik fő argumentum-csoport kiugratásával bizonyítja az egyházi vagyon magántulajdon-jellegét, és ezzel együtt a nemesi birtokokkal megegyező „jogi természet”-ét hirdető álláspont egészét.

A lapszerkesztő Danielik azonban a vérbeli „propagandista” tapasztalatából jól tudta, hogy a meggyőzésben a legcáfolhatatlanabb tudományos bizonyítéknál is jóval többet ér a reális érdekviszonyokba találó hivatkozás. Nem véletlen tehát, hogy röpiratának nagyobbik részében ilyen szempontokat vesz sorra, mindenekelőtt természetesen a tulajdonbiztonság megrendülését, és a világi birtokok veszélyeztetettségét – a reformkorban is legnyomatékosabbnak talált érveket – taglalva. A tulajdonosi jogok sérthetetlenségének – a liberálisokkal egyébként közösen vallott – elvét ez esetben olyannyira fontosnak tartja, hogy ha csak próbaképpen is feltételezné – bár meg nem engedné – az állami eredet teóriáját, akkor is szerinte „*inkább maradjon 99 álladalmi attól az egyháznak örökösön ajándékozott birtok, melyre magánosok különben sem táplálhatnak igényt*”, az egyház kezében, semmint az „*elidegeníthetetlen és szent sajátjából, mely az álladalomé sohasem volt, az ájtatos adakozók kegyes szándékának erőszakos kiforgatásával, csak egyetlen egy fillért is elidegenítsenek.*”

Az általa elképzelt történelmi illetan szerint egyébként az örökös ajándék visszavételét nemcsak „*az erkölcsi s természeti törvények*” megtartására kötelezett magánember, de „*egyenesen becsületérzés- és erkölcsi törvényeknél fogva az álladalom sem teheti*”⁵⁰. „*Hibás elvből vészes consequentiák*” folynak – idézi újra a legnépszerűbb érvet –, mert a magánbirtok „*ugyanazon forrásból vétetett*”, mint az egyházi, és ha ez utóbbit az állami eredetre hivatkozva visszakövetelhetőnek minősítik, „*miért nem okoskodhatnék a föld népe éppen így, és ugyanazon oknál fogva a világiak birtokára nézve is?*” Felszólí-

⁴⁶ Uo. 418.

⁴⁷ Uo. 419.

⁴⁸ Uo. 420.

⁴⁹ RN 1848. jún. 18. 429.

⁵⁰ Uo. 426-427.

tásával – „*ne tanítsuk az embereket arra, mint kelljen törvényes szín alatt törvénytelen-séget elkövetni*”⁵¹ – ezért figyelmeztet arra, hogy a szekularizáció parlamenti úton történő megvalósítása nem legitimálja annak „bűnét”, „*az orzás egyaránt gyalázatos vétek maradván, akár egyesek, akár testületek kövessék azt el.*”⁵² „*A communismus terjed, és szelleme a társaság legalsóbb rétegeiben izzó lávaként hömpölyög...*” – vetíti szemléletes képbe a helyzet fenyegetettségét Danielik, jelezve azoknak a csoportoknak riasztó gyarapodását, amelynek az egyház ellen alkalmazott szellemi fegyvert, kellő ellenintézkedések hiányában, előbb-utóbb az azt úgymond felelőtlenül alkalmazók „*összezúzására fordíthatják.*”⁵³ E legfontosabb érv sokoldalú variálása mellett a röpirat szerzője olyan feszültségforrásokra is figyelmeztet, amit például a szekularizáció miatt elkerülhetetlenül bevezetendő, de a „*szegény nép*”-et súlyosan megterhelő új „*cultusadó*” kivetése eredményezne, vagy az a kegyeletsértő hatás, ami akkor keletkezne, ha az alapítványok bármelyikét „*államosítanák*”, mivel ez annyit jelentene, mint „*holt apáink szentnek lenni kellő ajtatos intentioján, utolsó kívánságuk visszalökésével durva erőszakot elkövetni.*”⁵⁴

Az egyházi vagyon egészéről a fentiekben vázolt elképzelését Danielik közvetlenül alkalmazta az ún. közalapítványokra is. Felfogása abban megegyezett az ellenfelekével, hogy a lelkipásztorok szerinte sem tulajdonosai az egyházi vagyonnak, hanem „*annak csak koronkint egymást fölváltó törvényes kezelői, sáfárai.*” Ebből a megállapításból azonban nála nem bizonyos állami lehetőségek kibontakozása következett, hanem az egyházi privilégiumörzés irányába értelmezte tovább a gondolatsort, ennek újabb alátámasztásaként szögezve le, hogy az alapok esetében is „*az igazi birtokos [...] az egyház.*”⁵⁵ A szorosabb értelemben vett alapítványokat jelentős részben szintén királyi magánadományokból eredeztette⁵⁶, de a keletkezési források között az egyházi és világi hívek privát alapításait, és negyedik kategóriaként „*az eltörlött kolostorok és megszüntetett szerzetes-rendek ingatlan javai*”-t is megjelöli. A kolostori vagyon „*a legszorosabb értelemben a szegények öröksége*” – írja körül annak „*jogi természet*”-ét, – egyházi tulajdonba tartozását alátámasztva emellett az annak idején a neoacquistica commissio-nak fizetett fegyverváltságra történő hivatkozással is. Miután pedig sokoldalúan ábrázolja az esetleges állami alapítványelkobzás súlyosan demoralizáló következményeit, befejező figyelmeztetésként odakiáltja ellenfeleinek „*hagyjátok élni a fát, melynek gyümölcsei a szükség és szorongattatás idején nem egyszer oly édesek voltak.*” „*Ne ingassátok meg a Statusban helyezett hitet*”, mert „*igazságtalan foglaláson nincs Isten áldása!*”⁵⁷

Danielik röpirata végül nem lett az a szellemi zászló, amely mögé felsorakozhattak az egyházi vagyonvédelem hívei. Érvanyagát, logikáját tekintve amúgy messzemenően alkalmas lett volna erre a szerepre – de egyszerűen nem volt rá szükség. Ha közelebbről megvizsgáljuk az áprilisi törvényeknek a bevett vallások egyenjogúságáról intézkedő XX. törvénycikke nevezetes 3. §-át – hozzátéve a nevesebb ellenzéki politikusoknak a vonatkozó tárgykörben született reformkori nyilatkozatait –, nemigen lehet kétségünk

⁵¹ Uo. 429-430.

⁵² Uo. 426.

⁵³ Uo. 430.

⁵⁴ Uo. 428.

⁵⁵ Uo. 427.

⁵⁶ Ezek szerint „*csak úgy nem folytak az álladalmi királyi kincstárból, mint nem, például, azon adakozások, mellyekkel fölséges urunk az árvíz által károsult pestiek, vagy a múlt évben az éhséggel küzdött magyarországi jobbágyok fölsejlesztésére járult*”, ld. RN 1848. június 22. 437.

⁵⁷ Uo. 438-440.

afelől, hogy az átalakulás vezérei megteremtették a jogi lehetőséget a katolikus egyházi vagyon zömének állami kézbe vételére. Ám mind a korabeli források, mind a visszatekintő vallomások egyértelműen azt erősítik meg, hogy 1848-ban a hazai politikai elit semmiképpen sem tervezett szekularizációs lépést és ezt kellő formákban tudtára is adta az egyházi vezetésnek.⁵⁸ A téma tehát a kor egyházpolitikai publicisztikájában is lassan háttérbe szorult és inkább a kölcsönös ellenségekben alkalmazták (pl. a „*telhetetlen papzsák*” és „*az egyház kifosztói*” ellentétpárjában stb.). Két évtized múlva, a kiegyezés idején azután – amikor a polgári parlamentáris államszerkezet helyreállítása nyomán újra jelentkeztek 1848 tavaszának immár ismerős problémái – az egyházi vagyon problematikája jóformán ugyanabban a gazdagságban ébredt újra álmából, ahogyan vitatása a szabadságharc kibontakozásakor abbamaradt.

⁵⁸ A kérdést bővebben tárgyalja az 1848-as eseményeknek szentelt fejezetében CSORBA LÁSZLÓ: *A vallásalap „jogi természete”*. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon 1782-1918. Bp. 1999. Universitas 47-82.

ZAKAR PÉTER

FORRADALOM AZ EGYHÁZBAN? A RADIKÁLIS PAPSÁG 1848 – 49-BEN

„Ó Isten! Te, aki atyai szeretetteddel örködsz a népek küldetése fölött, tekints végtelenül irgalmas szemeiddel fenyegetett hazánkra! Nyújtsd ki hatalmas kezed határaink fölé és add, hogy háborítatlan békében megőrizzük földjeinket, amelyeket atyáink jóságod által megtartottak számunkra és a Te szent nevedben vívott harcokban oly sok évszázadon át hűen megóvták; ahol őseink, szüleink, rokonaink és barátaink földi maradványai nyugszanak és angyalod ébresztő szózatára várnak...”⁵⁹ E szavakkal kezdte imádságát a forradalmi kormányért, a hadseregért és a szabadságharc sikeréért 1849-ben Mezőhegyesen Gonczeczky János tábori lelkész az általa bemutatott szentmiséket követően és ez az imádság volt az egyik legsúlyosabb vádpont ellene, amikor 1849 őszén haditörvényszék elé állították.

Tanulmányunk témája, a radikális papság 1848-49-ben kifejtett tevékenysége egyháztörténet írásunk egyik neurálgikus pontja. A dualista Magyarország egyháztörténet írói többnyire arra törekedtek, hogy a korabeli nacionalista közvélemény számára bizonyítsák, az egyházi személyek nemzeti elkötelezettségét és tevékeny részvételét az önvédelmi harcban. Ambrus József plébános 1892-ben megjelent művében⁶⁰ nem csak számos egykori paphonvéd életrajzi adatait gyűjtötte össze, hanem igyekezett tisztázni a hazáért való harcot az alól azokat a klerikusokat is, akik 1848-49-ben a cs. kir. hatóságokat támogatták. Erre a korszakra esik a forradalom történeti megítélésének a kialakulása is, ami az egyháztörténészek körében máig érezteti hatását. 1898-ban jelentette meg Keményfy Kálmán Dániel az alábbi gondolatokat: „Mi nem magát a forradalmat ünnepeljük az 1848-as alkotások félévszázados emlékénel, hanem a márciusi új alkotmányt, a nemzeti megújulást, az elnyomás alóli felszabadulást, az alkotmányos önrendelkezést, amelyek az 1848-ik év kimondását szimbólummá tették a magyar előtt.”⁶¹

A két világháború közötti egyháztörténet írás tovább árnyalta ezt a képet. 1928-ban jelent meg Meszlényi Antal immáron döntően levéltári forrásokra támaszkodó műve⁶² a katolikus egyház és a magyar állam kapcsolatáról. Meszlényi részletesen ismertette a budapesti radikális papság 1848. április 15-én kelt petícióját és foglalkozott a szerzetesrendek körében tapasztalható hasonló jellegű mozgalmakkal is. Értékelése szerint: „Ha már most ezeket az itt-ott mutatkozó kóros jelenségeket összegezve nézzük, azt kell mondanunk, hogy a kor áramlata vetette őket a felszínre, de azután csakhamar magával is ra-

⁵⁹ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Abszolútizmus kori iratok. Pesti cs. kir. hadbíróóság 1849-1/248. 396. fol.

⁶⁰ *Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma.* Szerk.: AMBRUS JÓZSEF. Nagykikinda, 1892.

⁶¹ KEMÉNYFY KÁLMÁN DÁNIEL: *Ötven év alkotmányos egyházpolitikája.* Esztergom, 1898. 6.

⁶² DR. MESZLÉNYI ANTAL: *A magyar katolikus állam és az egyház 1848/49-ben.* Bp. 1928. (A továbbiakban: Meszlényi 1928.)

*gadta. Efemer jelenségek voltak, melyeknek inkább kortörténeti, mint gyakorlati értékük volt.*⁶³

Mivel ez a koncepció lényegében a budapesti radikális papság előbb említett memorandumának elemzésén alapul, érdemes Meszlényi véleményét ezzel kapcsolatban is felidézni. Miután leszögezte, hogy ezek a lelkészek az 1918-as (!) papi tanácsnak az előfutárai voltak, így folytatta:

*„Bár tévesen Buda és Pest összes lelkészeinek nevében beszéltek magukról, ez a gyűjtő elnevezés nem fődte a valóságot, amennyiben mozgalmukhoz csak 16-an csatlakoztak. Megindulásuk sem volt rokonszenves nem csak a fő-, de az alsópapság átlagkörében sem. A sajtószabadság nevében az Egyház belügyeit kitergették az újságokba, ami már magában sem volt dicsérendő. De még jobban elítélendő az a hang, amely a püspöki karral szemben megnyilvánult.*⁶⁴

Az események ezen interpretációja mind a magyarországi, mind a nemzetközi történetírásban elterjedt. Átvette ezt – többek között – Adriányi Gábor 1963-ban⁶⁵, Waltraud Heindl 1971-ben⁶⁶, Hermann Egyed 1973-ban⁶⁷. A dolog egyetlen szépséghibája, hogy Meszlényi, aki bizonyíthatóan látta a folyamodvány eredeti példányát⁶⁸, pontatlanul interpretálta a forrást. A kérelemlevél végén ugyanis nem 16 aláírás olvasható, hanem 30, s azt nemcsak a budapesti káplánok, hanem a budapesti plébánosok is aláírták.⁶⁹ Ha Meszlényi leírta volna az igazságot, nem tudta volna bizonyítandó tételét, tudniillik hogy a radikális papság mozgalma efemer jelenség volt alátámasztani.

Nem járult hozzá jelentős mértékben e probléma tisztázásához a dogmatikus marxista történetírás sem. Eszerint ugyanis a katolikus klérus jelentékeny része a főpapság vezetésével a nemzetellenes feudális és abszolutista reakció legszervezettebb és legagilisabb osztagát képezte. Így a radikális papság mozgalmát – noha helyeslően tudomásul vették – igyekeztek jelentéktelenebbnek feltüntetni a valóságosnál, hiszen e mozgalom léte nehezen volt összeegyeztethető az egyházi reakcióról kialakított képükkel. Az ideológiai harc, amely a marxista egyháztörténészek értékelését az 1848-49-es forradalom és szabadságharc egyházi résztvevőivel kapcsolatban alapvetően meghatározta⁷⁰, nem tette lehetővé, hogy a reakciós egyházon belül egy jelentős ú.n. „haladó” csoport létét elismerjék. A marxista történetírás támadásával szemben az egyházi történétírók elsősorban a korabeli klerikusok nemzeti elkötelezettségét bizonygatták, ami azután egy meglehetősen terméketlen vita kialakulásához vezetett.⁷¹

Ha a radikális egyházi mozgalmak születésének európai összefüggéseit kutatjuk, meg kell állapítanunk, hogy az 1848-as forradalmak kitörése nem érte teljesen váratlanul a nagy egyházi közösségeket. E megállapítást több európai ország mellett Magyarország

⁶³ MESZLÉNYI 1928. 59.

⁶⁴ MESZLÉNYI 1928. 48.

⁶⁵ ADRIÁNYI, GÁBOR: *Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855*. Röma, 1963. 17.

⁶⁶ HEINDL, WALTRAUD: *Die Wiener Nuntiaturn und die Bischofsernennungen und Bischofsenthebungen in Ungarn 1848-1850*, in.: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. 24. (1971). Bécs, 1972. 14.

⁶⁷ HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. 2. javított kiadás. München, 1973. (a továbbiakban: Hermann E. 1923.) 424.

⁶⁸ Tudniillik megemlíti, hogy a kérelmezők nyolc folión keresztül adják elő követeléseiket. MESZLÉNYI 1928. 48.

⁶⁹ Prímási Levéltár (a továbbiakban: PL) Esztergomi Helynökség Cat. 41. C. cs. V. 459. Nr. 709.

⁷⁰ DR. TORDAI GYÖRGY: *Az 1848-as márciusi ifjak az egyházzól és a vallásról*. S.a.r. POGÁNY RÓBERT. Bp. 1965. 5.Dr. ANDICS ERZSÉBET: *Az egyházi reakció 1848-49-ben*. Bp. 1949. 101.

⁷¹ ADRIÁNYI 1963. 12. HERMANN E. 1973. 427-429. SZÁNTÓ KONRÁD O.F.M.: *A katolikus egyház története*. II.k. Bp. 1988. 405-406.

esetében is érvényesnek kell tekintenünk. A katolikus egyháznak és a protestáns felekezeteknek a forradalmat megelőzően legalább négy fronton kellett harcolniuk. Először is küzdöttek az állam durva beavatkozása ellen az egyházi tanításba és a vallásgyakorlatba. Másodszor, noha időnként súlyos konfliktusok jellemezték az állam és az egyház kapcsolatát, a nagy egyházi közösségek mindazonáltal keresték az állam szövetségét és támogatását, hogy a szekularizációs folyamatokkal szembe tudjanak szállni, amelyek a lakosság egy részénél már a hit magától értetődő voltát fenyegették. Harmadszor, a nagy egyházi közösségek életében bekövetkezett változások, problémák és kérdések megújulási mozgalmak születéséhez vezettek. A protestáns felekezetek körében ide sorolhatjuk például a neopietista megújulási mozgalmakat, a katolikusok esetében pedig az ultramontanizmust, de itt kell megemlítenünk a nagyobb vallási közösségek reformját követelő liberális, illetve radikális mozgalmakat is. Negyedszer, a jelentősebb lélekszámmal bíró egyházi közösségeken belül többnyire felülkerekedtek a konzervatív erők, ami azután egy harcias felekezetiesség megjelenését eredményezte, a modern politikai eszközök alkalmazásával egyetemben.⁷²

Magyarországon is megfigyelhető a forradalom alatt az egyháziak politikai aktivitásának mindmáig csak csekély figyelemre méltatott jelensége, mind a konzervatív,⁷³ mind pedig a liberális egyháziak körében.⁷⁴ A pesti forradalmat követően az egyháziak körében is valóságos politikai földcsuszamlásnak lehetünk tanúi. A budapesti radikális papság mozgalmának elindítója Schwendtner Mihály (1820-1885) buda-krisztinavárosi káplán, aki 1848 márciusát követően Kossuth határozott politikai híveként vált ismertté.⁷⁵

Az ő felszólítására gyűltek egybe a budapesti káplánok és fogalmazták meg Kunszt József esztergomi helynöknek követeléseiket.⁷⁶ Ezeket a pontokat azután április 15-én Mráz Mihály szent rókusi plébános szállásán a budapesti plébánosokkal is aláíratták, majd a sajtóban is közzé tették. A felirat 12 pontja számos vonatkozásban a pesti forradalom 12 pontját idézi, bevezetése pedig kifejezetten fenyegető hangvételű: az aláírók remélik, hogy a főkapitány helynök maga áll a reformok élére, nehogy követeléseiket „... a nemzeti gyűlés és a felszabadított sajtó legyőzhetetlen fegyverei által a néptől nyerjük ajándékba”.⁷⁷ Követelték néhány szertartás (keresztelés, temetés, bérmlás, házasságkötés, utolsó kenet) anyanyelven történő elvégzését, a káplánok méltatlan anyagi helyzetének rendezését, a káplánok és a plébánosok viszonyának a rendezését, az önkényes áthelyezések megszüntetését, a vitás ügyek és az információ kezelésére esküdtbíró-ságok felállítását, hivatásuk gyakorlásán kívül a nemzeti ruhaviseletet, a szerzetesren-

⁷² HARDTWIG, WOLFGANG: *Die Kirche in der Revolution 1848/49. Religiös-politische Mobilisierung und Parteienbildung*, in.: *Revolution in Deutschland und Europa 1848/49*. Hg.: Hardtwig, Wolfgang. Göttingen, 1998. 80-82.

⁷³ FAZEKAS CSABA: „Az idő ránk is terhesedett...” *Adalék a reformkori katolicizmus reformkori történetéhez*, in.: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV-XXXVI. Szerk.: Veres László-Viga Gyula. Miskolc, 1997. 255-270.

⁷⁴ Figyelemre méltó, hogy még az olyan liberális, illetve radikális politikai beállítottságú egyháziak tevékenysége sincs teljes egészében feldolgozva (pl. Gasparich Kilit), akiknek a tevékenységével kapcsolatban már jelentős számú publikáció látott napvilágot. Lásd: ZAKAR PÉTER: „*En életmet szívesen fölláldozom honomnak...*” (*Gasparich Kilit 1848-49-ben*), in.: *Pannon Tükör* 3 (1998/2) 76-81.

⁷⁵ Életrajzát lásd NÉMETHY, LUDOVICUS: *Series parochiarum et parochorum archi-dioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum MDCCCXCIV*. Esztergom, 1894. 915.

⁷⁶ HL Abszolutizmus kori iratok. Pesti cs. kir. hadbíróság 1852 7/65. 486-493. fol.

⁷⁷ PL Esztergomi Helynökség. Cat. 41. C. cs. V 459. Nr. 759. A petícióból a sajtóban (Nemzeti) megjelent változat alapján részleteket közöl SARNYAI CSABA MÁTÉ: *Egyházreform-igény 1848*, in.: *Egyházforum* 13. (1998/1-2.) 72-78.

deknek a lelkipásztorkodásból történő kizárását, nehezményezték, hogy a Szent Jobbot idegen (cseh) papok őrzik, követelték az alesperesek demokratikus választását a kerületi papság által, az egyház hivatalos megnyilatkozásainak a magyar nyelvűvé tételét, valamint évenkénti zsinatot az egyházmegye papságának részvételével.⁷⁸

Ezek a követelések árulkodnak a korabeli alsó klérus mostoha anyagi helyzetéről, nacionalista beállítottságáról és egyúttal arról a feszültségről, ami az újonnan kialakított demokratikus állami berendezkedés és az egyházkormányzat monarchikus szerkezete között feszült. A radikális papság mozgalmának hátterére Horváth Mihály már 1865-ben rámutatott, de ő azt állította, hogy ezekben a mozgalmakban „*az alsó papság csaknem egész fiatalabb osztálya részt vett*”.⁷⁹

Nem sikerült azonban minden egyházmegyében megőrizni a liberális és a radikális papság szövetségét. A váci egyházmegyében például éppen Horváth Mihály volt az, aki megakadályozta a radikális követelések elfogadását 1848. május 25-én Turán. A kisebbségben maradt radikálisok Bobory Károly ceglédi plébános vezetésével 1849. június 21-én Cegléden újabb gyűlést tartottak, ahol „*emancipálták magukat a káptalan alól*.”⁸⁰

Hol rendelkezett még a radikális papság erős pozíciókkal? E kérdés megválaszolásánál segítségünkre lehet, hogy a budapesti petíciót követően újabb és újabb követelések láttak napvilágot a sajtóban. Hanák János piarista szerzetes a Márczius Tizenötödike 1848. április 28-i számában tette közzé elképzeléseit. Többek között sürgette az állam és az egyház szétválasztását, az egyházi javak állami kezelését, az egyházi előljárók választását, az ún. fölösleges egyházi hivatalok eltörlését, a szerzetesrendek szekularizációját, a papság állami fizetését, a cölibátus eltörlését, a világi ruha valamint a bajusz és szakállviselet engedélyezését, a bőjttel kapcsolatos előírások megszüntetését és némely egyházi szertartás módosítását.⁸¹

Ha ezt a programot összevetjük a budapesti petícióval, számos új elemet fedezhetünk fel benne. Az egyik, a kortársak számára talán legfontosabb kérdés, a cölibátus eltörlésének ügye volt. A forradalom nemzedékének számára a kötelező papi nőtlenség az egyháziak társadalomtól, nemzettől való elkülönülésének, a feudális reakciónak, az egyházi visszaéléseknek és minden, egyházzal kapcsolatos fogyatkozásnak a szimbólumává vált. Rőpiratok tömege követelte a kötelező papi nőtlenség megszüntetését, s a szerzők között szép számmal akadtak egyháziak is.⁸²

Az országgyűlés berekesztését követő időpontra összehívott, de a háborús események miatt elmaradt nemzeti zsinatot előkészítendő a papság egyházmegyei tanácskozásokon, illetve zsinatokon vett részt. Az itt született állásfoglalások tükrében további ismereteket szerezhetünk arról, mely egyházmegyékben voltak számosan, akik a gyökeres egyházi átalakulás mellett kardoskodtak. A radikális klerikusok egyik központja a csanádi egyházmegye, különösen annak makói kerülete volt. Ebben az egyházmegyében sajátos módon a temesvári papnevelde néhány tanára is csatlakozott az alapos átalakítást követelők táborához, megteremtve ezzel a mozgalom hazai teológiai hátterét is. Temes vármegye 1848. április 6-án tartott közgyűlésén szólásra emelkedett Magyari Alajos, a csanádi papnevelde hittanára és kifejtette: „*Először is véleményem szerint mindazok, kik*

⁷⁸ PL Esztergomi Helynökség. Cat. 41. C. cs. V 459. Nr. 759.

⁷⁹ HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. I.k. Genf, 1865. 35.

⁸⁰ MÁRKI SÁNDOR: *Horváth Mihály (1809-1878)*. Bp. 1917. 84-85.

⁸¹ SZERENCSPATAKI HANÁK JÁNOS: *Mivel foglalkozék a zsinat?* In.: Forradalom és papi rend. S.a.r. TORDAI GYÖRGY. Bp. 1961. (a továbbiakban: Tordai 1961.) 41-42.

⁸² ZSIGOVITS BÉLA: *A papi nőtlenség (coelibatus) története Magyarországon*. Bp. 1914. 100-115.

a papi nőtlenséget eltörölni, s a papokat házasságra feljogosítani kívánják, nem zabolátlan vágyakat akarnak kielégíteni, hanem az erényt, s erkölcsösséget szándékoznak előmozdítani.”⁸³ Nem kárhoztatta a cölibátus vállalóit, de megítélése szerint a körülmények megváltozásával ezt az egyházfegyelmi előírást fakultatívvá kellene tenni.⁸⁴ Ugyancsak a papság nősülése mellett kardoskodott Hegedűs Pál csanádi egyházmegyes hittanár, aki 1848-ban közzétett művében a radikális egyházi követelések legteljesebb és legalaposabb összefoglalását adta. Erélyesen ostromozta a fennálló egyházi viszonyokat. Az egyház megemészteti tehetségeit, papjai dúsgazdagok illetve koldusok, a tudományos ismeretek pedig nem segítik elő az egyházi karriert. Hegedűs bevallja, hogy a reformerők az egyházon belül inkább bíznak a nemzetgyűlésben, mint a klerikusokban. Követelte többek között az egyházkormányzat demokratikus átalakítását (a püspököknek, illetve az egyházkormányzatban részt vevő egyháziaknak a papság általi választását), melynek legfőbb szerve a megyei zsinat, ahol minden pap szavazhat. Követelte még a patronátusi jogok eltörlését, a papságból történő kilépés szabaddá tételét, a szerzetesrendek eltörlését, a papi nőtlenség eltörlését, segédlelkészek esetében a szolgálat arányos megosztását, a szemináriumi oktatás reformját, világi öltözeteket és az ünnepek számának csökkentését.⁸⁵

Kitűnt radikalizmusával a csanádi egyházmegye szomszédságában működő dorozsmai káplán, Szabó Richárd, aki kissé demagóg érveléssel az egyháztörténet valamennyi sötét eseményének okát a cölibátusban vélte felfedezni.⁸⁶ Mindezek alapján azokat az egyháziakat, akik a politikai-, illetve az egyházi életben gyökeres változásokat szorgalmaztak (mint például a köztársaság kikiáltása, a cölibátus eltörlése vagy az egyházkormányzat demokratikus átalakítása) a radikális papság körébe soroljuk.

Ezek a mozgalmak Magyarországon sem korlátozódtak kizárólag a katolikus egyháziak körére. Hasonló eszmék lelkesítették a protestáns felekezetek lelkészeit, az ortodox egyháziak egy csoportját, sőt egyes rabbikat is.

A Debrecenben szolgáló Könyves Tóth Mihály református lelkész jegyezte fel „Családi Könyvé”-be az alábbi sorokat: „Házamnál a város radikális gondolkodású tagjai csoportosultak... Olvasmányaim ez idő táján a francia irodalom filozófiai termékei valának... a francia forradalom és a francia irodalom tett exaltálttá és entuziasztává, annyira, hogy én az 1848-i nemzeti mozgalmakban, s a függetlenségi küzdelmekben öntudatosan, és a szó teljes ereje szerint lelkesülten vettem részt.”⁸⁷ Hasonló beállítottságról tett tanulságot több korabeli rabbi, többek mellett Rokonstein Lipót, Löw Lipót, illetve Einhorn Ignác is. Utóbbi Schwendtnerhez és Hegedűshöz hasonló radikális elveket vallott. Mint írta: „Soha, de soha sem fogom eszemet bilincsekbe verni, szememet erőszakkal bekötni, nyakamat a papi hatalomvágy és az egyedül üdvözítő ortodoxia méltatlan járma alá hajtani. Amíg lélegzem, míg Isten éltet és erőt ajándékoz nekem, és míg az emberi értelem egy szikrája marad bennem, addig kerülöm ezt a méltatlan társaságot és szabadságomat fenntartani igyekszem...”⁸⁸

Visszatérve a római katolikusokhoz, erős pozíciókkal rendelkezett a radikális papság a csanádi egyházmegye mellett az egri érsekségben, illetve az erdélyi egyházmegyében, mindkét utóbb említett megye papságának többsége a cölibátus kötelező érvényű meg-

⁸³ MAGYARI ALAJOS: *Nyilatkozat a papi nőtlenség tárgyában*. Temesvár, 1848. 3.

⁸⁴ Ibid. 4-7.

⁸⁵ HEGEDŰS PÁL: *Van-e az egyháznak szüksége, és mire?* Szeged, 1848. 1-84.

⁸⁶ SZABÓ RICHARD: *A coelibatus*. Szeged, 1848. 1-19., 40-62.

⁸⁷ BÉKÉS ISTVÁN: *Kossuth papjának szerelmes levelei a várbörtönből*. Nők Lapja 1998. március 11. 8-9.

⁸⁸ DR. BÜCHLER SÁNDOR: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Bp. 1901. 441-442.

szüntetését pártolta. Mérsékelt liberális túlsúly érvényesült a nagyváradi-, és a székesfehérvári egyházmegyeikben, erősen megosztott volt a kalocsai érsekség és a szatmári egyházmegye, de voltak konzervatív túlsúlyú egyházmegyék is, pl. a rozsnyói-, a szepesi-, és a győri egyházmegyék.⁸⁹

Mindez nem jelenti azt, hogy a konzervatív többségű egyházmegyeikben ne működtek volna kisebb radikális csoportok. A kassai egyházmegye szentszéki jegyzője, Prámer Alajos például Horváth Mihállyal együtt vallotta, hogy „...a világi abszolutizmus megszüntetése sikeresítésére az egyházi abszolutizmus megszüntetése *conditio sine qua non*.”⁹⁰ Az egyházkormányzatot ő is Hegedűs Pálhoz hasonlóan teljesen demokratikus alapon akarta újjászervezni, egyúttal javasolta a káptalanok eltörlését és azok helyett egyházmegyéenként presbiteri tanácsok felállítását. Véggkövetkeztetése szerint: „A szabadság, egyenlőség, s testvériség bázisára fektetett egyházmegyei kormányzat, melyet a püspök presbitériumával kezel, s a törvényesen tartandó megyei s nemzeti zsinatok üdvöt hozandnak egyházunkra.”⁹¹

Közismert, hogy a demokratikus áramlatok a rendházak falain belül is éreztették hatásukat. A piaristák körében már a forradalom előtt mutatkoztak a nyugtalanság jelei, hiszen a rendi vagyon elégtelen kezelése az adósságok fölhalmozódásához vezetett. A március 15-i pesti forradalmat követően a váci rendház tagjai nyíltan szervezkedni kezdtek, s követeléseiket a márciusi ifjak példájára pontokba foglalták, majd a fővárosi rendházak aktív közreműködésével 150 rendtársukkal alá is írták. Június 6-án bemutatták követeléseiket Eötvös József vallás és közoktatási miniszternek is, ami arról árulkodott, hogy jövőjük biztosítását elsősorban az államtól várták. Követelték a rendi vagyon állami kezelését, az elaggott tanárok illő nyugdíjazását. Szorgalmazták a püspöki kartól független képviselői rendszer bevezetését, a világi ruha viselésének engedélyezését. Gruber György kormányzó, aki nem akart „vármegye gyűlést” tartani, nem tudta megfékezni az elégedetlenkedőket, akik ismét Bárány Eötvös József támogatását kérték.⁹² 1848 szeptember 3-10-ig ún. forradalmi káptalant tartottak, amelyen minden harmadik rendtag részt vett és a jelenlévők kétharmad része választás útján lett delegálva. Itt nem csak új rendfőnököt választottak, hanem a rend kormányzatát is az alkotmányos monarchia működési elveinek mintájára szervezték át. Hasonló, ha nem is olyan mértékű nyugtalanság volt tapasztalható a ciszterciták a bencések és más szerzetesrendek körében is.⁹³

Voltak olyan szerzetesek, akiket ezek a változások sem elégítettek ki. Hanák János fentebb már idézett piarista szerzetes szerint a szerzetesi eskü ellenkezik az emberi természettel és „...a józan ész világa mellett teljesíthetetlen.”⁹⁴ Elmélkedni és imádkozni mindenkinek a saját kontójára kell vélekedett a világi papságnak nincs segítsége a szerzetesek segítségére, a szaktanítási rendszerre történő áttéréssel az iskolákban csak szerzetesekre lesz szükség, a betegápoló rendeket pedig szólásra sem méltatta.⁹⁵ Rónay Jácint bencés szerzetes egyfajta tudományos társasággá szervezte volna át a bencéseket,

⁸⁹ ZSIGOVITS 1914. 100-115. DR. PÁL MÁTYÁS: *1848-as egyházi mozgalmak hazánkban*. In.: Religio 1914. 59-81.

⁹⁰ PRÁMER ALAJOS: *Üdvös és czélszerű é a káptalanokat eltörlöni és ezek helyett egyházmegyéinkint presbyteriumi tanácsot alakítani?* Kassa, 1848. 5-6.

⁹¹ Ibid. 39.

⁹² A kegyes tanítórend tagjai - Vallás és közoktatási miniszter úr [Eötvös József br.] Bp. 1848. június 25. PL Hám-akták 1848:38. Eredeti tisztázat. DR. BALANYI GYÖRGY, BIRÓ IMRE, DR. BIRÓ VENCEL és DR. TOMEK VINCE: *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp. 1943. 166-171.

⁹³ MESZLÉNYI 1928. 57-59. HERMANN E. 1973. 425-426.

⁹⁴ TORDAI 1961. 47.

⁹⁵ Ibid. 47-48.

„...mely a rend anyagi támogatása mellett, tagjait a szünidő alatt szétküldené az országban, hogy megyéről megyére földirati történelmi, régészeti... adatokat gyűjtsenek, melyekből a mindig újuló testület oly munkát szerkeszthetett volna, melyre egyesek nem vállalkozhatnak, s mely dísze lett volna a magyar irodalomnak és maradandó emléke a rendnek”.⁹⁶ Az ilyen és ehhez hasonló radikális elképzeléseket valló szerzetesek számát azonban a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján még nem tudjuk megbecsülni.

Az egyházi előírások sérelmére követelt bajusz és szakáll viselésével a radikális lelkesek a magyar nemzet iránti rokonszenvüket akarták kifejezni, amely így a nemzeti ruhaviseletet egészítette ki.⁹⁷ Ha ezeknek a bajuszos egyháziaknak a politikai állásfoglalásait megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy először a klerikusok többségével egyetemben támogatták a Batthyány – kormányt a zökkenőmentes hatalomátvételben, majd a liberális meggyőződésű egyháziakkal karöltve segítettek a nemzetőrség megszervezésében.⁹⁸ Határozottan elítélték a katolikus érdekek partikuláris képviselőjét, így többek között a katolikus autonómia mozgalom kapcsán elindított aláírásgyűjtési akciót is.⁹⁹ A fegyveres harc kitörését követően többségük csatlakozott a magyar hadsereghez. A szegedi származású Kovács István bocsári adminisztrátor például több társával egyetemben 1849 januárjában, a Délvidék kiürítésekor szülővárosába menekült, ahol polgári menekültekből egy zászlóaljat szervezett („torontáli önkéntesek”), s e zászlóalj parancsnokaként, majd 1849 júniusától Guyon tábornok segédtisztjeként harcolt egészen a fegyverletételig.¹⁰⁰

A politikai helyzet változásának megfelelően fokozatosan radikalizálódott prédikációik politikai mondanivalója is. Kovrik Artúr 1849. május 6-án Szentendrőn már arról beszélt, hogy Isten ítéletét láthatjuk a trónfosztás kinyilatkoztatásában. Istenhez fordulva megállapította, hogy: „Te hiusítád meg saját erejében elbizakodott dolyfős ellenünk minden kísérleteit; Te adtál, Te rendeltél Kossuth Lajos szolgálóban Mózesnek nékünk, őáltala vezetsz a szolgaság földjéről az ígért dús Kánaánjába...”¹⁰¹

E radikális lelkesek hozzájárultak a későbbiekben kialakuló Kossuth – kultuszhoz is. Bardocz János erdélyi egyházmegyes lelkész például, aki szabadság alatt mindig köztársasági szabadságot értett, 1849. március 25-én a kolozsvári városháza erkélyéről tartott beszédében úgy vélte, hogy miután a zsidó nép eltávolodott Istentől, az Úr az Újszövetségben a magyar nemzetet fogadta különös kegyelmébe. Amint a zsidó néphez is küldött a Mindenható egy megváltót, „...úgy ezen újszövetségi választott népemhez is küldöttem, a Kossuth Lajos személyében egy polgári megváltót”¹⁰² szöveg az öntudatos lelkes híveihez. A Kossuth kultusszal együtt kerültek előtérbe a felségsértő megnyilatkozások is. Schwendtner Mihály egyik társa, a budapesti radikális papság szervezkedésének egyik vezéralakja, Simon Ferenc 1849. június 3-án a budaörsi búcsúban arról prédikált.

⁹⁶ RÓNAY JÁCINT: *Napló* (Válogatás). S.a.r. HÖLVÉNYI GYÖRGY. Bp - Pannonhalma, 1996. 340-341.

⁹⁷ MAGYARI 1848. 7.

⁹⁸ *Egyházi beszéd*, melyet a békés átalakulás végett a váci egyházmegyei kormány által rendelt s Dorosmán április 2-án megtartott egyházi ünnepély alkalmakor mondott SZABÓ RICHARD, helybeli káplán. Szeged, 1848. 15.

⁹⁹ SZÁVAY GYULA: *Győr*. Monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. II. Győr 1848-1849-ben. Győr, 1896. 340-341.

¹⁰⁰ BONA GÁBOR: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49*. Bp. 1983. 209.

¹⁰¹ KOVRÍK ATTUR[sic!]: *Mezei nefelejtis a magyar függetlenség magasztos innepélyének dicskoszorujába tűzve*. Szarvas, 1849. 7-8.

¹⁰² BARDOCS JÁNOSNAK Folyó évi martius 25, a városház erkélyéről tartott BESZÉDE. Kolozsvár, d.n. 10.

kált, hogy „...Kossuth a mi védőszellemünk, benne kell bízunk, nem pedig az istentelen dinasztiaiban és a császársban, aki le akarja igázni az országot.”¹⁰³

Sokan vállaltak tábori lelkesíző szolgálatot, hogy a hadműveletekben közvetlenül is részt vállalva lelkesítsék, támogassák a magyar forradalom katonáit. Gyakran vezette rohamra a honvédeket Mednyánszky Cézár, Gasparich Kilit és Erdősi Imre is. Utóbbi különösen kitüntette magát a branyiskói csatában 1849. február 5-én. Guyon ezredes optimizmusára jellemző, hogy az ütközet reggelén, még sötétben, miközben embereit odakint jól megpálinkáztatta, a korotnoki csárdában megíratta Tipula Gyula főhadnaggal győzelmi jelentését. Az ütközet résztvevői egybehangzóan állítják, hogy Guyon mellett Erdősi is döntő szerepet játszott a győzelem kivívásában. Jaskula Antal szerint Erdősi „...a kezében tartott feszületet magasra emelve, s mindig elöl lenni igyekezve, a nagyrészt tót nyelvű honvédséget a csata hevében előre rohanásra ezen szavakkal buzdította Na predek za mni tu je pan /Boch Előre utánam itt az úristen/.”¹⁰⁴ Erdősi tehát a rohamozó honvédek élén haladt s kezében egy 120+51 cm hosszú, 5+2 cm széles és 1+8 cm vastag vörösfenyő lécből készült keresztet tartott, amelyre egy 52 cm hosszú bádogra festett corpus volt felerősítve. Ezt a keresztet az ellenséges alakulatok közé hajítva, dörgő hangon szólott vissza a honvédeknek: „És ti otthagynátok az ellenség kezében Istenetek?”¹⁰⁵

Az ütközetet követő hálaadó istentiszteletet követően Erdősi a siroakai templomban hagyta a keresztet, amely később a kassai ereklyemúzeumba került. Jellemző, hogy a Kassára bevonuló Guyon hadosztályt hatalmas tömeg várta a városháza előtt újongva, éljenezve, egyúttal mindenki látni akarta a bátor tábori papot. Mednyánszky Cézár tábori főlelkész a későbbiekben őt állította példaképül beosztottai elé. 1849. július 16-án Szegeden a magyar hadsereg tábori lelkesítőihez intézett kiáltványában többek között ez olvasható: „Legyőzhetlen azon sereg, mely a szabadság s vallás fogalmait ugyanazonosítja (sic!) Legyőzhetlen, ha élén oly lelkesek állnak, kik megvetvén a gyáva életet, a harc legdühösebb pillanataiban rövid, de lelkes szavakkal a csüggedő vitézeket kitartásra buzdítják. Figyelmeztetem önöket a branyiskói (sic!) csatára, hol Erdősi tábori lelkesítő a már hátrálni kezdett zászlóaljokat a szabadság s diadal jelképével a szent kereszttel új rohamra s így győzelemre vezette.”¹⁰⁶

Hogyan viszonyult a felső klérus a radikális papság mozgalmához? Csak egyetlen követelést, a káplánok nehéz anyagi helyzetének rendezését tartották azonnal teljesíthetőnek. Kunszt József esztergomi főkáptalani helynök a budapesti radikális papságnak írt válaszelevelében a végül elmaradt nemzeti zsinat elé utalta a nemzeti nyelvvel, illetve a plébánosok és a káplánok viszonyával kapcsolatos követeléseket. Mereven elzárkózott viszont az egyházfegyelmi szabályok módosítása, illetve a demokratikus egyházkormányzat bevezetése előtt.¹⁰⁷ A püspöki kar tavaszi, pesti tanácskozását követően pásztorlevelet intézett híveikhez, amelyben élesen elítélte a demokratizálódás irányába tett lépé-

¹⁰³ HL Abszolútizmuskori iratok. Pesti cs. kir. hadbíróság. 1852-7/66. 501. fol.

¹⁰⁴ JASKULA ANTAL: *Egy 1848/9-i honvéd emlékirataiból*, in.: HL Tanulmánygyűjtemény 1913 6-7. GÖRGEY ISTVÁN: *1848 és 1849-ből*. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I.k. Bp. 1885. 196.

¹⁰⁵ Vasárnapi Újság 27. (1880) 9. sz. 139-140.

¹⁰⁶ GÁL ISTVÁN: *Erdősi Imre*, in.: Négy papi arckép 48-ból. Vigilia 1948. 132-154. FÁBRY JÁNOSNÉ: *Atyám és a branyiskói pap*, in.: A szabadságharc Emlék-Albuma Kiadja a Kazinczy-kör. Szerkesztőbizottság elnöke DR. HOHENAUER IGNÁC. 2. bőv. kiadás. Kassa 1898. 158. Mednyánszky kiáltványa: Közlöny 2 (1849.) július 17. 559.

¹⁰⁷ Kunszt József-Sámuel Alajos. Esztergom 1848. Pünkösdi hó /május/ 1. PL Esztergomi Helynökség Cat. 41. C. cs. V 459. Nr. 757.

seket. „Az isteni küldetésnek ez apostoli rendét mi némely, alulról fölfelé mozgásba hozott újítások irányában fontolóra vevén, oly változhatlannak tartjuk és valljuk, hogy minden ellenes törekvést, vagy reformi vágyat, mely a hierarchiai fokozat isteni institutioját, bármily távolról is sértené vagy mellőzné, egyenesen és határozottan a katolicizmus elveitől eltérőknek, az egyház egységét fölbontóknak kell nyilvánítanunk...”¹⁰⁸

A radikális papság politikai tevékenységének jelentőségét közvetett módon a megtorlás is alátámasztja. Az osztrák politikai vezetés megdöbbenéssel tapasztalta, hogy a forradalmi erők a katolikus papságon belül számos követőre és buzgó élharcosra találtak. Alexander Bach ideiglenes belügyminiszter 1849. július 3-i előterjesztése szerint, amelyet a minisztertanács és az uralkodó is magáévá tett, sürgős tisztogatást kellett végrehajtania klerikusok között. „Ha Magyarországon a katolikus egyházat vissza akarjuk vezetni hivatásához, akkor valamennyi olyan elemtől meg kell tisztítani, akik a vallásra és az államra veszélyesek...”¹⁰⁹ A püspöki kar ingadozó, vagy éppen a forradalommal szimpatizáló tagjai mellett természetesen elsősorban a radikális lelkészeket vonták felelősségre.

Noha a megtorlás nem ismert felekezeti határokat, a politikai szándéknak megfelelően a katolikus egyház papságát jelentősebb mértékben sújtotta, mint például a reformátusokat. A pesti cs. kir. hadbírószágon felelősségre vont és elítélt lelkészek 75%-a katolikus volt.¹¹⁰ A hadbírószágon előtt különösen a felségsértő megnyilatkozások, a trónfosztást követően teljesített politikai-, vagy katonai szolgálat, a magyar kormány által meghirdetett keresztes hadjáratban, illetve a fegyveres harcban való részvétel számított szigorúan büntetendő cselekménynek. Gonczeczky Jánost a bevezetésben már idézett imádsága és a szabadságharc következtetés támogatása miatt Pesten 1849. október 8-án kivégezték.¹¹¹ Schwendtner, Simon, Kovrik és társaik súlyos börtönbüntetést szenvedtek el, néhányan (pl. Mednyánszky, Bardocz) pedig külföldre menekültek. Az elítéltek utolsó csoportja az 1857. május 9-én kiadott amnesztia rendelet következtében nyerte vissza szabadságát. Közöttük volt a fentebb már említett Bobory Károly, Schwendtner Mihály és Kovrik Artúr is.¹¹² A radikális papság politikai tevékenységének súlyát tehát a cs. kir. hatóságok is elismerték és a maguk eszközeivel igyekeztek azt meggátolni.

Az alkotmányos élet fokozatos helyreállításával a radikális papság ismét kiléphetett a nyilvánosság elé. Az I. Vatikáni Zsinat azonban nem nyújtott lehetőséget terveik valóra váltására. Vagy belenyugodtak a megváltozott körülményekbe (pl. Schwendtner Mihály), vagy felhagytak papi hivatásuk gyakorlásával amint azt Pados János székesfehérvári szentszéki jegyző, a 10. honvéd zászlóalj egykori őrmestere tette.¹¹³

A radikális egyházi mozgalmak az 1848-49-es magyar szabadságharc történetének integráns részét képezik. Jelentőségük túlnő a szűkebb értelemben vett egyháztörténet keretein, ugyanakkor világosan érzékeltetik, hogy a reakciós egyházzól kialakított, meglehetősen szemérmes felfogás ma már tarthatatlan. Legfontosabb következtetésünk, hogy a

¹⁰⁸ PL Esztergomi Helynökség Cat. 40. V 457. Nr. 1240. (Nyomtatvány.)

¹⁰⁹ Lásd Alexander Bach ideiglenes belügyminiszter előterjesztését. Bécs, 1849. július 3. Közli.: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. III.k. Sar.: ANDICS ERZSÉBET Bp. 1965. 330-335.

¹¹⁰ HL Abszolutizmus kori levéltár Pesti cs. kir. hadbírószágon 1855-1/88. 1081-1138 fol.

¹¹¹ Ibid. 1849-1/248. 411.fol.

¹¹² HERMANN EGYED: *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében*. Gödöllő, 1932. 102-103.

¹¹³ Schwendtnerről lásd a 17. sz. jegyzetet! Padosról: *A dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1848-as „parancsolatkönyve”*. S.a.r. CSAPÓ ZOLTÁN - HERMANN RÓBERT - JÁNOSI ANDRÁS, in.: *Hadtörténelmi Közlemények* 111. (1998) 1. sz. 247., valamint PAUER, JOANNES: *Historia dioecesis Alba - Regalensis ab erecta sede episcopali 1777-1877*. Székesfehérvár, 1877. 466.

gyökeres változásokat követelő papság mozgalma 1848-49-ben nem tekinthető efemer jelenségnek. Követeléseik közül számos ma is megosztja az egyházi közvéleményt. Gondoljunk csak az egyházkormányzat teljes körű demokratizálására, vagy a cölibátusra! Ezek a követelések a múlt század közepén még jelentős társadalmi, mindenek előtt értelmiségi köröket tartottak izgalomban. A szekularizációs folyamat előrehaladásával természetesen csökkent a társadalomra gyakorolt hatásuk, történeti jelentőségük azonban változatlanul megmaradt. A radikális egyháziak 1848-49-es térnyerése ugyanakkor azt is világosan mutatja, milyen hatalmas munka várt a neoabszolutizmus korában a személyi összetételében is megújított magyar katolikus püspöki karra a katolikus hitélet újjászervezése során.

A PÜSPÖKI KAR ÁLTAL TÁMOGATOTT AUTONÓMIA-ELKÉPZELÉS 1848-BAN¹¹⁴

1. AZ EGYHÁZPOLITIKAI VITÁK 1848 TAVASZÁN ÉS HATÁSAIK A FŐPAPI AUTONÓMIA-IGÉNY KIALAKULÁSÁRA

Az autonómia-törekvések megindulásának egyik első mozzanatát a püspökök által kezdeményezett konzervatív indíttatású egyházi jogvédő célzatú elképzelés jelentette 1848 tavaszán. Ez válaszként született az áprilisi törvényekre, amelyek a reformkorban indult liberális szellemű polgári átalakulás folyamatát kodifikálták. A dietális viták és a meghozott törvények ugyanis jól mutatták, hogy az új helyzetben a klérus a régi módon és súllyal már nem tudja az érdekeit érvényesíteni. Ennek fokról-fokra való belátását mutatja a lépésről-lépésre kialakított püspöki autonómia-igény és elképzelés.

Az egyházpolitikai viták kezdetét 1848 tavaszán a 3. tc. vitája jelentette¹¹⁵. E törvénytervezet szerint a végrehajtó hatalom gyakorlatilag az országgyűlésnek felelős független kormány kezébe ment át.¹¹⁶ Ez a mi szempontunkból azt jelentette, hogy az egyházi ügyek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium illetékességi köréhez tartoztak, míg ugyanezen törvény 7.§ szerint az egyházi méltóságok kinevezéséhez is szükséges volt a mindenkori miniszter ellenjegyzése, azaz a királyi főkegyúri jog érvényesítése is döntően a kormány kompetenciája lett¹¹⁷. A püspökök e javaslatot látva március 20-i tanácskozásukon¹¹⁸ – az említett törvénycikk törvényhozási vitájának idején – foglalkoztak az új, miniszteriális kormányrendszer következtében „*újja alakítandó egyház-álladalmi viszonyok*”-kal.¹¹⁹ A király elé terjesztett feliratukban azzal a kéréssel fordultak az uralkodóhoz, hogy vagy tartsa fenn a maga számára a főkegyúri jogot s gyakorolja

¹¹⁴ A kutatásokat az OTKA F 30232 számú pályázata, a Soros Alapítvány 230/3/826számú pályázata, az MTA-Sasakawa Alapítvány és a Faludi Ferenc Akadémia támogatta. Jelen tanulmány része a szerző készülő „A katolikus felső klérus viszonya a polgári átalakuláshoz (1848 március-december) A katolikus autonómia megvalósításának problémái/” munkacímű PhD. doktori értekezésének.

¹¹⁵ ZELLER ÁRPÁD: *A magyar egyházpolitika 1847–1894*. I. köt. Bp. 1894. (a továbbiakban Zeller) 80-85.; KEMÉNYFY KÁLMÁN DÁNIEL: *Ötven év alkotmányos egyházpolitikája 1848-1898*. Esztergom 1898. (a továbbiakban Keményfy) 25-30.; TÖRÖK MIHÁLY MIKLÓS: *A magyar egyházpolitikai harc története az 1848-as pozsonyi országgyűléstől 1895-ig*. Bp. 1933. (a továbbiakban Török Mihály Miklós) 16.

¹¹⁶ 3§ „*Ő Felsége, s az Ő távollétében a nádor s királyi helytartó a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében független magyar ministerium által gyakorolják, s bármely rendeleteik, parancsolataik, határozataik, kinevezéseik, csak úgy érvényesek, ha a Buda-Pesten székelő ministerek egyike által is aláíratnak.*” 1847-48-ik évi Országgyűlési Törvénycikkek /reprint kiadás / (Bp. 1988) 10. (a továbbiakban Törvénycikkek) ill. Magyar törvénytár, 1836-1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896. (a továbbiakban MT.) 219.

¹¹⁷ 7.§ „*Az érsekek, püspökök, prépostok, s apátoknak és az ország zászlósainak kinevezése, a kegyelmezés jogának gyakorlata, és a nemességnek, czímeknek, s rendeknek osztása mindig az illető felelős magyar minister ellenjegyzése mellett, egyenesen Ő Felségét illeti.*” Törvénycikkek 11. ill. MT. 219.

¹¹⁸ ZELLER: 160-61.; KEMÉNYFY: 43-50.; TÖRÖK MIHÁLY MIKLÓS: 17.

¹¹⁹ FOGARASSY MIHÁLY: *Emlékirat az 1847/48. országgyűlés alatt tartott püspöki tanácskozmányokról* (egy résztvevőtől). Pest, 1848. (a továbbiakban Fogarassy) 33.

azt egy vegyes bizottság által,¹²⁰ vagy ha az nem volna lehetséges, adja meg – a protestánsokhoz hasonlóan – a katolikus egyháznak is az önkormányzati jogot.¹²¹

A 3. tc.-ről a Felső Táblán március 23-án zajlott le a záró vita. Ennek során a 7.§ kapcsán Lonovics József csanádi püspök a minisztériumok által gyakorolt uralkodói kegyúri jogot – kapcsolódva a március 20-i felirathoz – továbbra is csak szűkített értelemben tudta elfogadni, a korábban a kormányzások által gyakorolt jogköröket érteve rajta. Az egyértelmű körülhatárolás céljából „bővebben kimagyarázza magát”¹²² és a Werbőczy-féle Tripartitumra (Hármaskönyv) hivatkozva¹²³ azt hangsúlyozta, hogy a püspöki kinevezés, illetve a stallumokkal járó egyházi birtokok adományozásának joga az uralkodót, mint apostoli királyt illetik, és ezeket továbbra is csak Ő Felsége gyakorolhatja.¹²⁴ Ocskay Antal kassai püspök még megengedőleg sem járult hozzá semmilyen, az egyházat érintő kérdésnek – még a korábban az uralkodói dicasteriumok által intézett ügyeknek sem – a felelős minisztérium általi intézéséhez. Indoklása szerint ugyanis a korábbi kormányzásokban – a kancelláriában és a helytartótanácsban – épp azért, hogy az egyház érdekeit kellő mértékben szem előtt tartsák – mindig jelen voltak a püspökök is. Így a helytartótanáccsal „egyesítve van az egyházi bizomány”.¹²⁵ A minisztériumról szóló törvénytervezet szerint ezen intézmények hatásköre is átkerül a felelős minisztérium kezébe, ezért annak létrejöttével – mivel benne az egyházi rend nincs jelen – a katolikus egyház érdekei nincsenek képviselve. Így az egyetlen megmaradt biztosíték az lehet, ha az uralkodó, mint apostoli király a fővédnöki jogokat semmilyen módon és mértékben nem osztja meg a minisztériummal. A kinevezett miniszterelnök, Batthyány Lajos, azzal a kijelentéssel igyekszik válaszában megnyugtatót az egyházfőket, hogy: „Ő Felségének minisztériuma csak az Ő Felsége nevében és az Ő helybenhagyásával fogja kormányozni az országot”¹²⁶, és ez az egyházi ügyekre is vonatkozik.

¹²⁰ „M. V. Sma. hoc suum jus titulo Supremi Patronatus et Advocatiae in eccis. M. V. personam exclusive cona...ens a ministeriali administratione exim..., sibi inalienabiliter reservare, atque separatim medio Commissionis Catholicae sub praesidio Primatis Regni, si unius Eppis Constituendae, administrare, hacque ratione Eccas Dei, Episcopatus, Capitula, Abbatias, Proposituras, Monasteria, et quascumque corporationes ecclesiasticas, in pirum ac bonorum suorum possessione conservare, fundationumque eorum sive Scholas Catholicas, sive religionis cultum respiciant, securitatem tutam reddere dignetur.”
/ Pécsi Püspöki Levéltár 1848/704/

¹²¹ „Cum art. 26. a. 1791 signanter § 10 de fundationibus evangelicorum cuiuscumque nominis ita providerit, ut harum administratio et directio in eorum manibus permaneat, nec inde unquam eximi possim, § autem 12 etm pro parte Catholicorum cautum fuerit, ut status possessionis actualis utriusque pro cynosura adsummat, et fundatores Catholicorum pro Catholicis evangelicorum pro evangelicis deinceps tantua.”
Si Majestati V. Simae. pro tuenda bonorum et fundationum Catholicos respicientium securitate et conservatione aliud opportunius medium suppere si videretur, dignatur Eadem M. V. Catholica huius regni saltem iisdem hoc respectu iuribus providere, quae evangelici actu possident, bonas et fundationes omnes Ecclesiasticas Scholas, et quaecumque alia Catholicorum sive religiosa, sive literaria instituta concer...tia a publica regnicolari administratione, qua unica in supremo M. V. patronatu, et jure advocat/riae habet fundamentum eximando, jus horum deinceps administrandum et conservandum in ipsam Ecclesiam Catholicam transvestire, cujus nomine commissio per M. V. hoc signo, ut supra adtigimus e catholicis individuus prestim status ecclesiastici pre.im saecularis clementer constituenda peraluit? omne Ecclesiae Catholicae administret, supremo iis/in patronibus jure alioquin M. V. Smae competente, in omnem a...um caperi peridere in alios, quam piae destinatonis suae et menti fundatorum conformes fines convertantur. /Pécsi Püspöki Levéltár 1848/704/

¹²² FÖRENDI NAPLÓ 1848. 393.

¹²³ WERBŐCZY István: Hármaskönyv 11.cikkely In: MT. 71-73.

¹²⁴ FÖRENDI NAPLÓ 1848. 393.

¹²⁵ FÖRENDI NAPLÓ 1848. 394.

¹²⁶ uo.

Lonovics újabb felszólalásában – miután megemlíti, hogy a 7.§ kapcsán nem kíván indítványt tenni – példaként hozza fel a protestáns országokat, ahol az uralkodó nem rendelkezik a katolikus püspökök kinevezésének jogával. Ezt kellene követni nálunk is az új miniszteriális rendszer bevezetése után, hiszen ha netalán Magyarországon nem katolikus vallású lesz a vallás és közoktatásügyi miniszter, akkor nem méltányos, hogy befolyása lehessen a katolikus méltóságok kinevezésére.¹²⁷ Az őt követő Hám János szatmári püspök felhívja a figyelmet, hogy a kormány katolikus ügyekben hozott intézkedéseinek az uralkodónak az egyháztól kapott patronátusi jogaival mindenkor összeegyeztethetőknek kell lenniük.¹²⁸ A vitához ismételten hozzászóló Ocskay püspök – miután lényegében megismétli azt a korábbi nézetét, hogy az új miniszteriális rendszerben a katolikus egyház érdekei képviselet nélkül maradnak – külön kiemeli a szekularizációtól való félelmét, utalva az egyházi alapítványok szekularizációs veszélyeztetettségére, azaz más - nem katolikus egyházi - célokra való felhasználásának lehetőségére.¹²⁹ Gr. Batthyány az összes főméltóságnak fogalmazott válaszában – mellyel a vitát le is zárta – kijelentette, hogy a „*Főtisztelendő Uraknak aggodalmuk felesleges*”¹³⁰, hiszen ugyanúgy, ahogyan korábban az uralkodó tanácsadói, most majd a miniszter fogja felterjeszteni a vallásos ügyeket az uralkodó elé, s Ő Felsége azt vagy elfogadja vagy elutasítja, mint eddig. Azaz más szóval a kormány alakítással megbízott miniszterelnök azt fogalmazta meg, hogy a főkegyúri jog gyakorlásának legfőbb alanya továbbra is az uralkodó marad. Ezekkel a szavakkal kivívta a főrendek többségének egyetértését és a püspökök ellenállását is le tudta csendesíteni. Ez a vita egyértelműen mutatott rá a felső klérus meggyengült érdekérvényesítési pozícióira a liberális polgári átalakulás céljait végigvivő utolsó rendi diétán.

Szemponktunkból a következő fontos törvényi változást a 20. tc. jelentette¹³¹, amelynek 2.§ kimondta a vallási felekezetek teljes egyenlőségét és viszonyosságát.¹³² Ezzel a római katolikus egyház „de jure” is elvesztette kivételes, államvallás jellegét. Az új helyzethez az egyházi vezetésnek is alkalmazkodnia kellett. Ennek jeleként a jelen volt egyházfők – Scitovszky pécsi, Ocskay kassai és Fogarassy címzetes skodári püspök – a törvényjavaslat április 2-i vitája során a vallási egyenlőséggel szemben nem emeltek kifogást, mivel az a politikai hatalomban ekkorra már meghatározóvá váló döntően liberális szellemű reformelit szerint nélkülözhetetlen az új polgári berendezkedésben. A direkt visszautasítás tehát nem látszhatott célravezetőnek. E helyett a viszonyosság elvét támadták erőteljesen. Scitovszky arra hivatkozott, – és ebben jelenlévő püspöktársai is egyetértettek vele – hogy ez a túl általános megfogalmazás a „*vallásos sűrlődások eseteit szaporítaná*”¹³³. Az ezzel kapcsolatos ellenvetést legtömörebben Vay Miklós koronaőr fogalmazta meg, amikor arra hivatkozott, hogy a viszonyosságot kimondó rész éppen elvi jellegénél fogva szükségszerűen ilyen általános, pontosan azért, hogy bárminemű korlátozás lehetőségét elkerülje.¹³⁴ Az egyháznagyok tiltakozásának fő oka az volt, hogy a viszonyosságtól féltették a katolikus vallás dogmatikus és hierarchikus rendjét. Ezt jól mu-

¹²⁷ *uo.*

¹²⁸ FÖRENDI NAPLÓ 1848. 394-95.

¹²⁹ FÖRENDI NAPLÓ 1848. 395.

¹³⁰ *uo.*

¹³¹ ZELLER: 85-159.; CSIZMADIA ANDOR: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatai a Horthy-korszakban*. Bp. 1966. 77-80.; KEMÉNYFY: 31-40.; TÖRÖK MIHÁLY MIKLÓS: 16-17.

¹³² 2.§. „*E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve, különbség nélkül, tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapítatik meg.*” Törvényczikkek 62. ill. MT. 243.

¹³³ FÖRENDI NAPLÓ 1848. 466.

¹³⁴ FÖRENDI NAPLÓ 1848. 471.

tatják Fogarassy püspök szavai: „*Lehet ugyan a vallás felekezetek részére viszonyos-ságot követelni, de ez azoknak szabadságában, és szabad kifejlődésében feketik, nem pedig saját elveiknek, vagy szerkezetüknek viszonylagos átvitelében és alkalmazásában.*”¹³⁵ Ugyanő ennek elkerülésére vonatkozó betoldást javasolt a törvény szövegé-be¹³⁶.

Érvetlek a püspökök a törvényjavaslat 3.§-a ellen is, amely kilátásba helyezte, hogy minden bevett felekezet egyházi és iskolai költségeit államilag fedezik¹³⁷. Ebben a megfogalmazásban ugyanis a további szekularizáció veszélyét látták. Ezt a félelmet jól mutatja Ocskay kassai püspök hozzászólása, aki úgy fogalmazott, hogy a törvénytervezetben foglaltak következtében „*a katolikus egyházi alapítványok más célokra – mint a melyet kegyes alapítók megrendeltek - fordíttatnának, s így az egyház jogai sértetnének,*”¹³⁸ Az egyházi méltóságok tartottak attól, hogy a törvényben az állam által vállalt költségek fedezésére a katolikus egyházi és alapítványi vagyont is felhasználják. Ennek elhárítására szintén Fogarassy tett egy szövegmódosító javaslatot. Ez a klérus javainak világiasítását meggátolni kívánó beillesztett szakasz¹³⁹ sem került azonban be a törvény végleges szövegébe. A betoldást ugyancsak Vay Miklós koronaőr megnyugtató szavaira a főrendek elvetették. Vay úgy látta, hogy a debreceni református szuperintendencia petíciója(amit még Kossuth Lajos olvasott fel az alsó tábla március 31. ülésén), amely kérelmezte a vallási egyenlőség és viszonyosság kimondását, ezzel a ponttal már csak azért sem akarhatta az egyházi és iskolai javak lefoglalását kimondatni, mert a protestánsok is meg kívánják tartani saját alapítványaikat. Ezt az indoklást a jelenvolt püspökök nem fogadták el, de tiltakozásuk ellenére a mágánások is hozzájárultak az eredeti változathoz. A 2.§-ra vonatkozó betoldást pedig az alsó tábla Kossuth Lajos javaslatára utasította el. Az indoklás szerint a „*hitelvek és egyházi szerkezet sérelme nélkül*” kifejezés „copulative” azért nem vehető bele a törvénybe, mert a hitelvek törvényhozás útján eleve nem korlátozhatók, tehát ezt beiktatni fölösleges. Utóbb itt is a javaslat eredeti formáját fogadta el a felső tábla. A vallási törvényjavaslat vitájának előbb látott alakulása a katolikus egyház – és főként annak püspökei – számára ismét jelentős politikai érdek-érvényesítési kudarc volt.

Ebben a szituációban az egyházi vezetés lépéskényszerbe került. Ennek jeleként, közvetlenül az utóbb említett törvényjavaslat vitájának lezárása után – 1848. április 6-án – a Pozsonyban összeült püspöki tanácskozás petíciót intézett¹⁴⁰ az országgyűléshez¹⁴¹. E kérelem lényege, hogy a katolikus egyház is – épp a 20.tc.-re hivatkozva – szabadon, azaz állami beleszólás nélkül, intézhessen belső és külső ügyeit¹⁴². Az utóbbiak közé tar-

¹³⁵ FÖRENDI NAPLÓ 1848. 467.

¹³⁶ „*saját hitelveik s egyházi szerkezetök épségben tartása mellett*” FÖRENDI NAPLÓ 1848. 468. Aláhúzza a betoldani kívánt rész látható. [Aláhúzás tölem. (S.CS.M.)]

¹³⁷ 3.§. „*Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai, közálladalmi költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.*” Törvenyzikkek 62. ill. MT. 243.

¹³⁸ FÖRENDI NAPLÓ 1848. 467.

¹³⁹ „*minden vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai, mennyiben azok a vallásfelekezetek mostani javaikból s alapítványaikból ki nem telnek, és az oktatás szabadságának saját elveik szerinti teljes alkalmazása mellett közálladalmi költségek által fedeztessenek*” Förendi Napló 1848. 468. Aláhúzza a betoldani kívánt rész látható. [Aláhúzás tölem. (S.CS.M.)]

¹⁴⁰ ZELLER 164-66, KEMÉNYFY: 52-56. TÖRÖK MIHÁLY MIKLÓS 17-18.

¹⁴¹ „*kérelmünket teljes bizalommal az országos rendek figyelmébe és pártfogásába ajánljuk*” Religio és Nevelés 1848 I. Kötet(a továbbiakban RN.) 252.

¹⁴² „*A törvényesen kimondott és általunk is üdvözletti lelkiismeretszabadság s vallások közti egyenlőség tekintetéből, de a katolikus Egyház biztosításául is kívánjuk, hogy először valamint minden bevett vallások*

tozik a zsinatok szabad megtartása éppúgy, mint az iskolák alapításának szabadsága.¹⁴³ Külön pont foglalkozik az egyházi és iskolai alapítványok – azaz az egyházi vagyон fontos részeinek – szabad kezelési jogával.¹⁴⁴ Ezt a petíciót törvénytervezet formájában Rónay János csanádi követ nyújtotta be másnap, április 7-én, az alsótáblán. Az ügyet Deák Ferenc tanácsára konferenciára utalták. Azonban az ottani három órás vita során olyan sok elképzelés merült fel, és olyan ellentétek kerültek felszínre a kérdés megítélésében, hogy a résztvevők sehogy sem tudtak megegyezésre jutni. A király megérkezéséig már kevés volt az idő. Deák erre hivatkozott abban az indítványban, melyben javasolta, hogy e tárgy megvitatását – éppen fontossága miatt – halasszák a következő országgyűlésre. A többség ezt el is fogadta.

A történetírásban sok vita folyt arról, hogy ez az indoklás mennyire volt helytálló. Az utóbbi fél évszázad szerzői¹⁴⁵ nagyjából egyetértenek abban, hogy valóban kevés volt az idő egy ilyen súlyú javaslat alapos megtárgyalásához. Ezt az érvelést látszik igazolni Scitovszkynak egy a pécsi püspöki székeszék április 26-i ülésén tett kijelentése is. A püspök ekkor az országgyűlésen történeteket ismertetve ezt mondta: „*A számos katholikus egyházi és világi rendűeknek kérelemlevele (petitiója) a teendők rendkívüli halmaza és az országgyűlést berekesztő határ-időnek nyilsebességű közeledése miatt már nem tárgyalhatván csak a miniszter Elnöknek kedvező válasz mellett a jövő országgyűlési tárgyalásra átadott.*” A fenti szavakat azért tartottuk fontosnak szó szerint idézni, mert – nézetünk szerint – egyértelműen mutatják, hogy egy liberális elfogultsággal aligha vádolható prominens egyházi személyiség is, saját alárendeltjei körében, azaz ilyen értelemben önmaga szabad belátása szerint, úgy ítélte meg, hogy nem liberális mesterkedés, hanem objektív időhiány vezetett a petíció vitájának elhalasztásához. A liberális képviselők egyház- és katolicizmus-ellenessége, mint fő ok már az egyik korabeli idevonatkozó forrásban Fogarassy püspök emlékiratában is olvasható¹⁴⁶. Ez hosszú időn át megalapozta az előbb említett interpretációra épített, meglehetősen erős érzelmi töltésű magyarázatokat. Azzal, hogy elkésztnek nyilvánították a javaslatot, az úgynevezett katolikus autonómia-igény első nyílt fellépése kudarcra zárult.

A petíció elutasítását követő napon – április 8-án¹⁴⁷ – Scitovszky vezetésével az ő pozsonyi szállásán tanácskozást tartottak, ahol a püspökök és a káptalani követeken kívül az alsó- és felsőtábla világi tagjai közül is többen, összesen mintegy hatvanan vettek

egyházának polgári hatalom iránybani viszonyai egyedül törvény által vannak meghatározotva, úgy a katholikus Egyháznak is a polgári hatalom iránybani viszonya a szabadság s vallásos függetlenség alapján hasonlóan törvény által rendeztessék s minden ellenkező gyakorlat s rendelet megszüntessék „uo.

¹⁴³ „Másodszor a törvény által sem tiltott, sőt az 1559:XLI. s több törvények által engedélyezett zsinatok s egyházi gyűlekezetek szabad tartása ne akadályoztassék. Harmadszor az egyéb vallásfelekezetűek nevelési ügyeire nézve is főnálló felsőbb felügyelés mellett a katholikusoknak saját iskoláik alapítása, célszerű elrendezése s igazgatása iránti joguk biztosíttassék.” uo.

¹⁴⁴ „Negyedszer, miként az evangélikusok s nemegyesült görögök egyházi és iskolai alapítványait önmaguk függetlenül kezelik, úgy a katholikus közalapítványokat, ideértvén azokat is, melyek eddig a kir. helytartótanács alatt álltak, kivéve a m. kir. egyetemet, egy, csupán egyházi és világi katholikusokból álló bizottmány kezelje.” uo.

¹⁴⁵ Ld. pl.: KEMÉNYFY: 56-57.; HANUY FERENC: *Hetvenéves küzdelem az autonómiáért*. Bp.1918. 10.; TÖRÖK JENŐ: *A katolikus autonómia-mozgalom 1848-1871*. Bp. 1941. (a továbbiakban Török) 26-27. 36.sz. jegyzet; CSORBA LÁSZLÓ: *Katolikus önkormányzat és polgári forradalom*. In: Világosság, 1989. (a továbbiakban Csorba, 1989.) 220-221.

¹⁴⁶ „Nyíltan kimondjuk, hogy nem ellen okok, hanem az akarat hiánya, a rendi táblának akkori sajátságos, discussiót nem tűrő, az erősebbnek hatalma alatt elszibbadt helyzete szülték az épen nem várt eredményt, hogy a petíció mint elkésztett elmellőztessék” FOGARASSY 63.

¹⁴⁷ ZELLER 167-68., KEMÉNYFY: 57-59.

részt. Az itt elfogadott legfőbb határozatok kimondták, hogy a következő – népképviselői – országgyűlés elé a katolikusok újabb petíciót kívánnak terjeszteni. A beadványban kéri, hogy az egyházi alapítványokat a katolikusok maguk kezelhessék, olyan közös bizottságok irányítása mellett, ahol az egyháziak és a világiak aránya 1/3 -2/3¹⁴⁸. Ennek támogatására indított el a felső klérus egy felülről koordinált autonómia-szervezési és aláírásgyűjtési mozgalmat.

2. A PÜSPÖKÖK ÁLTAL TÁMOGATOTT AUTONÓMIA-KONCEPCIÓ CÉLJAI ÉS SZERVEZETI FELÉPÍTÉSÉNEK TERVE

A felállítandó autonómia-szervezet céljai és hatásköre kapcsán felmerült több elképzelés¹⁴⁹ közül itt csak azt emeljük ki, amely a legnagyobb püspöki támogatást kapta és leginkább tükrözi a felső klérus többségének felfogását az önkormányzat céljait és szervezetét illetően. A kronológiát követve ez az autonómia első írott formában megjelent szervezeti terve¹⁵⁰. A Danielik János¹⁵¹ által jegyzett elképzelés, amely egy bő héttel a Scitovszkynál lefolyt megbeszélés után – április 20-án – látott napvilágot, valószínűleg a püspökök ösztönzésére és beleegyezésével született, hisz a Religio és Nevelés – amelyben megjelent – a felső klérus félhivatalos orgánumának tekinthető.

A szervezet létrehozásának okait és hátterét jól világítja meg Danielik az „*Egy magyar katolikus institutum mintája- s föllállítása módjáról*” című cikkének bevezető részében. Mindenek előtt szerint preventív jelleggel kell az egyházi és a világi elemeknek összefogniuk azért, hogy a „*bajokat, elhárítás helyett, még inkább szaporító és szerencsétlen összeütközésbe ne jöjjenek egymással.*” Ez a konfliktus az adott „*zavaros szellemű időben*” úgy kerülhető ki, ha a világiaknak az egyházi életben adandó hatáskör pontosan meghatározott. E körülhatárolás lényegében abban áll, hogy „*szigorúan vett egyházi ügyek*” címén az autonómia-szervezetek kezéből kivenné az egyházi tanításra, a diszciplináris kontrollra, a liturgiára, a kizárólagos papi funkciókra, az erkölcsi felügyeletre és az iskolák tanítási és fegyelmi rendszerére vonatkozó ügyeket, és azokat a zsinatok elé utalná, ahol az egyháznagyi túlsúly és autoritás érvényesülne. Minden más – főként az egyházat politikai oldalról érő támadások kivédése, a templomok és az iskolák fenntartása, a papok és tanítók fizetése és az egyházi alapítványok kezelése – az autonómia-szervezet kompetenciája lenne. Összegzésül Danielik alá is húzza, hogy a szervezet fő célja az új liberális állam kezéből kivenni, illetve átvenni azokat a hatásköröket, amelyek intézésére eddig az államnak döntő befolyása volt.

¹⁴⁸ „1) Hogy a szabad sajtó útján a katolikusok ezen igazságos követelése minél több röpiratokban megfejtessék, és minden egyes katolikus ennek pártolására felszólíttassék. 2) Hogy a legközelebb tartandó Országgyűlésre az összes katolikusok vagy azok nagyobb száma petícióval járuljon, és a tökéletes viszonyosság és egyenlőség elvéből kiindulva azt kérje, követelje: miszerint mi is minden hatóság befolyásának kirekesztésével alapítványinkat kezelhessük és tulajdon szükségjeinkre fordíthassuk, valamint azt az evangélikus és görög nem egyesült atyáinkfiai alapítványaira nézve foltonosan gyakorolják. Ezen 7-8 millió katolikusok közérdekét tolmácsoló petíciónak pedig úgy kellene alakulni, hogy az alulról fölfelé, t.i. plébániákból eszerességre, - nincsen az illető püspökségre - a püspöki hivatalokról az országgyűlésnek kezdetével annak helyén öszpontosítván, az összes katolikusok petíciója országgyűlésre vitessék.” Magyar Országos Levéltár Elnöki iratok /H54/, 1848:24. Közli: SARNYAI CSABA MÁTÉ: *Scitovszky primás levele Eötvöshöz* In. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1996 3-4. 184.

¹⁴⁹ Ld. pl. RN. 1848. I. kötet 318-19.

¹⁵⁰ RN. 1848 I. kötet 253-55.

¹⁵¹ DANIELIK JÁNOS pap. Ő volt 1848. márciusától a Somogyi Károly által szerkesztett Religio és Nevelés című katolikus lap munkatársa, majd ugyanezen év júliusától szerkesztője.

A közvetlen ezután leírt másik fő szempontot nem vette eddig igazán figyelembe a történetírás, pedig ez is jól mutatja ezen autonómia-koncepció jellegét. E szerint csak a fenn ismertetett feladatköri distinkció által érhető el, hogy a világiak elől minden olyan lehetőség el legyen zárva, amely által olyan ügyekbe árthatnák bele magukat, „*melyek szorosan az egyház főnökeit, szolgálait illetik*”.

A célokat követően az egyesület szervezeti felépítését vázolja a tervezet. A tagok alapító, részvényes, társ- és munkás csoportokra oszlanának aszerint, hogy ki mekkora tagdíjat fizet. A fenti rendet követve az alapítók évi 40, a részvényesek 2 forintot adnának, míg a társtagok 12 krajcárt juttatnának az egyesületnek. A munkás tagság a hivatalnoki feladatokat látná el, amiért illő díjazásban részesülne. Az egyesület annyi szekcióra oszlanék, ahány püspöki egyházmegye, és annyi filiára, ahány egyházkerület van Magyarországon, Erdélyben és a kapcsolt részekben. Kivételt csak az esztergomi megye jelentene, amely - nagysága miatt - két szekciót adhatna. Az egyesületet központi bizottmány vezetné élén egy világi személlyel. A szekcióknak és a filiáknak – a központi struktúrát követve – szintén lennének bizottmányai. E szervezetek tagjait szabadon választanák azzal a megkötéssel, hogy a filiákba az összes kerületi plébános, míg a szekciókba két kanonok, két szemináriumi oktató, a helybeli plébános és a kerületi alesperes eleve beválasztandó. Ennek nyilvánvaló célja az, nehogy az egyházat is érintő kérdésekben a világi elem befolyása „*káros és hibás irányba működhesen*”. Az erős felső kontrollt az is hivatott biztosítani, hogy az egyesület minden egyházmegyében püspöki pártfogás alatt állna. Ez a gyakorlatban azt jelentené, hogy a felső klérusnak a szervezet szelleme és működése felett ellenőrzési joga lenne. Emellett – a felsorolt feladatokon túlmenően – a püspökök az egyesületet felkérhetik az általuk jónak tartott célok érdekében való „*közremunkálásra*”. Egy szóval „*irányt adhatnának*”, azaz kordában tarthatnák az esetleg más – például liberális vagy radikális – irányú törekvéseket, jöjjenek azok akár világi, akár esetlegesen alsópapi körökből.

A szervezet működési mechanizmusa a terv szerint így foglalható össze: a központi bizottmány Pesten évente ülésezne, míg a szekciók félévenként a püspöki székhelyeken, a filiák pedig három havonta a kerületeknek abban a városában, ahol a katolikus hívek száma a legnagyobb. A kerületi gyűléseken a – korábban említett megszorításokkal – szabadon választott kerületi tagok vennének részt. Ők delegálnának küldötteket a szekciókba, a szekciók küldöttei pedig a központi választmányba.

A szervezet csak látszólag épülne fel alulról, hisz – ahogyan ezt Danielik külön is kiemeli – „*legelőször is központi választmányt kell alakítani*”, méghozzá püspöki kezdeményezéssel. Megalakulása után ez a választmány „*a jelenlegi püspökmegyei kormányzókat szekciók, ezek pedig az alespereseiket filiák alakítására szólítanák fel*”. A pénzt – ami alatt a tagdíjak mellett a hatáskör ismertetése során említett egyházi javak és alapítványok is értendők – a központi választmány kezelné.

A katolikus intézmény létrehozását – az elképzelés kidolgozója szerint – épp az újlag törvénybe iktatott egyenlőség és viszonyosság legitimálja.

Az előbbieken ismertetett felvetés a katolikus autonómia-mozgalom történetének egyik legjelesebb feldolgozója, Török Jenő szerint „*soha még csak tárgyalás alapjául sem szolgált*”¹⁵². Ez abban az értelemben igaz is, hogy az új liberális elvi alapokon nyugvó állam-berendezkedést képviselő Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium illetékeseivel folytatott – az egyház és az állam kapcsolatának újra rendezésére vonatkozó – tárgyalások során eddig még nem bukkantunk a nyomára. A tervet azonban elsősorban az egy-

¹⁵² TÖRÖK 38.

házon belüli megvalósításra szánták. Ebből a szempontból a megelőző kijelentés – bizonyos levéltári források ismeretében – legalábbis megkérdőjelezhető. A Danielik-féle terv megjelenése után alig egy hónappal – május 10-i keltezéssel – ugyanis Fogarassy Mihály címzetes skodári püspök levelet küldött Lonovics József csanádi püspöknek¹⁵³. (Fogarassyt egyébként lapban megjelent intézmény tervében a Religio és Nevelés szerkesztője név szerint is említi, mint a szervezet létrehozásának megindítására legalkalmasabb egyházi személyt.) E levélben a katolikus autonómia-szervezet mielőbbi felállításának módját és rendjét taglalta. Mint e sorokból kitűnik, a szervezet létrehozásakor ő is – mint Danielik – egy központi bizottmány gyors megalakítását tartotta fontosnak, hogy ezáltal biztosítsa az erőteljes központi befolyást. Fogarassy 1848. május 10-i keltezésű levelét – Lonovicsnak kívül – csak Scitovszkynak és Hámnak, a püspöki kar prominenseinek küldte meg¹⁵⁴, épp azért, mert – mint írja – „*Jónak látnám, ha Exczellenciátoktól jőne az impulsus.*” A létrehozandó szervezet a katolikus világiak bevonásának – a Scitovszkynál tartott április 8-i tanácskozáson megszabott – kereteit volt hivatva megadni. E szervezet alapszabály-tervezetét küldi meg csatolva ugyanekkor Fogarassy Mihály. A fent említett kísérőlevél azokat a lépéseket is magában foglalja, amelyeket a címzett egyházi méltóságoknak is meg kell tenniük, ha a vezetésük alatt álló egyházmegyében „*a katolikus egyház igazainak* – értve ezen a fentebb ismertetett petíció pontjait – *részint megmentése, részint kivívása végett, némi egyesületi hajlam mutatkoznék*”. A szabályok legfőbb célja éppen az, hogy a különböző egyházkormányzati egységekben létrehozandó autonómia-szervezetek ezt a regulát követve „*az egész országban kívánatos összehangzás*” jegyében működjenek.

A közvetlen gyakorlati teendőket négy pontba taglalja a levél írója. Mindenekelőtt a szabályokat a különféle nemzetiségek nyelvére lefordítva meg kellene küldeni az alespereseknek. Ők a legközelebbi adandó alkalommal tartandó esperes kerületi ülésen létrehozzák az esperes kerületi bizottmányt, melynek tagjai a kerülethez tartozó lelkészek és az autonómia-szervezet – később ismertetendő – következő szintjére, az ún. szakaszi gyűlésekre azonnal képviselőket választanak. Miután a fiókbizottmányok megalakultak és megválasztották képviselőiket az utóbb létrehozandó szakaszi bizottmányba, azt a lehető leggyorsabban össze kell hívni a püspöki székvárosba. Csak ennek megalakulása után kell a hazatért képviselőknek szűkebb pátriájukban – egyházközségükben – „*egész csendességgel*” megkezdeni az egyszerű hívek gyűjtését. Záró pontként az egész szervezetet irányító központi gyűlés megtartása kerül szóba. Ennek tervezett helye – az eredeti Pest-Buda helyett – a primási székváros. Ide a szakaszi gyűlések által delegált küldötteket várják.

A levélhez mellékelte alapszabály tervezet „*A magyarhoni kath. egylet alapszabályai*” címet viseli és tulajdonképpen a Danielik-féle elgondolás részletesen kidolgozott változata. Ezért a dokumentumot itt nem elemezzük, hanem e tanulmány függelékéként teljes egészében közöljük.¹⁵⁵

A fentiekén kívül még két másik forrás is kétségesé teszi azt, hogy a Danielik-féle koncepció, legalábbis felsőbb egyházi berkekben, teljesen hatástalan maradt volna. Létezik ugyanis az alapszabály tervezetének olyan változata is, amely konkrétan az esztergomi egyházmegyéhez tartozó budapesti „szakaszra” vonatkoztatva írja le az általános elkép-

¹⁵³ Temesvári Püspökség Levéltára 1848/49. csomó 1848/1568.szám; A levelet e tanulmány 1. számú függelékéként közöljük.

¹⁵⁴ A Scitovszky János püspöknek címzett azonos tartalmú levelet ld. Pécsi Püspöki Levéltár 1848/1347.szám

¹⁵⁵ Jelzet: Temesvári Püspökség Levéltára 1848/49. csomó 1848/1568. szám.; Ezt a tanulmány 2. számú függelékéként közöljük.

zelést.¹⁵⁶ Másrészt Pécssett megtalálható Scitovszkynak e tárgyban Fogarassyhoz címzett, június 23-i keltezésű, válaszlevele.¹⁵⁷ Ebben annak a szándékának ad kifejezést, hogy megyés papságát meggyőzze az „*egylet üdvös hatásairól*”. Egyben azt is megjegyzi, hogy arra igyekszik sarkallni alárendeltjeit minél több tagot toborozzanak a maguk plébániáján ezzel is segítve a katolikus anyaszentegyház „közérdekét”, azaz érdekeinek és céljainak érvényesítését.

3. A PETÍCIONÁLIS MOZGALOM MENETE ÉS ÉRTÉKELÉSE

Az áprilisi tanácskozást követően püspöki körlevelek sora szólított fel az aláírási mozgalom¹⁵⁸ megindítására a különböző egyházmegyékben. A püspöki autonómia-értelmezés legfőbb magvát és célját jól mutatja, hogy az aláírandó ívek főszövege – bár nem egyeznek meg szó szerint – lényegileg a visszautasított országgyűlési beadvány egy elemét emelte ki: az alapítványaik szabad kezelésére való jog igényét.¹⁵⁹

Figyelemre méltó, hogy voltak olyan, az alsópapság köreiből kiinduló törekvések, hogy ugyanezen ívre felvegyenek más egyházi sérelmeket és követeléseket is. Így akarták biztosítani ezek társadalmi támogatását, remélve, hogy ezáltal könnyebben lesznek orvosolhatók ill. érvényesíthetők az új hatalom irányában. Jó példa erre Kapoly Ferenc apori káplán levele püspökéhez, Scitovszky Jánoshoz.¹⁶⁰ A levél írója a peticionális ívre mindenek előtt két olyan pontot akarna ráíratni, amelyek tartalma lényegében megegyezik a vallásügyi vita során Fogarassy Mihály által javasolt, de elvetett betoldásokkal¹⁶¹. Először is azt, hogy az egyház jogai és elvei sértetlenek maradjanak, és azokon sem a kormány, sem az országgyűlés ne változtathasson; másodsor pedig, hogy minden vallási felekezet, mint eddig, maga fizesse papjait, ne pedig a kormány. Ez utóbbi kapcsán megjegyzi, hogy a híveket fel kellene arról világosítani, hogy ha az Országos Pénztár fizetné is a papjaikat, az akkor is az általuk befizetendő adóból történne. Egyetértve az egyházi alapok szabad, a világi kormányzattól független kezelésének igényével, utolsóként, mint különösen is hangsúlyos sérelmet, említi a papi nőtlenség eltörlésének megakadályozását. Hivatkozik arra, hogy a 20. tc. alsótáblai vitája során április 4-én Kossuth a katolikusok igényeit felsoroló Sárkány Miklós bakonybéli apátnak – nem kis ironiával és egyben nagy tetszést aratva – kijelentette: „*Eszerint fontolgtatván a Főtiszteendő úr által majdan teendő kérelmeket, nem találtam mást, mi a t. uraknak másvallásúak irányában sérelmes lehet, minthogy nőtlenek, Én kinyilatkoztatom, hogy valamint minden egyéb viszonyokban, úgy a coelibatus eltörlésében is szívesen nyújtok segédke-*

¹⁵⁶ Pécsi Püspöki Levéltár 1848/1347. szám

¹⁵⁷ Pécsi Püspöki Levéltár 1848/1347. szám

¹⁵⁸ KEMÉNYFY 59-61.,

¹⁵⁹ Példaként álljon itt a pécsi és a kalocsai érsek által kibocsátott aláírási ívek szövege: „*Alulírottak a bevett minden vallásra nézve törvényszerűleg kimondott viszonyosság és egyenlőség elve szerint, ohajtjuk és követeljük: hogy mi katolikusok a vallás- és iskola-alapítványi javadalmakat magunk, minden más vallásúak befolyása nélkül kezelhessük, és azokról szent egyházunk és iskoláink szükségére rendelkezhessünk*” /RN. 1848 május 14./ Idézi: CSORBA, 1989. 222. „*Alulírottak aminden törvényesen bevett vallásra nézve, a XX.t.-cz. 2-dik §-ában kimondott egyenlőség és viszonyosság elve szerint, ohajtjuk s követeljük: hogy mi katolikusok egyházunk és iskoláink alapítványi javadalmait magunk, minden más vallásúaknak befolyása nélkül, kezelhessük, és azokról szent egyházunk és iskoláink szükségére rendelkezhessünk: mi végre a tulajdoni jognak szentsége kath. egyházunk részére is törvény által biztosítassék.*” / Kalocsai Érseki Levéltár Politica 1848-49. 1848/953 szám.

¹⁶⁰ Pécsi Püspöki Levéltár 1848/983 szám.

¹⁶¹ Ld. a tanulmány 18. és 21.sz. jegyz.

zet, amennyiben rajtam áll.”¹⁶² E szavak pedig – a levél írója szerint – nem az egyháznak való kedvezés szándékát, hanem az annak „megbuktatására” való liberális törekvést fejezik ki.

Az április 30-i levélre való válaszában Scitovszky leinti alárendeltjét, arra hivatkozva, hogy sem a mód, sem az idő nem alkalmas ezeknek a követeléseknek a nyílt artikulálására.¹⁶³ A mi szempontunkból ez a reakció azért érdekes, mert nem vetette el a levélben felvetetteket, csupán taktikai okokból tette azokat zárójelbe. A püspök minden bizonnyal abból a megfontolásból indult ki, hogy nem volna célravezető röviddel az áprilisi törvények vitája és szentesítése után újból hangot adni ezeknek az igényeknek, mert ez nem használna az új kormányzat és az egyház között épp csak kiépülő kapcsolatrendszernek. Másfelől pedig elképzelhető az is, hogy egy ilyen, több követelést is tartalmazó ív kevésbé lelne támogatottságra, mert a nép körében támadná az új polgári berendezkedést.

Az, hogy mennyiben mondható teljesnek a peticionális mozgalom sikere ugyancsak árnyalandó kérdés. A konzervatív katolikus történetírás jeles alakja – Meszlényi Antal – szerint: „Az alsópapság és a hívők serege megértette az intő szöveget!”¹⁶⁴, azaz lényegében egységesen támogatta a petíciót. Így az ívek egymás után teltek meg és csupán a radikálisok és az egyházzal szemben elfogult kormányzat gáncsoskodásai akadályozták meg a 7-8 millió katolikus teljes azonosulását a beadvánnyal. A petíció köröztetése kapcsán felmerült tapasztalatok azonban ezt nem egyértelműen igazolták. Az alsópapság és a világi hívek nem követték ennyire „tömött sorokba egyesülve”¹⁶⁵ a püspöki utasításokat. Egy jelentős hányaduk minden valószínűség szerint tudomásul vette, sőt nem kis részük örömmel is fogadta, hogy egyházi előjáróik támogatásukról biztosították a polgári átalakulást és annak szószólóit. Azzal, hogy az egyházi méltóságok magával a petícióval is épp az újonnan alakuló legfőbb törvényhozó testület, a népképviselői országgyűlés plénumához kívántak fordulni, az új berendezkedés legitimitásának elismerését és a vele való azonosulásukat mutatták ki.

Magát a készülő nemzeti zsinatot is az új országgyűlés tervezett első ülészakájának végére, azaz a beadni kívánt petíció dietalis megtárgyalása utánra, szeptember 24-re hívták össze. Az ezt előkészítő esperes-kerületi ülések során az alsópapság képviselői a petíció támogatását a politikai változásokkal – a vallási egyenlőség és viszonyosság törvényi kimondásával – teljesen egybeesőnek ítélték. Azaz annak támogatása legalább annyira magyarázható az új eszmék következetes alkalmazásának szándékával, mint a „komoly egyházas” felfogással.

Az aláírásgyűjtési akció – főként a fenn említett gátló tényezők miatt – mégsem haladt a meghirdetők által kívánt és várt gyorsasággal. A klérus törekvéseit ellenző liberális és főként radikális körök ugyanis „tized-visszaállítási ívként” aposztrofálták a hívek között ezt a körözhényt.¹⁶⁶ Előfordult, hogy kitöltetlenül küldték vissza az íveket az illetékes

¹⁶² KAROK ÉS RENDEK NAPLÓJA az 1847/8. Országgyűlésen 219.

¹⁶³ Pécsi Püspöki Levéltár 1848/986 szám

¹⁶⁴ MESZLÉNYI ANTAL: *A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben*. Bp.1928. 92.

¹⁶⁵ *uo.*

¹⁶⁶ A leggyakrabban idézett győri esetet itt nem tárgyaljuk. (Erről ld. pl.: RN. 1848. II. kötet 434.; MESZLÉNYI 93-94.; ANDICS ERZSÉBET: *Az egyházi reakció 1848-49-ben*. Bp.1949. 26-28.; CSORBA 1989. 223.) E helyett két másik példát hozunk, amelyek a petíció támogatásánakteljes egyöntetűsége ellen szólnak. A világi hívek elbizonytalanodására utalnak a kalocsai egyházmegyéhez tartozó császártöltési plébánián történtek. Itt Szűts Endre tiszteletbeli kanonok és plébános jelentette, hogy „a folyó).é(v) 953-ik szám alatti érseki körlevél folytán a katolika petícióra mintegy szervezven egy németly lázítók által azon hírek terjesztgetésével, mintha ezen aláírások által a robot és dézsma szándékoltatnék vissza helyezettetni, -

püspöki hivatalokba. Ez is azt látszik igazolni, hogy a magyar katolikus egyházat a politikai átalakulás „gyengén, szervezetlenül találta”.¹⁶⁷

4. AZ 1848-AS PÜSPÖKI AUTONÓMIA-ELKÉPZELÉSEK EGYHÁZIAS ÉS LIBERÁLIS MEGÍTÉLÉSÉNEK ESZMEI-ELVI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az autonómia szükségessége melletti egyháznagyi argumentáció retorikailag az újonnan törvénybe iktatott liberális eszméken nyugszik. Mindenek előtt az állam és az egyház teljes – ideológiai és főként anyagi – szétválasztásának elvén, valamint a vallási egyenlőség és viszonyosság kimondásán. Ez utóbbi a bázisa annak az érvrendszernek, amely a protestánsoknak az állam befolyásától mentes egyházi vagyoni kezelésére, zsinattartási és előljáró választási jogára hivatkozva követeli ugyanezeket a katolikus egyház – és e koncepcióban főként annak vezetői – számára is.

A katolikus autonómia itt leírt püspöki felfogásához való liberális viszonyulást jól mutatja a Kossuth Lajos és Lonovics József csanádi püspök között az utolsó rendi országgyűlés idején lezajlott beszélgetés, amelyről a liberálisok jeles vezéralakja egy visszaemlékezésében tudósít.¹⁶⁸ E szerint a beszélgetőtárs főpap – követvén a felső klérus többségének gondolkodásmódját – a következőképpen érvelt: amennyiben a liberális elit meg kívánja szüntetni a katolikus vallás államvallás jellegét, és törvénybe iktatja a vallási egyenlőséget, épp ez utóbbiból egyértelműen következik a katolikus egyháznak a protestánsokéval azonos mértékű önállósága az állammal szemben.

Kossuth ezzel az okfejtéssel elviekben egyetértett, mivel az alapja az egyik fontos liberális eszme volt: az azonos jogállás egyéni és intézményi szinten. A gyakorlati megvalósítással, illetve megvalósíthatósággal kapcsolatban viszont több ellenvetést is tett. Mindenek előtt hivatkozott a katolikus egyház Rómától való függésére, vagyis arra, hogy nem önálló nemzeti egyház, mint a protestáns felekezetek. Ő ugyanis csak abban az esetben kívánja támogatni a katolikusok egyházi önkormányzatát, ha annak képviselői a magyar országgyűlés által hozott törvényeket a római Szentszék rendelkezései elé helyezik. Másfelől azt is megjegyezte, hogy csak olyan egyház autonómiáját tudná elfogadni, amelyben az egyház az egy hitet vallók összessége, és benne a rendelkezési jog teljessége nem csak a klérusé, hanem a hívők közösségéé. Azaz, ahol a világiaknak a legszűkebben vett hitelvi kérdéseket kivéve széles befolyásuk van. Végül pedig az államtól való teljes körű függetlenedés egyenes következményeként állítja beszélgető partnere elé, hogy ez egyben azt is jelentené, hogy semminemű javadalmat vagy állami ellátást sem kap az egyház a státustól.

E gondolatsort elemezve jól kirajzolódnak a katolikus autonómia konzervatív, püspöki elképzelésével kapcsolatos liberális ellenérvek. Az univerzális, Róma-függő nyugati katolikus egyház a polgári-nemzeti liberalizmus győzelmének idején a liberális elit szemé-

a dolog oda vitetett: miszerént a már aláírottak is tömegesen megjelenvén, nem csak neveiket kitöröltetni, hanem még az ívet is elszakíttatni követelék, mire nézve a megjelentek neveit kitörle, mindazonáltal az ívet el nem szakítá!” /Kalocsai Érseki Levéltár Protocollum 1848/1060. számú bejegyzés. /

Az alsópapság bizonyos radikális köreinek viszonyulását demonstrálandó idekivánczik a veszprémi egyházmegyéhez tartozó sügesdi kerület lelkészsége. A kerület alesperese Sebe György, egy a püspöki káptalannak címzett 1848. június 28. keltezésű jelentésében közölte, hogy a petíció aláírását a kerületi papság egységesen megtagadta. Fő okként azt hozták fel, hogy a kérelem nem említi, s így nem is kívánja, a püspöki és a káptalani javak kezelésének az autonómia-szervezet hatáskörébe való bevonását.

/Veszprémi Érseki Levéltár 1848. 2.doboz 1848/602. szám./

¹⁶⁷ TÖRÖK 28.

¹⁶⁸ Kossuth Lajos iratai Sar. KOSSUTH FERENC Bp. 1900. VIII. kötet 344-346.

ben csak úgy tarthatott volna igényt önállóságra, ha nemzeti jellegűvé igyekszik válni, kiküszöbölve egy, a nemzeti alapú államiság hívei számára idegen hatalom befolyását. Azzal, hogy Kossuth a világi híveknek is széles teret adó egyház függetlenedésének lehetőségét tartja csak elfogadhatónak, tulajdonképpen a liberális egyházfelfogást követi, amely szerint az egyház az egy kultuszt követők összességének magán jellegű, az államtól független közössége.

Az, hogy a katolikus egyház, amennyiben teljes körű függetlenséget kíván, az államtól semmilyen anyagi támogatást ne várjon, a liberális reformerek megközelítésében valójában szekularizációt jelent. Ennek megértéséhez alaposabban szemügyre kell vennünk a reformkor folyamán kikristályosodó liberális egyházvagyoni felfogást.¹⁶⁹ Ez abból indult ki, hogy a papság – ahogy ez a feudális abszolutizmus időszakában de facto érvényes is volt – kulturális és vallási feladatokat ellátó államhivatalnoki kar. Az államhivatalnok az állam által meghatározott funkció ellátásáért kapta a fizetését, ami az adott korban nem pénz, hanem birtokadomány volt. A liberálisok célja az állam és az egyház szétválasztása. Ezért az általuk elképzelt deszakralizált államban az azonos nézetet vallók magán-egyesületeként értelmezett egyházak tisztségviselői az általuk betöltött funkciók állami kézbe vétele után tovább már nem jogosultak a fizetségként kapott vagyon használatára. A tulajdonsértés vádját úgy cáfolja meg ez a gondolatsor, hogy a fentiek szerint az egyház vagyona soha nem is volt az egyház tulajdona, így tehát az nem volt annak tulajdonosa, hanem csak birtokosa. A tulajdonos végig az állam maradt. A fenti jogértelmezés során a liberális reformerek a feudális jogtörténeti tényeket polgári jogelvek szerint reinterprettálták.

A két féle érvelést figyelve sajátos helyzetet láthatunk. Az egyház saját konzervatív jogvédő célzatú autonómia-konceptiójának alátámasztására liberális elvi alapú argumentációt használt. A liberális ellenérvek elemzése után pedig az a szembe tűnő, hogy a liberálisok inkább választották a vallási egyenlőség és viszonyosság elvének részleges negligálását, mintsem hozzájáruljanak a katolikus autonómia vázolt koncepciójához. Úgy látták ugyanis, hogy amennyiben támogatnák annak a megvalósulását – a liberális állam által az autonómiának átadott hatáskörökkel és jogosítványokkal – az egyház hierarchikus szervezete és az erős diszciplináris kontroll miatt a felső klérus hatalmát gyarapítanák, ami semmi esetre sem áll érdekükben.

5. A PÜSPÖKÖK ÁLTAL TÁMOGATOTT AUTONÓMIA-KONCEPCIÓ ÉS MOZGALOM ÉRTÉKELÉSE

Végigtekintve az autonómia-konceptió kialakulásának történeti-politikai motivációit, több kérdés merülhet fel. Az események kronológiáját követve elsőként az, hogy a főkegyúri jog gyakorlati alkalmazása kapcsán megfogalmazott március 20-i püspökkari felirat két korábban idézett pontja milyen hatásköri, szervezeti és személyi összetételbeli szempontból jelent autonómia-igényt. Az első kérdés – azaz, hogy az uralkodó tartsa fenn magának a főkegyúri jogot s gyakorolja azt egy vegyes bizottság által – még nem jelent egyértelműen autonómia-igényt, hiszen a vegyes bizottság a királyi főkegyúri jog gyakorlásának szerve lett volna, mintegy a korábbi kormányzások örökebe lépve. E kérvény második pontjának az indoklásában – miszerint ha az első kérdés teljesítése nem volna lehetséges, adja meg a király, a protestánsokhoz hasonlóan, a katolikus egyháznak is az önkormányzati jogot – található meg a püspöki kar elvi álláspontjának tömör meg-

¹⁶⁹ Az elemzés során főként CSORBA LÁSZLÓ: *A szekularizáció kérdése a reformkori országgyűléseken* c. cikket követjük. In.: Világosság 1979. 603-610.

fogalmazása, amely azután az autonómia-mozgalom során a konzervatív álláspont egyik pillére volt. Eszerint az uralkodó a felelős minisztériumnak a főkegyúri jogot nem engedheti át, mivel az a magyar apostoli királynak személyes, az egyháztól kapott és éppen ezért másra át nem ruházható joga, mely – ha azt Ő Felsége többé nem gyakorolja – visszaszáll az adományozóra, azaz az egyházra.¹⁷⁰ Csak ez a pont vonatkoztatható az autonómiára, de csak abban az esetben, ha a király a főkegyúri jogok gyakorlását magának nem tudná fenntartani, azaz ha azt át kellene adnia a polgári kormánynak. Itt már egy feltételeken kívüli önkormányzati jogról van szó és a körvonalazott bizottság már nem végrehajtó szerv lenne csupán, hanem a király felügyelete alatt önálló intézkedési jogkörrel bírna. Az autonómia hatásköre kifejezetten csak az egyház vagyoni és iskolai ügyeire terjedt volna ki.¹⁷¹ A kérelem második része is azt bizonyítja, hogy maguk a főpapok ekkor még kizárólag olyan önkormányzatra gondoltak, amely továbbra is döntően a felső hierarchiára épül. Ugyanis – egyetértve Csorba Lászlóval – a javaslatból hiányzik más egyházak autonómiájának egyik leglényegesebb eleme: az összes világi hívek való bevonásának szándéka.¹⁷²

A hívek felé való fordulás taktikájához csak a 3. és 20. tc vitája során elszenvedett érdekérvényesítési fiaskók, valamint az első autonómia petíció országgyűlési kudarca látán folyamodtak a püspökök, éppen a petícióban foglalt stratégiai célok elérése érdekében. Ez az utolsó rendi országgyűlésen bekövetkezett vereség döbbsentette rá ugyanis a katolikus felső klérust arra, hogy az új helyzetben saját híveire kell támaszkodnia, akkor ha a döntően liberális szellemiségű világi hatalommal szemben, illetve a következő népképviselési alapon választandó országgyűlés irányában nyomatékot kíván adni igényeinek. Mivel csak abban az esetben számíthat követeléseinek támogatására, ha azokat mint a honi katolikus hívők minél nagyobb hányadának együttes igényét tudja felmutatni. E belátásból kiindulva indították el a visszautasított petíció támogatására a felülről koordinált autonómia-szervezési és aláírásgyűjtési mozgalmat.

A petícionális mozgalmat Scitovszky püspök pozsonyi szállásán felvető április 8-i konferenciát nevezi többnyire a szakirodalom az autonómia-eszme születési pillanatának¹⁷³. Ez annyiban feltétlenül indokolható, hogy itt már a világiak is jelen voltak, méghozzá kétharmados többségben. Sőt külön kérték is a nagyobb befolyás lehetőségét az egyház életébe. Másfelől azonban nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy az aláírandó ívekre e törekvésből semmi sem került rá.

A felső klérus által leginkább támogatott autonómia-koncepció szinte kizárólag a vagyoni kérdésben, az egyházi alapok kezelésében, legfőljebb még az iskolaügyben követelte az önállóságot. Az első petíció tárgyalásának országgyűlési elhalasztása után az aláírási íveken már csupán csak az egyházi vagyon független kezelését igénylő 4. pont szerepelt. Az állam-egyház viszony újrendezését, továbbá az egyházi méltóságok betöltését, valamint az alsópapság jobb ellátásának problémáját a megtartandó nemzeti zsinat legfőbb feladatai közé sorolták át. Ez azonban elmaradt. A későbbiekben – például 1849 nyarán a Horváth Mihály-féle liberális autonómia-tervezet szerint¹⁷⁴ – ezek a fe-

¹⁷⁰ Ld. a 5. sz. jegyz., ill. FOGARASSY 33.

¹⁷¹ TÖRÖK 19-20.

¹⁷² CSORBA, 1989. 219.

¹⁷³ TÖRÖK 19-20.

¹⁷⁴ Horváth elképzelését röviden ismerteti és értékeli: pl.: TÖRÖK: 44-48. illetve CSORBA, 1989. 224-225. Bővebben tárgyalja: SARNYAI CSABA MÁTÉ: *Egy teoretikusan lehetséges megoldás?* (Horváth Mihály autonómia-koncepciója, 1849) „A szabadságharc és az egyházak” konferencia kötete /szerk.: CSURGAI-HORVÁTH JÓZSEF-MÓZESSY GERGELY / várható megjelenés 1999 folyamán

ladatok jórészt az autonómia-szervezet hatáskörébe tartoztak volna. A Danielik-féle javaslat is azt mutatja, hogy a felső klérustól kiinduló autonómia-törekvések célja az egyház tradicionális jogainak és érdekeinek védelme, a korszellem által kikövetelt korlátozottan „demokratikus” formában. A világiaknak adandó hatáskör az autonómiában csak ennek eszköze lenne. Ügyeltek e kompetencia körülhatárolására és arra, hogy a hierarchikus szervezés, az egyházi személyeknek az autonómia különböző szintjein való meghatározott arányú kötelező jelenléte, valamint az erőteljes felső kontroll révén a világi elem az ún. egyházi külső ügyekben is csak erőteljesen körülhatárolt mozgástérrel rendelkezzen. Az egyház belső ügyeire, azaz hitbeli, egyházfegyelmi, egyházszervezeti vagy liturgiai kérdésekre pedig az autonómia-szervezet hatásköre e szerint a terv szerint, eltérően az autonómia-mozgalom későbbi időszakától, egyáltalában nem terjedt volna ki. Azt is mondhatjuk, hogy az autonómiának ez a felvetés nem csak a liberális eszmei alapokon nyugvó állammal szembeni nagyobb függetlenséget célozta, hanem legalább ennyire arra is irányult, hogy a felülről kézben tartott, részleges és lényegében formális reform által megakadályozza az egyház belső felépítésére, a hierarchia döntő befolyásának csökkentésére, illetve az egyházfegyelem lazítására, s így tulajdonképpen a valós befolyásra irányuló világi és alsópapi törekvéseket¹⁷⁵.

Tanulmányunk záró részében fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy a katolikus egyházra elméletileg milyen módokon vonatkoztatható az autonómia. Az autonómia egyrészt lehet külső, azaz a katolikus egyháznak, az államhatalommal szembeni autonómiája, illetve más – hasonló szerepet betöltő – intézményekhez, azaz egyházakhoz viszonyított függetlenségi foka ugyancsak az állammal szemben. Másrészt lehet belső, azaz az egyházon belüli autonómia, ami vonatkozhat a klérus különböző hierarchikus szintjeinek egymáshoz viszonyított nagyobb önállóságára, így a plébánosok és a püspökök vagy a plébánosok és a káplánok viszonyára. Külön hangsúlyt érdemel az autonómia azon megközelítési lehetősége, amely a világi híveknek a katolikus egyház ügyeibe való nagyobb beleszólását jelentheti. Ezt a szempontrendszert is figyelembe véve a püspökök által is támogatott autonómiai-elképzelésben az autonómiának a fentiekben vázolt teoretikusan lehetséges vonatkoztatási lehetőségei közül csak a katolikus egyháznak a liberális eszmei alapokra épülő polgári állammal szembeni önállósága kapott hangsúlyt. Ugyancsak visszatérő hivatkozási pontként fogalmazódik meg az az igény, hogy a katolikus egyháznak az államtól való függetlenségi foka más felekezetekkel – itt magától értetődően elsősorban a protestáns egyházakéval – megegyező mértékű legyen. Hiányzik viszont ebből a koncepcióból a világi hívek valós befolyására és a klérus különböző hierarchikus szintjeinek egymáshoz viszonyított nagyobb önállóságára vonatkozó szándék. A peticionális mozgalom kapcsán röviden azt jegyezhetjük meg, hogy annak körülményei és a meghirdetők szándékainak nem mindenben megfeleltethető eredményei jelzik a hívek elbizonytalanodását a változások közepette és ugyancsak utalnak az egyházi befolyás érzékelhető csökkenésére is világi körökben.

Az értékelés során számba kell vennünk, hogy 1848 őszétől, az első felelős magyar kormány helyzetének ismert történeti okokból bekövetkező labilizálódásakor a felső klérus körében az autonómia-igény fokozatosan háttérbe szorult. Honnan eredhet ez? Az ősz folyamán bekövetkezett katonai és politikai fordulat – Jellačić támadása és a Batthyány-

¹⁷⁵ Erről újabban ld. pl.: SARNYAI CSABA MÁTÉ: *A radikális katolikus alsópapság követelései és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban*. in: Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon /szerk.: HEGEDŰS ANDRÁS-BÁRDOS ISTVÁN/ Esztergom 1999. 57-82. illetve kötetünkben ZAKAR PÉTER. *Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848-49-ben*. című tanulmánya.

kormány lemondása – következtében elhalasztották a szeptember 24-re tervezett nemzeti zsinatot. Itt pedig – ismervén az előzetes tárgysorozatot¹⁷⁶ – minden bizonnyal szóba kerültek volna a peticionális mozgalom és a katolikus egyházi autonómia megvalósításának tartalmi és szervezeti kérdései is.

A nyár végéig az új politikai rendszer stabilnak tűnt az egyháznagyok szemében, így azal valamilyen módon kompromisszumra kívántak jutni. Az ősszel beállt fordulat azt jelezhetette az egyház prominens képviselőinek, hogy nem szükséges az autonómia-törekvések korábban hangoztatott formáját támogatni, hiszen van esély a tavasz előtti helyzetnek – azaz az állam és az egyház nyolc évszázadon át megszokott tradicionális viszonyának – a helyreállítására.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az autonómia-igény felvetése és az ehhez kapcsolódó újszerű egyházi intézmény tervezete az új politikai helyzetben az egyházfők többsége számára mindenek előtt nem stratégiai¹⁷⁷, hanem inkább taktikai lépésnek tekinthető. Erre mutat az is, hogy amikor az új berendezkedés fokozódó nehézségekkel került szembe – 1848 őszétől – a felső klérus körében fokozatosan elhalkult az autonómiát követelő hang.

Az autonómia fent vázolt koncepciójának támogatásával az egyháznagyok nagyobbik hányada meggyengült érdekérvényesítési pozícióit kívánta erősíteni. Ennek egyik fontos eleme – elfogadva Csorba érvelését – az egyházi vagyoni világiasításának megakadályozása¹⁷⁸. Ezen felül nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a létrehozandó autonómia-szervezetet felhasználva a felső klérus többsége, a feltétlenül szükségesnél nem nagyobb mértékben, alkalmazkodni kívánt a megváltozott társadalmi és politikai-hatalmi berendezkedéshez. Így reményeik szerint saját helyzetüket és befolyásukat az új polgári viszonyok között a kormányzat és a hívek felé stabilizálni tudták volna, és az általuk preferált egyházképet a kléruson belül is – a megváltozott körülmények által kikényszerített kisebb módosításokkal – továbbra is fenntarthatták volna. Ezzel elkerülve az esetleges további térvessztést mindhárom előbb említett tekintetben. Ezek a célok és szándékok – valamint az elérésüket segíteni akaró a püspökök által leginkább támogatott autonómia-elképzelés és szervezeti terv – történeti és politikai szempontból erényül vagy bűnül egyaránt kevésbé róhatók fel¹⁷⁹. Talán inkább tekinthetők a vázolt körülmények közötti helyzet- és érdekelismerésnek.

¹⁷⁶ Pécsi Püspöki Levéltár 1848/1408. szám.

¹⁷⁷ CSORBA, 1989. 219.

¹⁷⁸ Ezt a vonatkozást újabban részletesen elemzi CSORBA LÁSZLÓ: *A vallásalap „jogi természete”*. Bp. 1999. 47-68.

¹⁷⁹ Mindkettőre találhatunk példát. Előbbire inkább a konzervatív katolikus utóbbira a marxista történetírásban: ld. pl.: MESZLÉNYI ANTAL: *A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben*. Bp. 1928. 88., illetve ANDICS 22-23.; 28.

1. SZÁMÚ FÜGGELÉK:

FOGARASSY MIHÁLY¹⁸⁰ KINEVEZETT SKODÁRI PÜSPÖK LEVELE
LONOVICS JÓZSEF¹⁸¹ CSANÁDI PÜSPÖKHÖZ A TERVEZETT KATOLIKUS EGYESÜLET
LÉTREHOZÁSA TÁRGYÁBAN 1848. MÁJUS 10.¹⁸²

Nagyméltóságú, és Főtisztelendő Püspök, Kegyelmes Uram!

A tervezett magyarhoni katolicus egyesület központi bizottmányának gyors létesítése, némelly a helybeli viszonyokban rejlő okok következtében, Buda-Pesten remélhető nem lévén, nehogy ezen késedelem miatt, az ügy az ország más, nevezetesen: azon részeiben, melyekben ezen egyesület iránti rokonszenv több oldalról mutatkozván, hogy tettekre kelljen, csak a központi impulsusra várakozik, szinte fölakadjon; addig is míg az, az ország két fővárosában¹⁸³, az egyházra nézve üdves sikerrel, megindíthatatik, tekintetbe vévén, az egyesülésnek a jelen körülményekben mulaszthatatlan kötelességét, s azt, hogy az országgyűlési püspöki tanácskozásokban a világi elemnek az egyházi ügyekbe, a kath.¹⁸⁴ elvek megsértése nélkül, történendő bevonása szinte¹⁸⁵ elhatározott¹⁸⁶, alól írt a fővárosban lakó, több minden rendű egyháziak megbízása következtében, bátorodik Exczellentziádnak a fönnemlített egyesület alapszabályait egész alázatossággal oly végből megküldeni, hogy a mennyiben kormányzása alá bízott megyéjében, a kath. egyház igazainak részint megmentése, részint kivívása végett, némi egyesületi hajlam mutatkoznék, azt, az egész országban kívánatos összehangzás miatt, ezen szabályok szel-

¹⁸⁰ FOGARASSY MIHÁLY korszakunkban címzetes skodári, később erdélyi püspök. 1800. szeptember 17-én született Gyergyószentmiklóson. 1823. október 28-án szentelték pappá. Az 1830-as évek közepén bécsi udvari káplán volt. 1838-tól nagyváradi kanonok lett. Ilyen minőségében, mint káptalani követ részt vett az 1839/40-es és az 1843/44-es országgyűlésen és ennek során határozottan kiállt az egyház történelmi jogainak védelmében, ezzel a konzervatív egyházi körök egyik meghatározó egyénisége lett az alsó táblán. 1843-tól apát, 1846-tól pedig skodári címzetes püspök. A püspöki kar 1848. október 28-i feliratát, amelyben az áprilisi törvények alapján kérték az uralkodót a béke helyreállítására, ő - mint volt udvari káplán - vitte V. Ferdinánd királyhoz. Az uralkodó csak mint magánszemélyt fogadta és jövelete valódi céljáról nem beszélhetett. 1848-ban hozta létre a Jó és Olcsó könyvkiadót, a Szent István Társulat Katolikus Könyvkiadó elődjét, amit 1853-ig ő is irányított. Ekkortól nagyváradi főesperes egészen 1864. november 25-ig, amikor Ferenc József király kinevezi erdélyi püspöknek. 1882. március 23-án halt meg Gyulafehérvárott.

¹⁸¹ LONOVICS JÓZSEF: korszakunkban csanádi püspök, illetve kinevezett egri érsek, később kalocsai érsek. 1793. január 31-én született Miskolcon. 1817-ben szentelték pappá. 1829-től egri kanonok. Az 1830-as és az 1832-36-os országgyűléseken mint káptalani követ vett részt. Utóbbin 1833. február 20-án a vallási sérelmek ügyében mondott beszédével nagy feltűnést keltett. 1839. március 9-én nevezte ki őt V. Ferdinánd csanádi püspökké. 1848. június 25-én az uralkodó egri érsekké nevezte ki, de IX. Pius pápa - hasonlóan a többi a Batthyány-kormány kérésére V. Ferdinánd által kinevezett egyházi méltósághoz - ezt nem erősítette meg. Érseki székét 1848-49 folyamán nem foglalta el. Tagja volt az országgyűlés által a megszálló Windisch-Grätz herceghez küldött békeltető küldöttségnek 1848. december 31-én. Az 1849. január 3-án bicskén lefolyt tárgyalások nem jártak eredménnyel. A szabadságharc leverése után elfogták előbb Bécsben, majd Pesten tartották fogva. 1849. december 24-én, azzal a feltétellel, hogy lemond mind az egri érseki, mind pedig a csanádi püspöki méltóságáról, szabadon engedték és egyben Magyarország elhagyására kényszerítették. 1850-től a mőltki bencés kolostorban majd 1854-től Bécsben élt. Csak 1860-ban térhetett haza. 1866-ban Ferenc József kalocsai érsekké nevezte ki, de betegsége miatt nem foglalhatta már el székét. 1867. március 13-án halt meg Pesten.

¹⁸² Jelzet: Temesvári Püspökség Levéltára 1848/49-es csomó 1848/1568szám. *A forrásokat eredeti helyesírásuk alapján közöljük csak a ma már zavaró '-at és a vitatható ékezeteket javítva.

¹⁸³ Pozsonyban és Pest-Budán

¹⁸⁴ kath.: katolikus

¹⁸⁵ szinte: szintén

¹⁸⁶ A püspökök 1848. április 6-i pozsonyi tanácskozásán (Ld. a petíció 4.pontját 29.sz. jegyz.)

lemében, ha különben nincs ellenök kifogása, ébreszteni, fejleszteni, intézni s végre összefűzni, kegyelmesen méltóztassék. A dolog egyszerűen és mégis célközvetítőleg eké-
ként eshetnék meg:

1. Exczellentziád ezen szabályokat, a szükséges módosításokkal, a megyéjében divatozó nyelvekre lefordítatva, megküldi az illető alespereseknek, azon utasítással, hogy azok vételével, legelső arra alkalmas napon, kerületi gyűlést tartsanak, mellyen a kerülethez tartozó lelkészek, minden plébániából, néhány előkelő híveikkel megjelenvén, megalapítandják a fiókbizottmányt, a szakaszi gyűlésre pedig azonnal képviselőket nevezendnek, s mindenről pontosan tudósítandják¹⁸⁷.

2. A fiókbizottmányok megalakulásával, Exczellentziád napot tűz ki, mellyen a választott képviselők a székvárosba gyűljenek, s ott a Exczellentziád által erre különösen föl-
kért alkalmas egyén előlülése¹⁸⁸ alatt, a szakaszi bizottmányt megalakítsák.

3. A szakaszi bizottmány megalakítása után, a képviselők hazatérvén, minden egyes egyházakban, egész csendességgel, megkezdetik a tagok gyűjtése. Ez bizonyos határig előmenvén, minden egyes plébániában a társulat jólléte s üdves munkálkodásáért nagy isteni szolgálatt tartatik, mely alatt, az evangéliom eléneklése után a tagok a kath. hitval-
lomást, a miséspap előmondása mellett ünnepélyesen leteszik.

4. Központul amennyire szükséges lesz, szolgáljon Esztergom, (az alapszabályokban, az első terv szerint Pest áll,) melynek bizottmánya e szerint az illető szakasztól, a megalakulás felől azonnal tudósítandó, hogy napot tűzhessen ki, mellyen a szakaszi képviselők Esztergomba összegyűlve, az egyesület főteendőiről tanácskozzanak.

Exczellentziád megbocsát a jelen rendkívüli állapotban, ezen szinte rendkívüli szorgoskodásomért. Ki-k aggódik, illik tehát, hogy ki-k is tegye meg, a maga részéről, mit jó-
nak, üdvesnek és célszerűnek hisz. Exczellentziád főpásztori kegyességébe ajánlottan, megkülönböztetett tisztelettel öröklök. Pesten Május 10-kén 1848.

alázatos szolgája
Fogarassy Mihály
v.(álasztott)¹⁸⁹ szkodári püspök

U.I. Ezen levelet a szabályokkal a szatmári¹⁹⁰ és pécsi¹⁹¹ püspököknek megküldöttem, máshová nem, jónak látnám ha Exczellentziáttal jőne az impulsus.

¹⁸⁷ tudósítani: itt tájékoztatni

¹⁸⁸ előlülése: elnöklete

¹⁸⁹ választott püspök: itt értsd kijelölt, azaz az uralkodó által kijelölt, de a római Szentszék által még jóvá nem hagyott egyházi stallum.

¹⁹⁰ HÁM JÁNOS korszakunkban előbb szatmári püspök, majd kinevezett esztergomi érsek, végül ismét szatmári püspök. 1781. január 5-én született Gyöngyösön. Egerben szentelték pappá, ahol később kanonok és szemináriumi rektor volt. 1828-tól szatmári püspök. 1848. június 25-én lesz kinevezett hercegprímás, esztergomi érsek, a pápai szentszék hozzájárulását a többi ugyanekkor kinevezett egyházi méltósághoz hasonlóan ő sem kapta meg. Tagja az 1848 augusztus 8.-án az uralkodóhoz, V. Ferdinándhoz, Innsbruckba érkező országgyűlési küldöttségnek. Windisch-Grätz csapatainak sikerei láttán 1848 végén elfordul a magyar kormánytól. Az 1849. január 20-án keltezett és általa aláírt püspökkari körlevélben elfogadta a trón változást, Ferenc József 1848. december 2-i trónra ültetését, és az osztrák seregek támogatására szólított fel. A magyar honvédség hadi sikerei láttán 1849. május 1-én Bécsbe távozott. Még ebben a hónapban az Országos Honvédelmi Bizottmány hazaárulóvá nyilvánította és birtokait zárolta. A szabadságharc bukása után a prímási rangról és az esztergomi érseki címről Bécsben lemondatták 1849. július 14-én. Ezt követően ismét elfoglalta a szatmári püspöki széket. Szatmáron halt meg 1857. december 30-án.

¹⁹¹ SCITOVSKY JÁNOS: Biboros, hercegprímás, esztergomi érsek Bélán született 1785. november 1-én. 1809-ben pappá szentelték. 1811-től a teológia tanára a rozsnyói papnevelő intézetben, 1824-től ugyanitt igaz-

2. SZÁMÚ FÜGGELÉK

A MAGYARHONI KATH. EGYLET ALAPSZABÁLYAI¹⁹²

I.§.

Az egyesület célja és munkaköre

1. Az egyesület főadata: a magyar catholica egyház természetes és törvényes szabadságát és függetlenségét megőrizni, a hitbuzgalmat és kath. életet czélszerű, de mindenkor erkölcs- és alkotmányilag szabad eszközökkel fejleszteni, nevezetesen: az egyház elveit, intézményeit, zsinati határozatait fejtegető, ajánló, védő könyvek- s iratokat terjeszteni; templomokat és iskolákat részint fönntartani, részint, hol és a mennyiben szükséges, újból állítani; nevelő és oktató intézeteink mód-, tan-, kormány, fegy- és személy-rendszerre fölött ellenőrködni, s azt a zsinatok szellemében kezelni; jótékony intézetekről és más, a kath. élet mezején részint nélkülözhetetlen, részint azt csak termékenyítő, szépítő és mívelő eszközökről gondoskodni; a catholicus alapítványokat részint tisztában tartani, részint kezelni is; szóval: mindazon ügyeket, melyek, mint a hit- és erkölcsstan, szertartások, szorosán vett papi végzemények, egyházi fenyíték, szigorún a zsinatok körébe nem tartoznak, és mégis a honunkban is törvényesen föllállított egyenlőség és viszonyosság elvénél fogva a kath. egyházat illetik, intézni.

2. Az egyesület iránya e szerint egyedül vallásos természetű lévén, tagjaitól politicaí elvek professioját¹⁹³ nem követeli, s mint ilyen az egyház törvényes jogai megtámadásának esetére, ezek oltalmára minden alkotmányos eszközöket fölhasználánd ugyan, de különben kormány-, akár melletti, akár elleni demonstratiók egészen működése körén kívül esnek.

3. Az egyesület minden vallásfelekezetekre nézve szabadságot és egyenlőséget akar, következőképpen más felekezetek jogait csonkítani nemcsak nem szándéka, de sőt, ha azok csonkítása vagy megszorítása akárhonnan is megkísértetnék, annak egész erejéből ellentállani, legszorosb kötelességének ismerendi.

4. Minthogy pedig az egyesület az 1) pont alatt kijelelt munkásságánál fogva, a közvállalósságot és erkölcsiséget honunkban okvetetlen szilárdítandja; ez pedig a közcsend- és bátorságnak legsikeresebb, mert szellem- és eszméken alapuló, biztosítéka: az egyesület egyszersmind minden fáradozásainak legédesebb gyümölcseül tekintendi, ha jólelkű közremunkálásával, a jelen nyughatatlan időkben, a csend, rend, személy- és vagyon-bátorság¹⁹⁴ szilárdítására, jótékony befolyást fog kifejthetni.

gató és kanonok. 1825-től országgyűlési követ. A liberális reform kezdeményezésekkel kezdetben ugyan rokonszenvezett, később azonban a konzervatív „elvszerűség” bázisán szembehelyezkedett velük. 1827-ben

I. Ferenc rosznyói püspökké nevezte ki. Egyházvezetői tevékenységét a hitélet elevenebbé tétele jellemezte. 1836-ban lett pécsi püspök. A szabadságharc alatt a konzervatív egyházi férfiú a dinasztia híve maradt, ezért Kossuth javaslatára hazaárulóvá nyilvánították. A szabadságharc bukását követően 1849. július 21-én, a letett Hám János helyett, hercegprímássá és esztergomi érsekké nevezték ki. Ebben a tisztében egyensúlyozni próbált a lojalitás és az emberség között. A kompromittált egyházi személyek ügyében egyfelől udvarhű konzervativizmus, másfelől a megértő humanitás jellemezte. 1853. március 7-én nyerte el a bíborosi címet. 1866. október 19-én halt meg Esztergomban.

¹⁹² Jelzet: Temesvári Püspökség Levéltára 1848/49. csomó 1848/1568

¹⁹³ professioját: szó szerint: hitvallását; itt inkább elfogadását

¹⁹⁴ bátorság: itt értsd biztonságot

II.§.

Az egyesület általános szerkezete

1. Az egyesület valamennyi püspökök pártfogását fölkéri, s ők e szerint az egyesület valószínűs védnökei. Hozzájuk tartozik: az egyesület elterjedése- és virágzására mindent megtenni, szelleme fölött ellenőrködni, hozzá szakonként az egyház, nevezetesen a püspöki megye szükségéről, állapotjáról, jó és bal sorsáról tudósítást intézni, minden szükséges- vagy hasznosoknak vélt czélokra az egyesület közremunkálását fölkérni, e vagy amaz ügyet figyelmébe ajánlani, a netalán keletkező viszályokat elintézni, a tagokat pásztori körlevelek által hitőkben erősíteni, buzdítani; szóval: az egész egyesületbe éltető erőt önteni s annak irányt adni. – A védnöki méltóság azonban nem akadály, hogy a védnök az egyesületnek egyszersmind alapító vagy részvényes tagja ne lehessen, s mint ilyen, mind azon jogokban, melyekkel minden más tagok, a társaság körén belül, bírnak, nem részesülhessen; kivéven hogy hivatalnokul, épen védnöki magasb méltóságánál fogva, nem választathatik.

2. Az egyesület tagjai alapító, részvényes, társ és munkás tagokra oszlanak. Minden osztályban tag lehet, nembeli különbség nélkül, minden catholicus. A munkás tagok osztálya magában foglalja az írókat és hivatalnokokat, kik fáradságukért illő jutalmat nyernek, de a tagsági rendes díjt, azon osztálynak, a melyhez tartoznak, rendelése szerint, szinte mint minden más tagok, letenni kötelesek. A tagtársak évenként 12, vagyis havonként, egy ezüst krajczárt fizetnek; a részvényesek évenként három ezüst forintot; az alapítók pedig 100 ezüst forintot egyszerre tesznek le. A szorosán vett tagsági díjaknál, az egyesület javára nagyobb összegekkel járulni, kinek-kinek szabadságában áll. A fizetési különbség jogokat illetőleg, a tagoknak semmi előnyt nem ad; a tagtársak azonban egy ker.(esztény) naptár-, a részvényesek és alapítók pedig ezen fölül a társaság évkönyveivel is megtiszteltetnek. A politikai elvek az I. §. 2-dik pontja szerint, a taggá lehetésre nézve akadályul nem tekinthetők; minthogy azonban az egyesületben a kath. egyház jóllétéről van szó, ez pedig csak igaz és szívből való catholicusok által mozdíthatatik elő csupán és egyedül, minden heterogén elemeknek eltávolítása tekintetéből, a tagok a catholicus hitvallomás letevésére köteleztetnek.

3. Az egyesület szakasz-, és fiókokra oszlik. Szakasz annyi van, ahány püspöki megye; fiók pedig ahány egyházi kerület van Magyarország-, Erdély- és a kapcsolt részekben. Az esztergomi megye két püspöki helynöksége után, két szakaszra oszlik. Budapest város maga tesz egy szakaszt, melyben az egész budai egyházi kerület bennfoglaltatik.

4. Az egyesület élén központi kormányzó bizottmány áll. Minden egyes szakasz- és fióknak szinte van állandó bizottmánya, mely a központival folytonos összeköttetésben létezik. A központi bizottmány székhelye Pest, vagy más, a szakaszok véleménye szerint kijelelendő város; a szakaszinak a püspöki székes város¹⁹⁵; a fiókinak a kerületbeli azon város vagy helység, melyben a catholicismus legerősebben áll¹⁹⁶, vagy melyet más, kedvező előnyök ajánlanak. A központi bizottmány elnöke, elnöke egyszersmind az egész társaságnak, mint a szakaszok és fiókok elnökei-, elnökei egyszersmind az illető szak- és fiókosztályoknak is.

5. Az egyesület évenként egyszer tart rendesen közönséges gyűlést a központi bizottmány- székvárosában; melyet fiók- és szakosztályiak előznek meg az országban. Minden nyugtalanítható népcsoportozatok kikerülése tekintetéből, a gyűlések, a választmá-

¹⁹⁵ püspöki székes város: az adott püspöki megye székhelye.

¹⁹⁶ A legnagyobb a katolikusok száma.

nyok tagjai-, s illetőleg az egyházak, fiók- és szakosztályok képviselőiből állanak. Az egyes egyházak, melyeknek természetes elnökei a helybeli plébánosok, ennek előlülése alatt összegyűlvén, a fiókgyűlésre fölterjesztendőkről tanácskoznak, s képviselőiket megválasztják. A fiókgyűlés a szakaszra, ez pedig ismét a központira választja és küldi föl a szükséges utasításokkal ellátott képviselőket. – Rendkívüli esetben, midőn tudnillik a dolog fontosságánál fogva, a bizottmányok a felelősséget magokra vállalni nem látnák akár tanácsosnak, akár czélszerűnek, a gyűlések többször is egybehívandók. – A fiókgyűlésbe az ahhoz tartozó minden plébánosok; a szakasziba a kerületek alesperesei, vagy a kerületi lelkészek közül azok, kikben ezek bizodalma központosul; a központiba pedig, minden szakaszból egy káptalanbeli tag, a többi világi képviselőkön kívül, képviselőkül választandók.

III.§

A bizottmányok.

1. A bizottmányok tagjai és hivatalnokai az illető fiók-, szakasz-és központi gyűlésen választatnak. A tagok ugyan minden, a hivatalnokok pedig csak minden harmadik évben esnek új választás alá. Halál vagy lemondás esetére, az illető bizottmány maga magát egészíti ki.
2. Minden bizottmánynak van elnöke, alelnöke, titoknok¹⁹⁷, pénztárnoka és a szükséghez képest több vagy kevesebb írnoka.
3. A bizottmányok tagjai: vidékiek és helybeliek. Ezek, valamint a hivatalnokok, az elnökön kívül, ki rendesen a székvárosban tartózkodni nem köteles, az illető székvárosban laknak.
4. Az elnök minden bizottmányban, valamint a fiók-bizottmányok minden hivatalnokai is, díj nélkül, csupán tiszteletből szolgálnak. A szakasz-és központi bizottmányok többi hivatalnokai azonban, folytonos és egyedül az egyesület javára fordítandó elfoglaltatásuk következtében, annak idejében meghatározandó, illő díjjal látandók el.
5. Az egyesületben, természeténél fogva, egyházat illető dolgokról kellvén értekezni, nehogy egyházi személyeknek a bizottmányban nem léte miatt, ez tanácskozásaiban gyakran eligazodni ne tudjon, vagy éppen káros irányban is működjék: szükséges, hogy a bizottmányban, az egyházi rend mindég képviselve legyen; ennél fogva a bizottmányok állandó tagjai lesznek, és pedig a központinak: az ott székelő főbb rendű egyháziak, a kath. theologiai tanárok, a kath. egyházi lapok szerkesztői, plébánosok és minden plébániából egy segédlelkész; a szakaszinak: a székvárosi káptalan tagjai, a székhelyi plébánosok és minden plébániából egy segédlelkész és a lyceumi kath. theologiai tanárok; a fiókinak pedig: a fiók minden plébánosai és káplánjai, – önkint értetődven, hogy mindezek különben, személyesen, egyesületi tagok tartoznak lenni.
6. A bizottmányok rendesen hetenkint, a legalkalmasabbnak látszó idő- és órában jönnek össze, az elnök- vagy ennek jelen nem léte esetén, az alelnök előlülése alatt. Minden egyes egyház, valahányszor azt szükségesnek látandja, a fiókbizottmányhoz tudósítást intéz, vele szükségait és kívánságait tudatja; ez pedig a mennyiben azoknak maga eleget tenni nem képes, vagy maga az ügy olyan, mely az egész egyesület közremunkálását igényli, fölterjeszti azt a szakaszi bizottmánynak, ez pedig a központinak, mely kellő megfontolás után, vélemény-adás mellett, azt a többi szakaszok-, ezek pedig a meggyés püspök- és minden alatta lévő fiókosztály bizottmányainak megküldik; mire ezek,

¹⁹⁷ titoknok: titkár

szakaszok után lehető gyorsan válaszolván, a központi bizottmány a többség véleménye szerint intézkedik. Hol az ügy halasztást nem tűr: ott a központi bizottmány, rögtön is rendelkezhetik. Valamint pedig az egyes egyházak fölfelé: úgy viszont az illető bizottmányok lefelé, valahányszor szükségesnek vagy czélszerűnek látják, szinte tehetnek fölszólításokat.

7. A levelek az elnöki hivatalhoz intéztetnek.

IV.§

Gyűlések.

1. A fiókgyűlések állanak az egyes egyházak; a szakaszok a fiókosztályok; a központiak a szakaszok képviselőiből, s az illető választmányok tagjaiból.
2. Az egyházak összejöhetnek és tanácskozhatnak, valahányszor erre, a község körülményeinél fogva, szükség van. A fiókgyűlés rendszeren május 2-dik; a szakaszi június 2-dik; a központi augusztus hó első felében tartandó.
3. A gyűlések az illető bizottmányok elnökeinek előülése alatt tartatnak; az elnök akadályozásának esetén, annak helyét az alelnök foglalja el. Ha alelnök nincs, vagy szinte akadályoztatik, a titoknak alatt összeült bizottmányi ülésben rögtön ideiglenesen helyettesítendő. Az egyes egyházakban az elnöki tisztség a III. szakasz 5-dik pontja alatt kijelölt egyént illeti.
4. A gyűlések tárgyai: mindennemű kérelmek, indítványok, s ezek folytán tartandó tanácskozások s kelt határozatok és pénzbeli számadás.
5. A képviselők, számra nézve, kettőn alul s négyen felül nem lehetnek. Minden végzés, határozat s illetőleg választás szótöbbség által eszközöltetik. Távolabbra menők mértéketes díjjal ellátandók.
6. Az egylet mindennemű gyűlésein, a képviselőkön és illetőleg bizottmányi tagokon kívül, hallgatóság részt vehet mindenki, ki az illető elnök által belépti jeggyel ellátatik.

V.§

Központi bizottmány.

1. A központi bizottmány helybeli tagjai, számra 100-an vannak. A vidékiek, számra legalább 200-an legyenek. A védnökök és vidéki tagok, ha esetleg a központi városban vannak, s a bizottmányban részt venni kívánnak, abban ülés- és szavazattal bírnak.
2. Ugyanezen bizottmány három ágra, tudniillik: könyv-kiadó, iskola- és templomügyi-, s végre jótékonyágira oszlik. Minden ágnak van különös titoknoka. Az alelnök a leveleket, melyeket az elnök jelen nem létének esetén maga bonthat föl, átnézve s számmal ellátva, kiadja az illető osztály titoknokának, ki azokat a szakosztályi ülésben tárgyalás alá bocsátja. Az osztályok elnökeit a bizottmány jeleli ki.
3. A szakosztályok rendszeren hetenkint, az egész bizottmány pedig havonként ül össze; a bizottmány havi ülésében a titoknokok az illető szaki munkásságról tudósítást tesznek.
4. A könyv-kiadó osztály írókkal összeállítás, a kiadandó munkákról gondoskodás, ezek szétküldése stb. által, a más kettőnél sokkal inkább elfoglalva lévén: saját elnökkel, alelnökkel, titoknok- és pénztárnokkal bir, s a közkapocs tekintetéből szükséges és alább kijelendő szabályokon kívül, saját rendszabályai szerint működik.
5. Az iskola és a templomügyi osztályhoz tartozik azon alapítványok kezelése, melyek az összes magyar sz. korona alatt létező katholicismust illetik. Saját alapítványaikat maguk az illető egyházak és testületek kezelendik; egyedül arra lévén fölkérendők: misze-

rint azok mennyisége- és állapotjáról a központi bizottmányt értesítsék, hogy e szerint az összes alapítványi vagyontudva, és kellő ellenőrködés alá legyen helyezve.

6. Az egyesület pénzét a központi bizottmány kezeli; folyó költségekre azonban minden egyes fiók- és szakaszi pénztárban a szükséges összeg letartóztathatik¹⁹⁸.

VI.§

Szakaszi választmány.

1. Tagjainak száma, a helybeliekből 48, a vidékiekből pedig határozatlan számmal.

2. Kötelessége: minden héten egyszer, arra alkalmas időben összejönni, azon alkalommal a fiók vagy központi bizottmányoktól érkezett leveleket fölolvassni, s tartalmuk szerint intézkedni; a fiókbizottmányok tudósításait¹⁹⁹ a központi bizottmánynak fölküldeni és viszont ennek tudósításait azokkal tudatni; a szakaszt illető határozatait végrehajtani, s az egyház-megyei főkormányzót mindenről tudósítani.

VII.§

Fiókválasztmány.

1. Tagjainak száma: a helybeliekből 36, a vidékiekből határozatlan számmal.

2. Kötelességei: minden héten összejönni, az egyházak jelentése- és kívánságait a szakaszi bizottmánynak fölküldeni, s az innen érkezetteket viszont az egyházakban köröztetni? A központ- és szakasz rendeleteit végrehajtani, saját határain belül az őt illetőkről intézkedni, s a mi legfőbb, magának a kerületbeli állapotok iránt alapos tudomást szerezni s azokról szakonként, a szakosztályos bizottmány útján a központot tudósítani.

VIII.§.

A hivatalnokok.

A) Központiak.

1. Elnök. A központi elnök, elnöke az egész egyesületnek. Szolgál díj nélkül. Kötelessége: a központi választmány és az egyesület egyetemes ülésein elnökölni, mindazon jogokkal, melyek a dolog természeténél fogva, az elnöki székkal járnak, bírván; nevezetesen: hozzátartozik a gyűlésben a rendet és csendet fenntartani, a szónokok sorát meghatározni, az előveendő javaslatok- és tárgyakról előre gondoskodni, a gyűlést, ha netalán ingerültebb²⁰⁰ alakot öltene, vagy kitűzött célján túl csapongna, más napra halasztani. Akadályoztatása esetére helyét az alelnök pótolja.

2. Alelnök. Kötelessége az érkező leveleket átvenni, lajstromozni, kivonni²⁰¹ s kivonatban az elnökkel közölni, ezután az illető ágak titoknokainak, osztályos tárgyalás végett kiadni. Minden leveleket átküldés előtt átnézni, ellenjegyezni, lepecsételtetni, s az elnök jelen nem létében az elnökséget vinni.

3. Titoknokok. Titoknok, három van.

Kötelességeik: a bizottmányi és egyetemes gyűléseken a tollat vinni, ki-ki a saját szakához tartozókat följegyezvén; az alelnöktől átvett leveleket saját jegyzőkönyveikbe szám

¹⁹⁸ letartóztathatik: itt: visszatartható

¹⁹⁹ tudósítás: jelentés

²⁰⁰ ingerültebb: itt feszültebb

²⁰¹ kivonni: kivonatolni

alatt behozni; a szakosztály ülésében ezeket tárgyalás alá bocsátani, s miként a bizottmány és az egyesület gyűlése alkalmával, itt is a tollat vinni, s a leveleket fogalmazni.

4. Pénztárnok. Kötelessége: a szakaszok bizottmányaitól beküldött pénzt átvenni, s a központi bizottmány rendelete szerint azt nyugtatványok mellett kiadni; számadását, a központi bizottmány által előlegesen megvizsgálandót, az egyesület költségén kinyomtatva, a nagy gyűlésnek évenként beadni.

5. Írnokok. A szükségeshez képest többen, kevesebben lehetnek.

Kötelességeik: a jegyzőkönyveket és leveleket tisztázni, lepecsételni és szétküldözni.

B) Szakaszok.

1. A szakaszi hivatalnokok kötelességei a szakaszi munkásság köre- s viszonyaiból, a központiak analógiája szerint önként folynak²⁰².

2. Titokok csak egy van.

C) Fiókbeliek.

1. Fizetési hivatalnokokat minden fiókban fölállítani nem lehetvén, különben pedig az elfoglaltság olyan leendvén, melyet az illető tisztviselők más hivatal mellett is, könnyen elviselhetnek: a fiók tisztjei díjt nem húznak. Az egyesület, bizván tagjainak buzgósa- és ügyszeretében, reményli, miszerint díj nélkül szolgálni kész férfiak, ha erre bizodalom voksa szerint fölkeretnek, hiányozni soha nem fognak. Ha a munka több talál- lenni, az a bizottmány tagjai közt osztatik föl.

2. Valamennyi hivatalnok a székváros- és helységben laknak.

3. A hivatalnokok kötelességei: a fiók munkássági köre- s viszonyaiból, a központi és szakaszbeli hivatalnokok analógiája szerint, szinte önként folynak.

IX.§.

A pénzkezelés.

1. A pénz beszédésére az egyes egyházakban a községbeli egyesületi, erre kiválasztott néhány tag közremunkálása- és ellenörködése mellett, ügyel a helybeli plébános. A beszédett pénz negyedévenként a fiókpénztárnak, s innen feljebb küldetik.

2. A szegényebb tagtársak évi tartozásait ezüst krajczár- vagy v. garasban havonként is letehetik. A beszédő e végre a tagok neveit magában foglaló, s hónapok száma szerint 12 rubricával ellátott, minden egyházbeli tag nevét magában foglaló listát tart készen, melyben a fizető maga jegyzi föl a fizetett összeget.

3. Részvényes tagok negyedévenként is fizethetnek.

4. Az évenként lekötölezett díj pontos fizetése a tagok becsülete- s keresztényi lelkiismeretességének paizsa alá helyeztetik.

²⁰² önként folynak: magától értetődően következnek

X.§.

A könyv-kiadó osztály szabályai

1. A könyv-kiadó társulat már ezelőtt megalakulván²⁰³, saját szabályainál, választott hivatalnokaival együtt, meghagyatik.
2. Minden tagja ezen társulatnak tagja egyszersmind a kath. egyesületnek is, de nem viszont.
3. Munkásságáról havonként jelentést tesz, és ad be a központi bizottnánynak, alelnöke által.
4. Kiadandó könyvei és folyóiratai az egész egyesület pártfogása alá helyezettnek. E végre, hogy munkálkodását megindíthassa, ha rá szükség lesz, az egyesület pénztára által kölcsön fejében segítetik, s mennyiben a kölcsönzött összeg az eladott munkák után bejött, vagy épen nyereséggel is bejött, annyiban az, midőn rá többé szükség nem lesz, a közpénztárnak megtérítetik.
5. Mennyiben saját pénztára többé nem győzné, hivatalnokai a közpénztárból fizettetteknek.
6. A könyvtár és nyomda fölállításában szinte az egyesület által gyámolítottatik.
7. Számadását évenként az egyesületnek bemutatni köteles.
8. Az egyesület számára elkészíti a ker. naptárt, szerkeszti évkönyveit, s költségei megtérítése mellett, sajtó útján közzé is teszi.
9. Ezen szabályok azon hat évre kötelezők, melyekre a könyvkiadó társulat tagjai eddig magukat lekötözték; ezek elfolyása után, vagy pedig addig is, ha mindnyájan a tökéletes összeolvadásba megegyeznének, s lekötöztetett alapítványaik- s évi díjaikat az egyesületnek átengednék, mire ezennel különösen föl is kéretnek, e szakosztály is a kath. egyesület közszabályai alá esik.

XI.§.

Nyelv iránti rendelet.

1. A bizottnányok és képviselők minden gyűlésein a fölszólalási nyelv kinek-kinek tetszésére hagyatik.
2. A központi bizottnány kezelési nyelve magyar; a szakasz- és fiók- osztályoknál azonban a kezelési nyelv az, melyet erre a többség kijelelend.

XII.§.

Általános szabályok.

1. Az egyesület a rendbontó, ingerültséget okozó vagy heveskedő tagokat az egyesületből kitilthatja.
2. Az egyesületnek van országos nagy ünnepe sz.(ent) István napján, mely is egész országban megtartandó.

²⁰³ Fogarassy Mihály 1848-ban hozta létre a Jó és Olcsó Könyvkiadót, a Szent István Társulat Katolikus Könyvkiadó elődjét. Erre történik itt utalás.

XIII.§

Rövid észrevétel.

Az egyesület fönállását a minden embernek természetes associatioi²⁰⁴ jogára, s mennyiben szerkezete a protestánsok minden rendű gyülekezetei- s azok szerkezetétől csak az elnevezésekre nézve különbözik, a honunkban törvényesen kimondott viszonyosság elvére is alapítja; s reményli, hogy törvényes és alkotmány szerű működésében nemcsak akadályoztatni nem, sőt inkább, mint a kivívott szabadságnak, a katholicismus terén első, ünnepelt gyermeke, a szabadság őszinte barátától örömmel fog üdvöztetni.

XIV.§.

Toldalék.

1. A központi kormányzó bizottmány elmaradásának esetében, az erre vonatkozó rendszabályok természetesen fölöslegeseek; a szakasz- és fiókosztályok szerkezete azonban ugyanaz marad, s a szakasz és fiókbizottmányok hivatalnokainak köteleességei, saját köriükben ugyanazok leendnek, a melyek a központiaké lettek volna az egész egyesület irányában.
2. A szakaszok ugyanez esetre függetlenül kezelik ügyeiket; kivéve, hogy minden évben, képviselőket küldendnek a közgyűlésre, oly ügyek elintézése s tanácskozás végett, melyek az egész magyarhoni katholicismust illetik.
3. A szakaszok határain belül begyűlt pénzt, azok bizottmányai kezelik és fordítják oda, hova a többség kívánja; hacsak a közgyűlés némi közczélok előmozdítása végett, mást nem rendelt volna.
4. A könyvkiadó társulat egészen független.
5. A központi bizottmány pótoltatik: a) az érsekprimási székkal szoros egységbe fűzött védnökök; b) közös czél; c) levelezések és hírlapi tudósítások és d) a szakaszok képviselőiből álló s évenként megtartandó közgyűlés által.

²⁰⁴ associatio jogára: az egyesülési jogra

DEÁK ÁGNES

EGYHÁZPOLITIKA ÉS NEMZETISÉGPOLITIKA ÖSSZEFONÓDÁSA AZ 1850-ES ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

Az 1848-49-es forradalmi mozgalmak nagy erővel képviselték a modern nemzeteszme ihlette kettős célkitűzést: a birodalom politikai struktúrájának átalakítását, nemzeti jellegű, területileg egymástól elkülönülő közigazgatási-államjogi egységek létrehozását; másrészt pedig az anyanyelvhasználat jogát a közigazgatás és igazságszolgáltatás, az oktatás minden szintjén. Ezek a követelések megjelentek a felekezeti élet területén is.

A kormányzat hivatalos programját rögzítő, 1849. március 4-én kibocsátott olmützi alkotmány tartalmazta mind a nemzeti egyenjogúság, mind pedig a felekezeti egyenjogúság elvét. A kormányzat az egyházpolitikán keresztül is igyekezett a nemzetiségi mozgalmak egyes követeléseit teljesíteni, ugyanakkor egyre erősödő igénnyel törekedtek érvényesíteni a korlátozás politikáját is. Az egyházpolitika az 1848-49-ben szerzett politikai érdemek jutalmazásának, illetve a büntetésnek – utóbbi főképp a protestáns egyházak esetében – egy lehetséges terepe volt. Ez némileg korrigálhatta az alapvetően igaz keserű megállapítást: a nem-magyar nemzetiségek azt kapták jutalmul a politika terén, amit a magyarok büntetésül. A nemzetiségpolitikai elemek természetesen csak egy összetevőt alkottak az abszolutizmus kori egyházpolitikában, de jelenlétük, különösen ezen időszak első éveiben, amikor a nemzeti egyenjogúság elve a kormányzati legitimitációs érvkészlet részét alkotta, igen erőteljes volt.

Az 1848-49-es nemzeti mozgalmak a birodalom minden területén a korabeli nemzetállami eszménynek megfelelően saját, önálló nemzeti jellegű állami-közigazgatási szervezet kiépítésére törekedtek a birodalmon belül. Ez maximális programként a birodalom tartományi szerkezetének az etnikai-nemzetiségi viszonyok alapján történő újraszabását kívánta elérni, míg a föderatív átalakítási terveknek a másik csoportja a történetileg kialakult tartományi határokat vette alapul, s azokon belül a többnemzetiségű tartományokban nemzeti jellegű közigazgatási kerületek kialakítását tűzte ki célul. Jól összegzi az ezen tervek háttérében meghúzódó véleményt Joseph von Bedeus, az erdélyi szászok tekintélyes vezetője 1849 tavaszán: „*Miután a vita [a különböző nemzetiségek között] már túlságosan is messze ment ahhoz, hogy kölcsönös félretételére remény lenne, s várható lenne azok békés összeolvadása, nincs más hátra, mint a nemzeteket teljesen s oly élesen, ahogy csak lehet elkülöníteni, s mindegyik számára kijelölni egy saját zárt területet, a vegyes lakosságú körzetekről és helységekről pedig méltányos és pártatlan ítéletet kell hozni.*”²⁰⁵

A Batthyány-kormányral szembeforduló magyarországi nem-magyar nemzetiségi mozgalmak 1848 májusában, nyarán még csak az önálló nemzetiségi jellegű közigazgatási kerületek megteremtését kívánták, de a szabadságharc kezdete után, 1848 végére mind a

²⁰⁵ Joseph von Bedeus memoranduma, 1849. ápr., Allgemeines Verwaltungsarchiv, Bécs (AVA) Ministerium des Innern, Präsidiale, Ungarn 1849-1855. 3019/1849.

szlovák, mind a szerb mozgalom már az önálló koronartartományi státus elérését célozták meg. Horvátország vezetői pedig már az 1848 júniusában összeülő száboron is ezt követelték. A román nemzetiségi mozgalom minimálprogramja az erdélyi unió megsemmisítése volt, de a valódi áhított cél az erdélyi, magyarországi és bukovinai románoknak egyesítése egy külön román tartomány keretei között.

Ausztriában²⁰⁶ a tartományi struktúra átalakítására végül csak nagyon szűk korlátok között került sor: Galícián belül két körzetet hoztak létre, ezzel eleget téve a lengyelek ellenében a rutén nemzeti mozgalom követeléseinek, valamint önálló tartományi státust kapott Bukovina.

Magyarország tekintetében azonban a legfőbb politikai cél a gyengítés volt, épp ezért már az olmützi alkotmány is tartalmazta Horvátország Magyarországtól való elszakadásának elismerését – utóbb döntöttek a Muraköz Horvátországhoz csatolásáról is – s az erdélyi unió semmisnek nyilvánítását; kétértelmű volt a helyzet a délvidéki szerb nemzeti mozgalom által követelt Szerb Vajdaság tekintetében, hiszen az alkotmány külön adminisztratív területként szölte a szerbek által lakott délvidéki területekről, miközben a koronartartományok között nem sorolta fel a Vajdaságot. Ezzel nyitva hagyva a kérdést, hogy e területet esetleg valamely más tartományhoz, azaz Horvátországhoz csatolják, ahogy azt báró Josip Jellačić horvát bán is nagyon szeretne volna. 1849 nyarára azonban a kormányzati elképzelések egyik alapelvevé vált, hogy a különböző nemzetiségek területi elkülönülési igényei nem egyeztethetők össze a birodalom egységének és stabilitásának elveivel. Épp ezért a kormányzat minden olyan további igényt, amelyet az 1849. március 4-i alkotmány nem ismert el, határozottan visszautasított, s az ott garantált elkülönülési igényeket is igyekezett az új körülményeknek megfelelően korlátok közé szorítani, még ha kötötték is régebbi ígéretei és az olmützi alkotmányban már közzétett intézkedések. Ahogy egyre inkább az abszolút eszközökkel igazgatott, centralizált birodalom eszménye kerül előtérbe, s a nemzeti egyenjogúság elve kikerül a kormányzat politikai eszköztárából, úgy válik „szalonképtelenné” a nemzeti elkülönülés elve is.

A nemzeti indíttatású elkülönülési igények természetesen jelentkeztek a felekezeti élet területén is szinte valamennyi egyház szervezetén belül.

I. A TERÜLETI ELKÜLÖNÜLÉS PROGRAMJA

A katolikus egyházi szervezeten belül mindenekelőtt a horvát nemzeti mozgalom igényelte, hogy a kormányzat is támogassa az önálló horvát egyházszervezet megteremtését, a zágrábi püspökség érseki rangra emelését, s hogy ezzel a bekövetkezett államjogi változtatásokat erősítsék meg egyházpolitikai lépésekkel is.²⁰⁷ Gróf Leo Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter 1850. február 26-án terjesztette elő javaslatát a zágrábi érsekség megalakításáról. Thun érvelése szerint az alkotmány 73. paragrafusának értelmében

²⁰⁶ A kormányzati nemzetiségi politika fő jellemzőit összefoglalja: GERALD STOURZH: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848-1918*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Hg. von A. Wandruszka -- Peter Urbanitsch. Band III/2. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1980. 975-1010.

²⁰⁷ ALOJZ IVANIŠEVIĆ: *Kroatische Politik der Wiener Zentralstellen von 1849 bis 1852*. VWGÖ, Wien, 1984. 168-174.; MIRJANA GROSS: *Die Anfänge des modernen Kroatien. Neoabsolutismus in Zivil-Kroatien und Slawonien 1850-1860*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 40. (1987) 261-262.; IVAN VITEZIĆ: *Die römisch-katholische Kirche bei den Kroaten*. In: *Die Habsburgermonarchie Bd. IV*. Wien, 1985. 340-341.; a magyarországi egyházszervezeti változásokról összefoglalóan lásd: SZABAD GYÖRGY: *Az önkényuralom kora (1849-1867)*, In: *Magyarország története 1848-1890*. Főszerk. KOVÁCS ENDRE, szerk. KATUS LÁSZLÓ. Bp., 1979. I. köt. 483.

kívánatos, ha a tartományi határok egybeesnek az egyházszerkezeti határokkal. A horvát rendek már egyébként is kérték az elválasztást 1845-ben, de választ nem kaptak. A kapcsolattartás Kalocsával nagyon nehézkes, mivel ott a horvát nyelvet vagy egyáltalán nem, vagy csak kivételes esetben beszélik. Javaslat szerint az uralkodó a kérdésben anélkül döntsön, hogy az esztergomi érsek véleményét kikérné.²⁰⁸ A minisztertanács 1850. március 9-i ülésén tárgyalta a javaslatot, s elfogadásra ajánlotta az uralkodónak. Ennek megfelelően Thun elkészítette végleges előterjesztését 1850. július 27-én.²⁰⁹ A kalocsai érsek, gróf Nádasdy Ferenc azonban tiltakozó iratot nyújtott be 1850. szeptember 18-án, melyben kifejti, nem áll módjában lemondani a zágrábi püspökség felett gyakorolt jogairól, a kalocsai érsekség egyébként is el tudja látni a területet horvátul tudó papokkal.

Thun 1851. június 16-án újabb előterjesztésben cáfolta az érsek álláspontját. Július 22-én azonban meghalt gróf Nádasdy Ferenc, s augusztus 12-én döntött az uralkodó a zágrábi püspökség érseki rangra emeléséről és a zenggi, kőrösi és diakovári püspökség az alá rendeléséről. Ekkor azonban még tárgyalásokat kellett folytatni a Vatikánnal, hogy a lépést pápai bulla is megerősítse.

1851. október 6-án Jellačić horvát bán beadványt intézett az uralkodóhoz, melyben kérte, gyorsítsák fel az ügy menetét, mivel az uralkodó döntését már ki is hirdették, s azt Horvátországban mind az egyházi, mind a világi szervek nagy örömmel fogadták. *„Horvátország és Szlavónia – folytatja – rendelkezik most már saját helytartósággal, saját pénzügyi igazgatással, saját bíróságokkal, saját vallási és oktatási alappal, egy-sszóval az adminisztráció minden ágát tekintve elkülönült Magyarországtól, kivéve az egyházszerkezetet. Felettébb kívánatosnak látszik ezért, hogy az e tekintetben kimondott uralkodói változtatások minden további késedelem nélkül életbe lépjenek.”* Jellačić igyekszik gyakorlati érvekkel is alátámasztani az elszakadás igényét: a horvát-szlavón egyházi hatóságok ügyeiket horvátul intézik, Kalocsán viszont „feltételezhetően” senki sincs, aki horvátul tudna.²¹⁰ Az uralkodó minden bizonnyal felszólította Felix Schwarzenberg herceget, miniszterelnököt, hogy referáljon e kérdésben. Schwarzenberg október 15-én készítette el jelentését. Ebben beszámol arról, hogy a szentszéki követ, gróf Esterházy április 2-án jelentette, hogy a Szentatya, bár az indítvány mellett szóló érveket teljes egészében méltányolni látszik, de tekintetbe véve a római kúria tradicionális szisztematikus ügymenetét, definitív döntést csak azután hoz majd, amikor teljesen tisztán látja azokat az ellenvetéseket, melyeket az intézkedés ellen az abban legközelebb érintett két érsek, az esztergomi és a kalocsai hierarchikus jogaik állítólagos korlátozására hivatkozva tettek. Miután gróf Esterházy azt gyanította, hogy az illető tárgyalások nagyon sokáig el fognak húzódni, kötelességének tekintette azt tanácsolni, hogy a császári kormánynak igyekezni kell a fent nevezett érsekre nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy vegyék rá őket, adják beleegyezésüket ahhoz, hogy az indítványozott intézkedés eddigi joghatóságukat korlátozza. Esterházyn keresztül már eljuttattak a Szent-székhez egy a kalocsai érsek ellenvetéseit cáfoló hivatalos iratot.²¹¹ A pápai megerősítő bulla végül is 1852. december 15-én született meg. Thun a miniszteri konferencia 1853.

²⁰⁸ Thun előterjesztése, Bécs, 1850. február 26. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs (HHStA) Kabinett Kanzlei, Ministerratsakten, MRZ 947/1850.

²⁰⁹ HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerratsakten, MRZ 3186/1850

²¹⁰ Jellačić beadványa az uralkodóhoz, Bécs, 1851. október 6. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerratsakten, MRZ 3519/1851.

²¹¹ Schwarzenberg miniszterelnök előterjesztése, 1851. október 15. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerratsakten, MRZ 3519/1851.

január 8-i ülésén számolt be a tárgyalások sikeres befejezéséről, ezek után 1853 tavaszán került sor a zágrábi érsek palliumának átadására.²¹²

Ezzel azonban még nem zárult le a területi vita. Maradtak kisebb területek, amelyekre a horvát egyházi hierarchia még igényt tartott volna. Az Agramer Zeitung 1855. november 27-i számában például „K.T. Aus Slavonien, 19. Novbr.” címmel cikk jelent meg, melynek írója elpanaszolja, hogy sajnálatos módon Valpó (Valpovo) vidéke, bár Horvátország része, mégsem került át a pécsi püspökség fennhatósága alól a diakovári püspökséghez, s így a horvát egyházsszervezethez, ezért a hívek továbbra sem részesülhetnek anyanyelvükön istentiszteletben. A cikket feletteseihez eljuttató rendőrtiszt feltételezte, hogy a cikk Josip Strossmayer diakovári püspök sugalmazására jelent meg, s mint írja, gondoskodtak válaszcikk megjelentetéséről is, amelyet szintén mellékel. Eszerint az erre a területre való igényt a diakovári püspök már három évvel ezelőtt is előterjesztette, azt megtárgyalta a kultuszminisztérium és a Szentszék is, de elvetették. A pécsi püspökség területén egyébként is 53 „szláv” nyelvet beszélő egyházi személy található, az anyanyelvhasználat kérdése tehát megoldott.²¹³

Az erdélyi román nemzeti mozgalom követeléseai között szerepelt, hogy lazítsák az erdélyi görög-katolikus egyházsszervezet függését a magyarországi katolikus hierarchiától.²¹⁴

A kormányzat kiinduló tétele az volt, hogy „a görög-katolikus egyház, amely a legutóbbi időben a legsúlyosabb körülmények között is szilárdan kitartott a kormány mellett, kíméletet érdemel”.²¹⁵ Ugyanakkor újra és újra felmerül az a gyanú is, hogy a függetlenedési törekvések mögött tulajdonképpen az ortodoxokhoz való közeledés, és távlatokban esetleg a velük való újraegyesülés igénye húzódik meg.²¹⁶ Alexander Bach belügyminiszter 1850. augusztus 16-án tájékoztatta minisztertársait a megkezdett tárgyalásokról. Úgy látta, szükséges a görög-katolikus püspöki székhelyek növelése Magyarországon. Konzultált erről az esztergomi érsekkel, aki két új székhelyet javasolt: Lugost és Nagybányát. Ezzel viszont Bach nem értett egyet, szerinte az egyik püspöki székhelyet mindenképpen Erdélybe kellene helyezni. További konzultációkra volt tehát szükség.²¹⁷ Ezt követően Bach majd 1850. december 5-én terjesztette elő javaslatát az uralkodónak a balázsfalvi görög-katolikus érsekség visszaállításáról, s az annak alárendelt lugosi és szamosújvári püspökség felállításáról. Ferenc József a javaslatot december 12-én jóváhagyja.²¹⁸

1850 őszén Erdélyben intenzív román nemzeti színezetű propaganda kezdődött a küszöbön álló balázsfalvi görög-katolikus püspökválasztás kapcsán. A cél az volt, hogy csak a román nemzeti törekvésekkel szimpatizáló személy választassék meg. A Bécsben tanuló román diákok is nyomtatott felhívást terjesztettek: ha nem ilyen püspök kinevezésére kerülne sor, a szinódus tiltakozzék. Az erdélyi kormányzó, báró Ludwig Wohlgemuth

²¹² Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. Ser. 1. Abt. 3/1. Hg. von Waltraud Heindl. Österreichische Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien, 1975. 399.

²¹³ Rendőrségi jelentés, Valpó, 1855. december 16. AVA, Oberste Polizeibehörde, Präs. I. 4285/1855.

²¹⁴ Vö. I. TÓTH ZOLTÁN: *Az erdélyi és magyarországi románok abszolutizmuskorabeli történetéhez*. in: Magyarok és románok. Bp., 1966. 373-392.; SZÁSZ ZOLTÁN: *Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849-1867)*. In: Erdély története. Szerk. SZÁSZ ZOLTÁN. Bp., 1987. III. 1441-1443.; KEITH HITCHINS: *Die Rumänen*. In: Die Habsburgermonarchie, III/1. 585-595.; EMANUEL TURCZYNSKI: *Orthodoxe und Unierte*. In: Die Habsburgermonarchie, IV. 428-456.

²¹⁵ Bach előterjesztése, 1850. március 19. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerratsakten, MRZ 1079/1850.

²¹⁶ Wohlgemuth erdélyi kormányzó Bachhoz, Nagyszeben, 1850. szept. 28. HHStA, Außenministerium, Informationsbüro, A 3499/1850.

²¹⁷ A minisztertanács jegyzőkönyve, HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerratsprotokollen, MRZ 3382/1850.

²¹⁸ Bach előterjesztése, 1850. december 5. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerratsakten, MKZ 4900/1850.

kéri Bachtól, hogy figyelmeztessék az állami ösztöndíjjal Bécsben tanulókat, hogy „*tudományos és közérdekű kiképzésük céljait kövessék ott szorgalmasan és nyugodtan*”, ne mással foglalkozzanak, mert megvonhatják majd tőlük az ösztöndíjat. Hasonló értelem-
ben figyelmeztet a belügyminisztérium néhány román hivatalnok, Timotei Cipariu, August Treboniu Laurian és Ioan Maiorescu tevékenységére, akik a Bécsben tartózkodó román deputáció tagjai, bár erre semmiféle legális testület sem hatalmazta fel őket.²¹⁹ A megválasztott püspök, majdani érsek végül Alexandru Sterca-Șuluțiu lett.

De a román nemzeti igények megjelentek más tekintetben is a görög-katolikus egyház-szervezetén belül. Basilius Erdélyi nagyváradi görög-katolikus püspök 1849. november 26-i beadványában kérte, hogy a román nemzeti érdekeket a görög-katolikus egyházon belül is érvényesítsék, s „emancipálják” a románokat az „orosz egyházi uralom” alól, amely alatt a Munkács környéki rutén hierarchiát értette. A románok lakta területekre román egyházi vezetők kinevezését sürgette, s az oktatásügy fejlesztése révén a román nemzeti fejlődés tudatos elősegítését.²²⁰

A kormányzat biztos lehetett a görög-katolikus felső hierarchia lojális magatartásában, de már távolról sem bízhatott meg ennyire az alsópapságban. Épp ezért várta is a főpaptól az alsópapság megrendszabályozását. Sterca-Șuluțiu például 1853-ban értesíti Karl Schwarzenberg erdélyi kormányzót, hogy határozottabb fellépésre készül a forradalmi időszakban meglazult erkölcsök és fegyelem helyreállítása érdekében. Külön kiemeli a balázsfalvi gimnázium tanárait, akik „*odáig merészkedtek, hogy polgári ruhában, színes pantallókban, rövid, a test hátsórészét éppen hogy csak eltakaró kaputban jelennek meg nemcsak az utcán és társaságokban, hanem még a katedrán, sőt a templomban is a szemem láttára, hogy a szabóktól vagy a laikusok más osztályától nem is lehet megkülönböztetni őket.*” A tervezett határozott fellépéshez kéri az erdélyi kormányzó támogatását, aki azt lelkesen meg is ígéri.²²¹

A kormányzat igyekezett pénzügyileg is támogatni a görög-katolikus egyházat. 1851 májusában például a minisztertanács 2000 gulden segélyt engedélyez az erdélyi görög-katolikus püspökségeknek.²²²

A tárgyalt időszak elején, 1849-1850-ben a szlovák nemzeti mozgalom célkitűzései között is szerepelt a katolikus egyházon belül egy felsőmagyarországi, szlovák nemzeti jellegű egyházkerület megteremtésének programja. A kormányzat azonban – azzal párhuzamosan, ahogy 1849 nyaratól elutasított bármiféle közigazgatási autonóm területet a szlovák lakosság számára – elzárkózott ettől.²²³ Igyekeztek viszont szlovák származású főpapok kinevezésével némileg kielégíteni az igényeket. 1850-ben három szlovák katolikus püspök felszentelésére került sor a besztercebányai, a szepességi és a roznnyói püspöki székhelyen. Scitovszky János esztergomi érsek egyébként szintén szlovák származású volt.²²⁴

Az 1850-es évek végén felmerült az a terv is, hogy Erdély elkülönült államjogi státusát önálló erdélyi katolikus érsekség megteremtésével is alátámasztják. Haynald Lajos erdélyi

²¹⁹ Wohlgemuth Bachhoz, Nagyszeben, 1850. szept. 28. HHStA, Außenministerium, Informationsbüro, A 3499/1850.

²²⁰ Basilius Erdélyi magyar nyelvű beadványa a kerületi főbiztoshoz, Nagyvárad, 1849. november 26. MOL D 55 6165 G./1849.

²²¹ Sterca-Șuluțiu beadványa Schwarzenberg kormányzóhoz, Balázsfalva, 1853. május 20. MOL F 259 472. cs. 1853. 33/147.

²²² A minisztertanács jegyzőkönyve, HHStA, Kab. Kanzlei Ministerratsprotokollen, MRZ 1845/1851.

²²³ KISS GY. CSABA: *Hungária és/vagy Szlavia (Nemzeti ideológia az 1861-es szlovák sajtóban)*. In: Forradalom után - kiegyezés előtt. Szerk. NÉMETH G. BÉLA. Bp., 1988. 485.

²²⁴ SZARKA LÁSZLÓ: *A szlovákok története*. Bereményi Könyvkiadó, 1993. 107.

lyi püspök 1859 novemberében kezdeményezi, hogy püspökségét emeljék érseki rangra, az „*Archiepiscopus Transylvaniensis*” címet használhassa majd, s hogy a javaslatot még Erdély államjogi állásának várható újratárgyalása előtt valósítsák meg. Thun miniszter részletes előterjesztést készít ez ügyben. Haynald érvei a javaslat mellett a következők voltak: Erdély és Magyarország viszonyai a történelemben is különböztek: Erdélyre a nemzetiségi és felekezeti elkülönültség volt jellemző (három nemzet uniója). Ez az eltérő jelleg nehezíti az erdélyi püspök és a magyarországi egyházszervezet alárendeltségi viszonyának fenntartását is. Mindenképpen szükséges lenne Erdélyben a katolikus egyház tekintélyének emelésére. Ráadásul az erdélyi görög-katolikusok önálló érsekséget kaptak, így az az érsek a katolikus püspökökkel szemben a hierarchiában magasabbra került. A kormánynak egyébként is érdeke, hogy a demokratikus szellemiségű, a műveltség alacsonyabb fokán álló román lakossággal szemben az udvarhű magyarságra támaszkodjék. Haynald feltételezi, hogy a kalocsai érsek nem támasztana e terv ellen kifogást. Thun azonban beszámol arról, hogy a kalocsai érsek már előre jelezte, hogy nem kíván lemondani az erdélyi püspökség feletti jogi fennhatóságáról. Egyébként is Thun azt vallja, hogy a Haynald által megjelölt célokat más módokon is el lehet érni, ezért nem javasolja Haynald indítványának támogatását.²²⁵

A protestáns egyházakkal kapcsolatos kormányzati intézkedésekben nyilvánult meg leginkább, hogy milyen nagy mértékben motiválták a kormányt közvetlen politikai indítatások is az egyházpolitikában. Megmutatkozott ez a legapróbb kérdésekben is: 1851 októberében például Molnár József, a szászvárosi református gimnázium vezetője beadványt intézett Bach belügyminiszterhez, amelyben elpanaszolja, hogy mint Szászföldön élő református lelkész a lutheránus főkonzisztórium igazgatása alá tartozik. A főkonzisztórium most kizárta a lutheránus papok kártalanítására rendelkezésre álló alaptól, pedig egy román falu utáni tized elvesztése miatt mint lelkésznek kárpótlás járna számára. Bach azonban nem támogatta kérését, mondván, majd az egyházi iskolák kártalanításakor rá is sor kerülhet, de érveléséhez a következőt is hozzáteszi: „*Szászváros magyar lakói, bár a város évszázadok óta Szászföldhöz tartozik, soha nem mutatták a legkisebb szimpátiát sem a németiség irányában, pedig a református papok maguk az evangélikus-lutheránus egyházszervezet kötelékeibe tartoznak.*”²²⁶

Nemzetiségi indíttatású elkülönülési igények csak elszórtan jelentkeztek a protestáns egyházak vonatkozásában, az egyházszervezeti beosztásban itt kevesebb változás történt. Erdélyben például Báró Kemény Ferenc 1850. március 24-én az erdélyi református egyházi főtanács nevében panasszal fordult Wohlgemuth erdélyi katonai és polgári kormányzóhoz: a lutheránus főkonzisztórium saját kérésükre hatáskörébe vonta a nagysajói és a tekei káptalanhoz tartozó, egyházi ügyekre nézve eddig a református egyházszervezet felügyelete alá álló falvakat. Ez önhatalmú lépés, hiszen számos, a Szászföldön található református egyházközség van a lutheránus konzisztórium felügyelete alatt. Ha ezeket ki akarják cserélni, akkor a kölcsönösség elve alapján tárgyalásokat kell arról folytatni. Joseph von Bedeus viszont az erdélyi evangélikus főtanács nevében azzal érvelt, hogy az adott község lakói maguk kérték az átsatolást, mivel mind a nemzeti, mind az egyházi, mind a közigazgatási kötelek a Szászföldhöz kötik őket, s közigazgatásilag most úgyis a szász jellegű beszercei kerülethez tartoznak.²²⁷

²²⁵ Thun előterjesztése, HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerkonferenzakten, 25/1860.; ismerteti: SZITTYAY DÉNES: *Haynald Lajos kalocsai bíboros érsek élete születésének 100-ik évfordulója alkalmából*. Kalocsa, 1915. 60-62.

²²⁶ Joseph Molnár beadványa Bachhoz, 1851. október. MOL D3 535/1851.

²²⁷ Aktafeljegyzés, MOL F 259 7369/1850

Felsőmagyarországon az evangélikus egyházon belül igyekezett a kormányzat a szlovák lelkészekre támaszkodni. A kormányzat a Dunán inneni, illetve a Tiszán túli egyházkerület superintendenseivé Ján Chalupkát és Samuel Reusst nevezte ki, lényeges szerepet játszott a protestáns egyházakkal szembeni irányvonal kidolgozásában Karl Kuzmány.²²⁸ Évekig húzódott a pesti evangélikus egyházközségen belül a szlovákok különválási folyamata.²²⁹

A szerb nemzeti mozgalom törekvései az egyházpolitika terén az ortodox egyházszervezet autonómiájának megerősítését célozták, s ahhoz szorosan kapcsolódott a közigazgatási-államjogi autonómia programja. Itt a horvát esethez viszonyítva fordított helyzet alakult ki, hiszen nem államjogi változásokhoz kívánták az egyházszervezetbeli változtatásokat igazítani, hanem az egyházszervezet kereteit bizonyos fokig követő kiterjedésű közigazgatási autonóm területet igényeltek a maguk számára. 1848-ban megfogalmazott programjuk legfőbb pontjai: évente nemzeti kongresszus a vajda és a patriarcha elnökei alatt, nemzeti jellegű közigazgatási autonómia a megteremtendő Szerb Vajdaság keretei között és rendszeres egyházi szinódus. Az uralkodó még 1848 decemberében elismerte Josip Rajačić karlócai metropolita patriarcha címét.

A szerb nemzeti mozgalom azon igényének, amely a Szerb Vajdaság kívánatos kiterjedésére vonatkozott, egyik viszonyítási pontja az ortodox egyházszervezet volt. Heves vita bontakozott ki azonban Horvátországgal Szerém vármegye egyes részei miatt. 1849 őszén a kormányzat nyomást gyakorolt Jellačić horvát bánra annak érdekében, hogy bizonyos területekről mondjon le, végül kompromisszum született – Illok és Ruma körzete a Vajdasághoz került; Vukovár környéke, amelyen belül viszont a lakosság nagy része nem az ortodox egyházhoz tartozott, Horvátország-Szlavónia része maradt. Ezt a megoldást azonban a szerb nemzeti mozgalom radikális szárnya élesen támadta.²³⁰

A kormányzat fő problémái azonban a szerbek vonatkozásában nem a területi elkülönülésre vonatkoztak, bár a szerb és horvát nézetkülönbségek nem tűntek el. Egyrészt igyekeztek az egyháziak tevékenységét kizárólag a felekezeti ügyekre korlátozni. Thun a következőket írja gróf Johann Coronini-Cronberghez, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzójához 1853 januárjában: „...a metropolita csak a szellemi, de nem a világi vezetője a görög-nem egyesült lakosságnak”, ennek ellenére Rajačić továbbra is a „világi tekintély” megszerzésére tör, ambícióit azonban „*egyházi hivatalának korlátai közé kell visszazorítani.*”²³¹ Az uralkodó 1849 tavaszától kezdve magának tartotta fenn a Szerb Vajda címet, helyettesévé pedig a mindenkori vajdasági kormányzót jelölte ki. A második fő konfliktusforrás a hosszan elnyúló vita volt Rajačić és a kormányzat között az uralkodó püspökkinevezési és áthelyezési jogáról, mivel a kormányzat ezáltal kívánta érvényesíteni befolyását az egyházi hierarchia tagjainak megválasztására. Azt is kiemelt fontosságú célkitűzésnek tekintette a kultuszkormányzat, hogy megakadályozzák az orosz ortodox egyház befolyásának növekedését a szerbek lakta területeken, különösen fontosnak látták ezt az osztrák-orosz politikai kapcsolatoknak a krími háború nyomán bekövetkezett elhidegülése után. A magyarországi ortodox egyház az 1850-es években jelentős anyagi segítséget kapott Oroszországtól az 1848-49-ben lerombolt templomok újjáépítésére, az egyházi felszerelések pótlására. A legkényesebb probléma

²²⁸ SZARKA: *A szlovákok története*. 107.

²²⁹ Jelentés Bachhoz, MOL D 51 3093/1851.; Fővárosi hírtár. Pesti Napló, 1852. november 21.; Fővárosi és vidéki ujdonságok. Pesti Napló, 1854. október 26.

²³⁰ SEBASTIAN WERNI: *Die Wojwodina 1848-1860 als nationales und staatsrechtliches Problem*. Phil. Diss., Wien, 1948.

²³¹ MOL(filmtár) Szerb Vajdaság és Temesi Bánság Kormányzójának elnöki iratai, 128/1853.

ebben a vonatkozásban a könyvadományok kérdése volt. A birodalmi kultuskormányzat minden esetben szigorúan átvizsgálta az érkezett küldeményeket. 1850-ben például felfedezték, hogy a 810 könyvből álló szállítmány imakönyveiben bizonyos imádságok szerepeltek a cár és a cári család tagjainak egészségéért. A minisztertanács megvitatta a kérdést – a felmerült lehetőségek a következők voltak: visszaküldeni és újranyomatni Bécsben az egészet; kiküldeni az egyházközségekhez, de figyelmeztetni az érintett püspököket, hogy azokat az imádságokat ne vegyék elő. A salamoni döntés végül az lett, hogy nem küldték ugyan vissza a szállítmányt, de az ártalmasnak tartott szövegek lapjait összeragasztották.²³² Rajačić saját nyomda felállításának engedélyezését kérte. 1853-ig húzódik a döntés: a legszükségesebb ortodox szláv nyelvű egyházi könyveket az udvari- és állami nyomda állítsa elő, s az „egészen szegény” egyházközségeknek kérésükre ingyen, a tehetősebbeknek mérsékelt áron szállítsák azokat; a jövőben csak olyan egyházi könyveket lehet majd külföldről behozni, amelyeket nem nyomtatnak idehaza.²³³ Ugyanakkor már korábban engedélyezték Andrei Șaguna erdélyi román ortodox püspök számára Nagyszebenben saját nyomda felállítását.

Igyekeztek pénzügyi segítséggel elősegíteni a templomok újjáépítését, 1850-ben 500.000.Ft-ot szántak erre a célra a Bánátban és a Vajdaságban²³⁴. Személy szerint Rajačić-ot is bőségesen jutalmazták. Rajačić 1859-ben kérte bárói rangra emelését, s további anyagi támogatást a korábban biztosított évi 100 000 Ft jövedelmen felül. Bach az előbbi támogatja, az utóbbit viszont nem, mondván, Rajačić 1848-49-es érdemeit már bőségesen megjutalmazták, egyébként is – tette hozzá Thun – Rajačić eddig önfeljűségével megakadályozott minden jobbítást egyházi és oktatási ügyekben, ami jelezte a kormányzat és Rajačić távolról sem felhőtlen viszonyát az 1850-es években.²³⁵

A kormányzatnak viszont kezdettől fogva szembe kellett néznie az ortodox egyházon belül a románok elkülönülési igényeivel. Az ortodox egyház irányítását kezében tartó szerb egyházi hierarchia és a román papok viszonya ebben az időszakban végig igen feszült volt a Bánátban. Șaguna már 1849-ben felvetette egy önálló román ortodox egyház megteremtésének programját²³⁶, amely persze egységbe fogta volna az erdélyi és a bánáti románokat, s szorosan kapcsolódott a román nemzeti mozgalom azon fő célkitűzéséhez, hogy egy államjogi-közigazgatási egységbe fogják össze a birodalom területén élő román lakosságot²³⁷.

A panaszok mindennaposak voltak a Bánátban a közigazgatás és a felekezeti élet ügyeiben. Basilius Stojan főszolgabíró például Lippáról a következőképpen szól a környékbeli román községek panaszairól: tiszta vegyes lakosságú községekben is szerb idegenek jelennek meg az egyházközségekben, előljáró csak közülük kerülhet ki, s a román nyelv egészen háttérbe szorul. Az egyik községben, ahol a román lakosok száma 4 ezer, a

²³² A minisztertanács jegyzőkönyve, 1850. július 22. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerratsprotokollen, MRZ 2992/1850., a miniszteri konferencia jegyzőkönyve, 1852. október 19. uo. MKZ 3358/1852.

²³³ HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerratsakten, MRZ ad 2700/1850

²³⁴ Birodalmi lapokból. Pesti Napló, 1850. május 4. 47. sz.

²³⁵ Bach előterjesztése, 1859. március 4. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerkonferenzakten, MKZ 744/1959.

²³⁶ Promemoria über das historische Recht der nationalen Kirchen-Autonomie der Romanen morganländischer Kirche in den k.k. Kronländern der österreichischen Monarchie. Wien, 1849.

²³⁷ EMANUEL TURCZYNSKI: *The National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy*. Austrian History Yearbook. Vol. III, Pt 3, (1967)83-128.; KEITH HITCHINS: *Andrei Șaguna and Joseph Rajačić: The Romanian and Serbian Churches in the Decade of Absolutism*. Revue des Études Sud-Est Européennes, X. (1972) No. 3. 567-579.; E. TURCZYNSKI: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf, 1976.

szerbeké 80, kétnyelvű román és szerb igazgatást vezettek be az egyházi és iskolai ügyekben.²³⁸ Rajačić 1851-ben megtiltotta egyházán belül a latin ábécé használatát. 1853-ban ugyancsak Lippáról jelentik, hogy a karácsonyi misén a temesvári püspök üdvözlését felolvasták román, majd szerb nyelven is. De míg az első szöveget csend és figyelem fogadta, a második alatt köhögés és krákogás, a lábak dobolása hallatszott mindenfelől. A feszültség oka az a rendelkezés volt, amely szerint az anyakönyveket szerb és román nyelven egyaránt kellett vezetni.²³⁹

Igen ambivalens volt azonban a kormányzat magatartása a püspökválasztások alkalmával is a román nemzetiségi szempontok érvényesítésének igényével kapcsolatban. 1849 őszén a Vajdaság megszervezésekor még fontolgatják, hogy a bánáti románok kapjanak egy külön metropolitát, aki azonban maradjon alárendelve a patriarchának.²⁴⁰ De az 1852 szeptemberében a verseci, aradi, budai és temesvári ortodox püspökök megválasztására összehívott szinódus előkészítő munkálatai során Thun 1852. szeptember 13-i előterjesztésében már kifejti, hogy Šaguna „*intenzíven részt vett a románok szeparatista nemzeti törekvéseiben*”, s vigyázni kell rá. A hadügyminiszter ugyan azt javasolta, hogy a császári biztosként a szinóduson megjelenő Coronininek azt a titkos utasítást adják, hogy az aradi püspökségre román nemzetiségű személyt kell választani, Thun véleménye az, hogy „...*az aradi, verseci és temesvári püspökségre jelölteknek mind a román, mind a szerb nyelvet ismerniük kell, de nem a nemzeti származásnak, hanem a szükséges tulajdonságoknak és ismereteknek kell döntenüik egy püspöki szék elnyerésénél.*” A Coronini számára mint a szinódusra kiküldött császári biztosnak készített instrukciók azonban külön hangsúlyozzák, hogy elegendő pusztán ígéret az esetleges nyelvtudásbeli hiány jövőbeli pótlására. Ezt az elvet kiterjesztve a budai püspöknél is szükségesnek látja Thun, hogy az a magyar nyelvet is tökéletesen ismerje. A szinódus megtartása után a minisztertanács újra visszatér a kérdésre. A hadügyminiszter továbbra is támogatná az aradi románok kérelmét, hogy a szinódus jelöltjével, Prokop Ivačkovičtyal szemben az ő jelöltjüket, Georg Popeskult nevezzék ki, s az istentiszteleteket román nyelven tartsák. Thun azonban – nem teljesen alaptalanul – rámutat arra, hogy a román értelmiség célja a politikai önállóság, s ehhez csak eszköz a saját egyházi hierarchia, s mint mondja, az egyháztól egyébként is idegen a nemzeti elv. Az uralkodó Thun javaslata szerint jóváhagyja a szinódus döntését.²⁴¹

A szinódust követően 1853 februárjában a kormány ülésén Bach egyenesen azt a javaslatot veti fel, hogy Šagunát esetleg más egyházkerületbe, Magyarországra kellene áthelyezni. A fő indok a görög-katolikusok és a görög-keletiek közötti viszony kiélezése szerepelt, az áttérések problémája, hiszen mindkét egyházfő kölcsönösen egymás papságát vádolta az áttérésre való tudatos agitációval. Thun azonban kifejti a javaslattal kapcsolatban, hogy Šaguna agitációját Magyarországon is folytatná, s lehet, hogy Erdélyben lehetne ezzel befolyását csökkenteni, de ott viszont nőne. Ezután Bach is elállt a javaslattól.²⁴²

²³⁸ MOL, Vajdaság, 250/1850

²³⁹ A 9. csendőrezred parancsnokának jelentése Coronini kormányzóhoz, Temesvár, 1854. január 17. MOL, Vajdaság, 119/1854.

²⁴⁰ A minisztertanács jegyzőkönyve, 1849. október 4. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerratsprotokollen, MRZ 3543/1849.

²⁴¹ Thun előterjesztései, 1852. szeptember 13. és 1853. február 6. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerkonferenzakten, MKZ 3062/1852., 523/1853.; Thun instrukciói Coroninihez, 1852. október 12. MOL, Vajdaság, 1471/1852.

²⁴² A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1853. február 12. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerkonferenzprotokollen, MKZ 560/1853., megjelent: Die Protokolle... Ser. 1. Abt. 3/1. 472-476.

A kormányzat majd csak az 1860 őszi összeülő szinódus kapcsán vállalkozik arra, hogy nyíltan támogassa a román érdekek képviselését, amennyiben az uralkodó Rajačičhoz intézett irata kiemeli: meg kell tárgyalni a hierarchia egyes kérdéseit, hogy „a görög nem egyesült románok egyházi érdekei és szükségletei méltányos módon figyelembe vétessék”²⁴³. Šaguna végül 1864. december 24-én kapott érseki címet.

II. A SZABAD NYELVHASZNÁLAT

A kormányzat már 1849 tavaszán, a Windischgrätz vezette császári csapatok előre nyomulásának hátszágában megszervezett közigazgatás orgánumai számára kiadott utasításokban leszögezte, hogy meg kell szüntetni minden nyelvkénysztet a hivatalokban, az iskolákban és a felekezeti élet területén. Thun miniszter elvei erre vonatkozóan igen nagy szabadságot engedtek volna az egyházaknak. Ezzel szemben a másik álláspont az volt, s ezt képviselte majd 1852-től Albrect főherceg, Magyarország katonai és polgári kormányzója is, hogy a felekezetek szabad választása csak a rituálé nyelvére terjedhet ki, de minden más tekintetben az államhatalomnak joga van a nyelvhasználatot szabályozni. Ennek példája volt az anyakönyvek vezetésének nyelve. Thun miniszter magára az egyházakra bízta volna, hogy az anyakönyveket latinul vagy a lakosság nyelvén vezessék, vele szemben báró Karl Geringer, Magyarország polgári biztosa viszont amellett érvelt, hogy a római katolikus, illetve a görög-katolikus egyházkerületekben azokat latinul, az ortodoxoknál pedig cirill betűs nemzeti nyelven vezessék. Végül ez utóbbi álláspont diadalmaskodott.²⁴⁴

A helyi egyházközségek igyekeztek olyan pap alkalmazását kieszközölni, aki a nép nyelvét beszélte, ehhez a politikai hatóságok támogatását is igénybe kívánták venni. Szászváros katolikus hitközségének nevében például 1849 novemberében beadvánnyal fordultak az erdélyi kormányzósághoz, melyben elpanaszolták, hogy papjuk, Anastasius Erős nem beszél a német nyelvet, egyébként is az orosz csapatok közeledtére elhagyta a várost júliusban, s csak szeptemberben tért vissza. Kéri kinevezni helyébe eddigi alárendeltjét, Rudolf Thollot, aki – mint írják – mind a magyar, mind a német nyelvet beszél, azaz istentiszteleteket felváltva német és magyar énekkel is kísérrni tudná.²⁴⁵ A polgári hatóságok ilyen esetekben a döntést az egyházi hatóságoknak engedték át, de érezhetően igyekeztek a helyi lakosság óhajának megfelelő megoldást támogatni. A korabeli visszaemlékezések szerint elsősorban Pest-Budán – a város(ok) német jellegére hivatkozva – a helyi hatóságok igyekeztek közvetlen politikai nyomást kifejteni német nyelvű istentiszteletek tartása érdekében. Egyébiránt a nyelvi igényeket igyekeztek messzemenően tiszteletben tartani. Ebben majd csak a középfokú oktatásban a német nyelv fokozatos térhódítását célként kitűző kormányzati intézkedések teremtenek feszültséget az egyházak és a kultuskormányzat között.

²⁴³ Ferenc József irata Rajačičhoz, Schönbrunn, 1860. szeptember 27. HHStA, Kab. Kanzlei, Ministerkonferenzzakten, MKZ ad 3142/1860

²⁴⁴ BERZEVICZY ALBERT: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. Bp., é.n. II. 63., I. 156

²⁴⁵ Beadvány az erdélyi katonai és polgári kormányzósághoz, MOL F 259 2486/1849.

JAMES P. NIESSEN

**NÉPEK, NYELVEK, EGYHÁZAK ÉS AUTONÓMIÁK.
HAYNALD LAJOS ERDÉLYE FORRADALOM
ÉS KIEGYEZÉS KÖZÖTT²⁴⁶**

Haynald Lajos olyan rangos egyénisége a magyar egyháztörténetnek – így a katolikus autonómia és a katolikus liberalizmus történetének is – aki mindenképpen alapos, a mai igényeknek megfelelő életrajzot érdemel. A szakirodalomban már részletesen ismertették viharos politikai szereplését Erdélyben 1852 és 1863 között. 1861-ben három beszédben is kiállt a különálló erdélyi országgyűlés összehívása ellen, valamint Erdély és Magyarország uniója mellett; miután az 1863. évi országgyűlés bojkottálásában vezető szerepét játszotta, az osztrák kormány lemondásra kényszerítette. Ezt követően kiemelkedő szerepet játszott Magyarországon az autonómia-kongresszuson és a főrendi ház tevékenységében.²⁴⁷ A történetírás Haynald életrajzát eddig elsősorban a magyar politikatörténetbe, illetve egyháztörténetbe ágyazta. Tanulmányom más megvilágításba kívánja helyezni Haynald erdélyi tevékenységét, későbbi szerepét és ezzel együtt a katolikus autonómia-törekvéseket: nem a nagypolitikát, hanem a kevésbé nyilvános erdélyi egyházi hátterét vizsgálja meg.

1860 végén, az Októberi Diploma kibocsátása után Haynald egyházi látóhatára – egy Eötvös Józsefhez írott levelének tanubizonyossága szerint – látszólag a protestánsokra korlátozódott: „...mi nálunk – a protestáns intolerantia honában – a legnagyobb katolikus működés is mindenkor impopuláris lesz. Reformátusaink hatalmasok, katolikusaink szívesen clientáris viszonyba helyezik magukat hozzájuk.”²⁴⁸ Haynald állítása a református politikai réteg hatalmára vonatkozott, de katolikus hívei számbeli-
leg is kisebbségben voltak az erdélyi református magyarokkal szemben. Haynald, jóllehet egyháza presztízse védelmének céljából lépett fel magyar nemzeti politikusként, de egyértelműen a legjelentősebb magyar egyházpolitikus volt Erdélyben: Bodola Sámuel és Kriza János, református, illetve unitárius püspök nem rendelkezett olyan szervezeti, felekezeti és társadalmi tekintélyével, mint ő. A protestánsok vagyona is kisebb volt, de ami még fontosabb, hogy az egyház vezetését laikus képviselői testületekkel kellett megosztaniuk.

Haynald valódi egyházi konkurense pedig valójában a két román püspök – az ortodox Andrei Șaguna és a görög katolikus Alexandru Sterca-Șuluțiu – volt, akiknek igazgatási helyzete sokkal inkább hasonlított az övéhez. Az erdélyi románok ezen jelentős püs-

²⁴⁶ A szerző a történelem és idegennyelvek szakreferense a Texas Tech University (Lubbock, Texas USA) könyvtárában. A tanulmány első, rövidebb változata elhangzott az Állam és Egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848-1918) című konferencián Szegeden, 1998. április 22.

²⁴⁷ SZITTYAY DÉNES: *Haynald Lajos kalocsai bíboros érsek élete*. (Kalocsa: Jurcsó nyomda, 1915); KÖHALMI-KLIMSTEIN JÓZSEF, szerk., *Vázlatok Haynald Lajos bíbornok érsek életéből 1816-1889*. (Pozsony: Stempfel, 1889); ECKHART FERENC: *Egy nagy magyar főpap életéből*. Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, 2 (1932), 272-84; LAKATOS ANDOR: *Haynald Lajos közéleti és politikai tevékenysége*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 7, 3-4 (1995), 97-158.

²⁴⁸ Haynald Lajos Eötvös Józsefnek, 1860. november 22. SZITTYAY, 69-70.

pökei mind politikai, mind egyházi téren komoly versenytársat jelentettek Haynald számára. 1861 elején a kormányzat értekezletet tartott még Gyulafehérvárott az alkotmány visszaállításáról. Ott Haynald elsőként szólt, leszögezve a magyarok ragaszkodását Erdély és Magyarország 1848-ban kinyilvánított egyesüléséhez. Utána következett két román kollégája hasonlóan hosszú és ékesszóló beszédben követelték a románok egyenjogú képviselését a leendő erdélyi országgyűlésen.

Az erdélyi románság az 1850-es erdélyi népszámlálás szerint az ország lakosságának 61%-át tette ki, de két majdnem egyenlő nagyságú felekezeti közösségre oszlott.²⁴⁹ Mint Haynald esetében is, a megosztottság a püspököket itt is nemzeti szerepvállalásra ösztönözte. A vallásunió óta vallási, gazdasági és etnikai tényezők folytán állandóan ingadozott a két felekezet számbeli viszonya. Az unió nyomán névlegesen elenyészett az ortodoxia Erdélyben az 18. század elején, de az unióellenes mozgalmak arra vezettek, hogy egy 1762-es osztrák felmérés ötször annyi ortodox, mint görög-katolikus családot talált.²⁵⁰ Később az állami támogatás hatása egyre jobban érvényesült a katolikus fél javára, így a reformkor végéig kiegyenlítődt a számbeli viszony. Mind az ortodox, mind a görög-katolikus románság nem-román egyháztartományok keretében élt, az ortodox laikusok a szerbek túlsúlyától féltek, a görög-katolikusok pedig a magyarok nyomását érezték. Épp ezért sürgették püspököknél az egyházi autonómiát nemzeti alapon, vagyis új román nyelvű egyháztartományok létrehozását.

1848-ban az erdélyi románok népgyűlést szerveztek Balázsfalván. Az egyházi autonómiaira vonatkozó követeléseiket Șaguna püspök fogalmazta meg. Hogy az autonómia egyoldalú megadása ne bontsa a nemzeti egységet, Șaguna látszólag össze-mosta a két román felekezetet: „2. A román nemzet követeli, hogy a román egyház minden felekezeti különbség nélkül független legyen és maradjon akármely más egyháztól, jogokban és hasznokban egyenlő legyen Erdély többi egyházaival. Kéri a román érsekség visszaállítását és az évenként tartandó közzsínot a régi jog szerint, mely zsinatban egyházi és világi képviselők legyenek. Ezen a zsinaton válasszák meg a román püspököket, szabadon, szavazattöbbséggel, előterjesztés (kandidáció) nélkül.”²⁵¹ Így párosult a nemzeti autonómia követelése a vegyes zsinatok tartásának programjával. Megjegyzendő, hogy a képviselési rendszert nem a korabeli liberalizmus elveire hivatkozva, hanem „a régi jog szerint” formulával követelték.

Nehéz eldönteni, hogy ez a fajta zsinati autonómia mennyire valósult meg a múltban az erdélyi románoknál vagy egyéb keleti egyházban. Jogforrásként egy 1652-ben Havasalföldön – talán református befolyás alatt – nyomtatott törvénykönyvre hivatkoztak.²⁵² Valóban sor került erdélyi román vegyes zsinatokra az 18. században, de nem találjuk ilyen autonómia nyomát a fejedelemségi románok történetében. Annyi azonban biztos, hogy annak hiányát már 1848 előtt is nemzeti sérelemmé emelték. A 19. századi román nacionalizmus görög-katolikus és ortodox írói egyaránt a sérelem orvoslását követelték. A papi radikalizmus nem a formális olvasottságból, hanem inkább annak hiányából adó-

²⁴⁹ FÉNYES ELEK: *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása*. (Pest: Heckenast, 1857), II, 22-7; Magyar Országos Levéltár, F551: „Landesübersicht vom Jahre 1850.” Az említett felekezetek népessége: Görög katolikusok 648,239, ortodoxok 637,800, reformátusok 295,723, római katolikusok 219,533, unitáriusok 46,008.

²⁵⁰ Az unióellenes mozgalmakhoz: SILVIU DRAGOMIR: *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII* (Sibiu: Editura și tiparul tipografiei arhidiecezane, 1930), I-II kt..

²⁵¹ KÖVÁRI LÁSZLÓ: *Okmánytár az 1848-9-ki erdélyi eseményekhez* (Kolozsvár, 1851), idézi: VICTOR CHERESTESIU: *A balázsfalvi nemzeti gyűlés*. (Bukarest: Politikai könyvkiadó, 1967), 485.

²⁵² ION DUMITRIU-SNAGOV: *Le Saint-Siège et la Roumanie Moderne 1850-1866*. (Róma: Università Gregoriana Editrice, 1982), 21, 129.

dott. Sok papot csak hat hónapos moráleteológiai kurzus, sőt esetenként pusztán öröklés alapján választottak, illetve nevezték ki.²⁵³ Így az egyházi mozgalom a tágabb társadalmi hátteret tükrözte.

1847-ben az erdélyi ortodoxok zsinata Şagunát választotta meg püspöknek, így az ortodox autonómia bajnoka egy Miskolcon született, de szerb kolostorokban képzett püspök lett.²⁵⁴ Şaguna alapvetően konzervatív, de román érzelmű volt. Mindig is igyekezett együttműködni a mindenkori legerősebb hatósággal, legyen az osztrák vagy magyar, az oktatási rendszer fejlesztése érdekében. A román nyelvű erdélyi ortodox iskolák igazgatását kezébe vette, és vezetése alatt az iskolák száma háromszorosára növekedett; gimnáziumokat alapított, ápolta a tanárképzést, és tankönyveket adott ki az általa alapított egyházmegyei nyomdában. Határozottan védte az iskolák ortodox (azaz nem községi, illetve nem közös ortodox – görög-katolikus) jellegét, más, az értelmiség különböző csoportjai által megfogalmazott elképzelésekkel szemben.²⁵⁵ A román iskolahálózat kiépítése azonban nemcsak püspöki kezdeményezésekből indult ki: mind egyházi, mind nem egyházi alapon igen sok román község alapított iskolát e korszakban, illetve hozzájárult fenntartásukhoz, a román nemzeti érdek javára.²⁵⁶

A görög-katolikus befolyás alatt álló Gazeta Transilvaniei című újság és egy román nap-tár-kiadvány körül éles felekezeti vita bontakozott ki az abszolutizmus idején. Állítólagos ortodoxia-ellenességük miatt Şaguna körlevélben szólította fel híveit, hogy egyiket se vásárolják és olvassák.²⁵⁷ A falvak szintjén is jelentkeztek vallási ellentétek. Előfordult, hogy vegyes ortodox-katolikus községben viszály ütötte fel a fejét a két román paróikia között, ezért a hívek személyes, vallási vagy politikai okokból átpártoltak az egyik parókiától a másikhoz. A hívek által felterjesztett plébános-jelölések, azok anyagi támogatása is alkalmat adott ellentétekre. Így tiltakozott például egy Balázsfalva melletti falu papja elhelyezése ellen: „...Sőt, inkább elhagyjuk az uniót, minthogy ezt a szegényt [a nem kívánt papot] elszenvdjük.”²⁵⁸ E viszályok részint a hagyományos vallási konkurenciából táplálkoznak, de tanúskodnak e korszak politikai forrongásáról is. Hiszen a pap gyakran a nemzet szóvivője volt, ugyanakkor hívei néha megkérdőjelezték hazafiasságát. Şuluţiu egy 1858. évi minisztériumi beadványában az átpártolásokat a papok szegénységével magyarázta. Emiatt sok gyenge jelöltet kellett elfogadni, ezért – szerinte – a parókiák állami segélyezése nemcsak az egyházat, hanem a hitéletet is megerősítené.²⁵⁹

²⁵³ SIMION RETEGAN: *Clerul rural românesc din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea: modalităţi de instituire*, Anuarul Institutului de Istorie Cluj 31 (1992), 103-20.

²⁵⁴ Több jelentős művet írtak Şagunáról. Angolul: KEITH HITCHINS: *Orthodoxy and Nationality: Andrei Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873*. (Cambridge: Harvard University Press, 1977).

²⁵⁵ HITCHINS: 261-76.

²⁵⁶ SIMION RETEGAN: *Satul românesc din Transilvania, ctitor de şcoală 1850-1867*. (Cluj: Editura Echinox, 1994). A kötet 250 falusi okmányt ad közre.

²⁵⁷ A körlevelet (Nr. Cons. 1090/1855) közreadja: GHEORGE TULBURE: *Mitropolitul Şaguna*, 195-201.

²⁵⁸ Karácsonfalva híveinek beadványa Şuluţiuhoz, in: Magyar Országos Levéltár, D4, Kultusakten: 65. csomó, cat. 47, 12717/3468-1854.

²⁵⁹ Şuluţiu emlékirata Thun miniszterhez, 1858. november 3, in: Magyar Országos Levéltár F258, 203. csomó, 1859/2238. A románok felekezeti viszonyaihoz lásd JAMES P. NIESSEN: *Battling Bishops: Religion and Politics in Transylvania on the Eve of the Ausgleich*. (Indiana University Ph.D dissertation, 1989), 357-433; *ibid.*, *Relaţiile interconfesionale şi formarea naţiunii române*, Anuarul Institutului de Istorie Cluj 31 (1992), 79-92; *ibid.*, *The Greek Catholic Church and the Romanian Nation in Transylvania*, in: *Religious Compromise, Political Salvation: The Greek Catholic Church and Nation-building in Eastern Europe* (Pittsburgh: Center for Russian and East European Studies, 1993), 47-58.

Az abszolutizmus bomlása után közös célokat követett a két román püspök az országos politika szintjén, ezért megállapodtak a felek kibékítésében, ám ennek megvalósítását, úgy tűnik, a katolikusok belső ellentétei és a Szentszék merevsége megakadályozta. Az egyezménytől való visszalépésekor Șuluțiu azt írta Șagunának, hogy suffraganusai, a pápa és más nemzetiségű hittestvérei „ellenőrzik, lépteit figyelik, és akaratát, sőt lelkiismeretét is jogtalanul béklyozzák.”²⁶⁰ A két egyházfő azonban nagy vonalakban ezt követően is közösen irányította az erdélyi román politikát, amelynek élharcosa a legtöbb községben a papság volt.

Șaguna a szerbeknél szerzett tapasztalatok alapján jól ismerte a délvidéki ortodox nemzeti-egyházi kongresszusok hagyományát, amely egyszerre hatott mind a szerb és a román nemzet formálódására is. A kongresszusok mindenekelőtt keretet adtak a társadalmi szolidaritásnak az (erős udvari támogatást élvező) nyugati egyházzal szemben, ugyanakkor a nyelvi szeparatizmusnak is a hittestvérek között.²⁶¹ Șaguna erős kézzel kormányozta egyházmegyéjét, de kétszer is vezetett államilag engedélyezett vegyes, főleg papokból, főleg világiakból álló egyházmegyei zsinatokat, 1850-ben és 1860-ban, azok jegyzőkönyveit meg is jelentette. Az önálló román egyháztartomány követelése, több román nyelvű egyházmegye elkülönítésével, mindkét fórumon szerepelt. Ezen a ponton is bomladozott a nemzeti egység, mivel a görög-katolikus püspökök a nunciusnak írt levelekben elleneztek egy új ortodox egyháztartomány megalapítását. Mégis a kérvények hosszú sora – a dinasztia katolikus elkötelezettsége ellenére – végre 1864-ben sikerrel járt a nagyszebeni román ortodox metropólia létrejöttével. A császári kegyelmes döntés Șaguna lojális, konzervatív és fegyelmezett vezetését ismerte el.²⁶²

Șaguna görög-katolikus szövetségese, egykori ellenfele idősebb és sok szempontból eltérő egyéniség volt. Alexandru Sterca-Șuluțiu (1794-1867) egy mőcföldi román kisnemesi családból származott.²⁶³ Balázsfalvi teológiai tanulmányai után 1814 és 1850-ben történt püspökké választása között vidéken pasztorált. Igen jellemző szellemi világára az, hogy – miközben Șaguna tanári tevékenységet folytatott, és publikációkat jelentetett meg az egyházjog terén, s Haynald szintén tanított, sőt akadémikus lett a botanika terén elért teljesítménye nyomán – Șuluțiu egyetlen tanulmányt sem publikált életében. Legnagyobb, ma is jelentős művét, a Hora-lázadás történetét nemcsak írásos források, hanem szülőföldjének élő népi hagyományainak feldolgozása alapján vetette papírra. Ez az írás, amelyet 1856-ban fejezett be, betekintést nyújt a harcias egyházfő gondolatvilágába.²⁶⁴ Politikai okok miatt csak napjainkban lehetett nyomtatásban megjelentetni.

Șuluțiu szintén rendhagyó személyiség volt egyháza püspökeinek sorában. Kettős latin ritusú gyámkodás állt felette az egyházszervezeten belül: sokáig egy jezsuita teológus ellenőrizte a püspököt, majd ennek megszűnte után is, 1855-ig felettese maradt az esz-

²⁶⁰ Șuluțiu Șagunához, 1862. február 22, in: NICOLAU POPEA: *Archiepiscopul și metropolitul Andrei Baron de Șaguna* (Sibiu: Tipariul tipografiei archidiecezane, 1879), 123.

²⁶¹ Lásd: EMANUEL TURCZYNSKI: *Konfession und Nation: Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung* (Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1976).

²⁶² E mozgalmat gazdag irattanyaggal dokumentálja: ILARION PUSCARIU: *Metropolia romanilor ortodocsi din Ungaria si Transilvania: Studiu historic despre reînfiintarea metropoliei, dimpreuna cu o colecțiune de acte*. (Sibiu: Tiparul tipografiei archidiecezane, 1900).

²⁶³ Életrajzához: NIESSEN: *Battling Bishops*, 434-502, és újabban: DUMITRU SUCIU: *Alexandru Sterca Șuluțiu și mișcarea națională românească*, Anuarul Institutului de istorie „A.D. Xenopol” 25, 2 (1988), 75-90; 26, 1 (1989), 285-301; 27 (1990), 51-72; 28 (1991), 123-42; 29 (1992), 135-57.

²⁶⁴ ALEXANDRU STERCA-ȘULUȚIU: *Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni ai Ardealului, Izvoarele răscăleli lui Horea*. Seria B. Izvoare narative, II. (București: Editura Academiei R.S.R., 1983), 330-447.

tergomi érsek. A görög-katolikus püspökök rendszerint zökkenő mentesen együttműködtek a latin ritusú vezetéssel, azt a gyanút keltve, hogy az egyház keleti hagyományait teljesen elhanyagolják. Csak két püspök szállt szembe az úgynevezett „latinizáló” tendenciával: Ion Inochentie Klein, aki 1744-ben kényszerült római száműzetésre, és Sterca-Șuluțiu. Utóbbi magyarbarát elődjével szemben, az udvar irányában 1848-49-ben szerzett érdemeinek köszönhetően püspöki kinevezését – igaz, miután a választási zsinaton is támogatást nyert.²⁶⁵ Egy korabeli életrajzíró így jellemezte Șuluțiu felfogását a vallásunióról: „az ismert négy hittani ponton kívül nem akart tudni semmiféle változtatásról sem a régi hagyományokat és fegyelmet illetően, amelyet a keleti egyház a fírenzei zsinat óta tovább őrzött.”²⁶⁶

Șuluțiu a püspöki szék elfoglalása után lehetőséget látott arra, hogy 1854 és 1860 között szerepet vállalhasson a császári udvar és a római Szentszék „keleti offenzívájában.” Balszerencsére azonban hamarosan kudarcot vallott ez a politika. Az osztrák abszolutizmus jelentős szerepet szánt a katolikus egyháznak mind a liberalizmus, mind a magyar ellenállás féken tartásában, s a monarchia keleti terjeszkedésében is. Ez húzódott meg a zágrábi püspökség 1852. évi, valamint a balázsfalvi püspökség 1854. évi érseki tartományi rangra emelése mögött is: a horvát és román katolikusok autonóm szervezeti keretet nyertek, s ez a monarchia terjeszkedéséhez nyújthatott támaszt. Șuluțiu már első pásztorlevelében „minden románt, a Tiszától a Fekete-tengerig és a Pindusz hegységig” a vallási egyesülésre hívott fel.²⁶⁷ A krími háború idején Ausztria a Dunai Fejedelemségeket megszállás alatt tartotta. Ezzel az osztrák államférfiak számára esély nyílt arra, hogy kezükben tartsák a románok összességét, ennek kapcsán az 1855-ös osztrák konkordátum után a Szentszékkal kötendő „keleti konkordátum”-ról beszéltek. Ilyen esélyek idején Șuluțiu egy – szintén máig kiadatlan – hosszú emlékiratot írt az összromán-ság jövődöbeli vallási uniójáról.²⁶⁸ A fejedelemségek egyesülése azonban 1859-ben véget vetett az osztrák terveknek.

Miután sikertelenül támaszkodott Șuluțiu a bécsi erőkre a külpolitikában, a rákövetkező években még intenzívebben kísérelte meg ugyanezt a belpolitikában. A román politikusok igyekeztek minden erejüket latba vetni a Schmerling-korszakban adott nagyobb mozgástér kihasználása érdekében. Nagy vonalakban együtt járt a két román egyházfő, de Șaguna óvatosabban ítélte meg a helyzetet. Miközben Șuluțiu 1861 végén egy népes román küldöttség élén heteken át tárgyalta az osztrák miniszterekkel a provizórium idejére kialakított új viszonyokról, Șaguna egészségi okokra hivatkozva otthon maradt, pedig 1862-ben majd három hónapig lobbizott Bécsben a román ortodox metropolia ügyében.²⁶⁹ Șuluțiu néhány feszült hangulatú vármegyei közgyűlésen vezette a (sikertelen) román ellenállást a magyar túlerővel szemben, majd bizalmas levelezésében mérsékletet ajánlott az udvarnak. Az 1863. évi országgyűlési választásokon azután sikert hozott Șuluțiu jártassága a vármegyei politikában: a románok főleg neki köszönhették, hogy a

²⁶⁵ A két tendenciát feltételezi : OCTAVIAN BARLEA, lásd in: *Die Metropole der Rumänischen Unierten Kirche verkündet im Jahre 1855 in Blaj*. [Perspective 37-38 (Iulie-Decembrie 1987)], 419 pp.

²⁶⁶ VASILE POPESCU: *Biografi'a Metropolitului Alesandru St. Șuluțiu*. Foaie pentru minte, inimă și literatură 25 (1862), 180.

²⁶⁷ Idézi: Emanuel Turczynski: *Orthodoxe und Unierte, Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Bd. 4: *Die Konfessionen* (Wien: Verlag der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1985), 454.

²⁶⁸ STERCA-ȘULUȚIU: *O serioasă cautare în trecutul și viitorul națiunii române din punct de vedere al religiunii sale, întreprinsă în anul 1854*. Cluj-Napoca. Biblioteca Academiei Române, Ms. rom. 231. 71 ff.

²⁶⁹ NICOLAE JOSAN: *Documente inedite privind lupta națională a românilor din Transilvania în anul 1861*, *Apulum* 17 (1979), 539-72. A szerző közreadja a bécsi küldöttség jegyzőkönyveit.

papok által vezetett román jelöltek a 33 vármegyei választó kerületből 30-ban győzedelmeskedtek, mégpedig az átlagosnál magasabb választói részvétel mellett. Az ezt követő nagyszebeni országgyűlésen Şuluţiu és Şaguna együtt sürgették, majd megszavazták a románság egyenjogú nemzetként való elismerését.²⁷⁰

Kiderült azonban, hogy Şuluţiu rossz lóra tett, hiszen Schmerling politikája megbukott. De Şuluţiu nemcsak a birodalmi politikában vallott kudarcot, hanem az egyházpolitikában is. Ugyanis hiányzott belőle Şaguna és Haynald taktikai érzéke és helyzetismerete. A római Szentszék utóbb hamar kiábrándult a frissen konszekrált román érsekéből. Şuluţiu már 1856-ban – az osztrák hatóságok és Rauscher bíboros, bécsi érsek rendelkezéseinek ellenére – előállt követeléseivel a püspökök zsinati választására és a keleti házassági jog megtartásra vonatkozóan. A román sajtóban is vita bontakozott ki, így az apostoli nuncius 1858 nyarán Erdélybe utazott, hogy a helyszínen tanácskozzon Şuluţiuval. Ezután azt jelentette a Szentszéknek, hogy Şuluţiu ravasz, de rosszul iskolázott ember, aki „*állandóan összekavarja a hittant a fegyelemmel, ... valódi szerencsétlenség az egyháztartomány számára, hogy ilyen érsek áll az élén.*”²⁷¹ Şuluţiu római ázsíója tovább csökkent, amikor a *communicatio in divinis cum haereticis et schismaticis*-szel gyanúsították, mivel részt vett egy ortodox szentmisén. Şuluţiu önigazoló cikket írt a magyar sajtóban, s a gyulafehérvári szeminárium igazgatóját, Veszely Károlyt gyanúsította a névtelen feljelentéssel.²⁷²

Şuluţiu engedélyt kapott az osztrák hatóságoktól a balázsfalvi egyháztartomány vegyes zsinatának megtartására, s engedtek neki a nős kanonokok kinevezésének kérdésében is. Még 1858-ban indult mozgalom a görög-katolikus hívek között és a román sajtóban a vegyes zsinat ügyében. A megtartott előzetes, vegyes esperességi zsinatok Abrudbányán és Magyarlaposon hitet tettek a radikális világi politikai irányzat mellett. 1862-ben megüresedett a nagyváradi suffragan püspökség széke, de Şuluţiu jelöltje helyett Róma egy latinizáló püspököt nevezett ki Iosif Papp-Szilágyi személyében, aki több ízben is keresztezte Şuluţiu egyházi kezdeményezéseit; hasonlóan latinizáló szellemű új egyházfő került a szamosújvári püspöki székbe 1863-ban a korábbi püspök halála után, aki Şuluţiu szövetségese volt. Élete végéig keserűen kellett tudomásul vennie Şuluţiuinak, hogy politikai okok miatt balázsfalvi koadjutor kinevezését fontolgatták Bécsben és Rómában. Erre nem került ugyan sor, de egyházának „keleti irányában” nem volt utódja.²⁷³ A három püspök közül a legfiatalabb Haynald Lajos volt. Nógrád megyei hivatalnok családból származott, 1816-ban Szécsényben született. Magyarországi és bécsi teológiai tanulmányok után Pesten pasztorált, majd 1842-től Esztergomban működött mint professzor, primási irodaigazgató a későbbi Simor primás környezetében. A forradalom

²⁷⁰ Az egyik legjelentősebb tanulmány e korszak erdélyi román politikájáról: SIMION RETEGAN: *Dieta romaneasca a Transilvaniei*. (Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1979). Şuluţiu jellemzésére, vármegyei politikájához: NIESSEN: *Metropolitan Alexandru Sterca-Şuluţiu in the National Movement*, Studia Universitatis Babes-Bolyai, series Historia 32, 2 (1987), 25-32. Az 1863 évi választási statisztika megtalálható Crenneville gubernátor 1863. július 31-én kelt felterjesztésében: Magyar Országos Levéltár. D228 1863/828.

²⁷¹ Idézi: Antono de Luca levelét: IOAN FILIP: *Il metropolită Alessandro Sterca Suluziu: Contributi biografice*, Societas Academica Dacoromana, Acta Historica I (Romae, 1959), 98. A kérdést részletesebben tárgyalja, és sok iratot közöl: ION DUMITRIU-SNAGOV: *Le Saint-Siege et la Roumanie Moderne 1850-1866*. (Roma: Universita Gregoriana Editrice, 1982), passim.

²⁷² Şuluţiu, „Nyílttér,” Korunk 1861. szeptember 27; Sulutiu de Luca nunciushoz, 1862. január 28, fogalmazvány in: Alba Iulia. Arhivele Naţionale, Filiala judeţul Alba. Mitropolia româna unită, Fondul general. 1862/44.

²⁷³ Erről legrészletesebben: NIESSEN: *Battling Bishops*, 456-500.

alatt Esztergomban megtagadta a Habsburg-házat trónfosztó magyar függetlenségi nyilatkozat kihirdetését – ennek nyomán a kormány nyomására visszavonult. Udvarhú viselkedése minden bizonnyal szerepet játszott 1852-ben az erdélyi püspöki székre történt kinevezésében.

Haynaldot német kortársai nagy ultramontánnak ismerték a konkordátum időszakában. A konkordátum nyomán Rauscher bíboros egy olyan házassági rendeletet adott ki, amely a római kánonjog számára akart érvényt szerezni az összbirodalomban. Haynald 1856-ban a vegyes házasságok ügyében felvilágosítást kért Rauscher bíborostól – miközben Şuluţiu tiltakozása Rauscher házassági rendelkezése ellen először állította szembe a Szentszékkal. Rauscher nyomtatásban is kiadta Haynaldnak írt válaszlevelét, annak bizonyítékául, hogy Haynald – bizonyos értelemben – elismerte Rauscher összbirodalmi illetékességét.²⁷⁴ Liechtenstein herceg, erdélyi kormányzó Haynaldot „büszke és hatalomra éhes prélátus”-nak nevezte, akinek ragaszkodását a katolikus kiváltságokhoz hevesen ellenezte. 1861-ben bekövetkezett politikai színváltását opportunizmusnak tartotta: „*die religiösen Anschauungen dieses Kirchenfürsten unterlagen eben vollständig seinen ehrgeizigen Bestrebungen; da er nicht Papst werden konnte, wollte er wenigstens Primas von Ungarn werden.*”²⁷⁵ Egy erdélyi egyházmegyei pap így címezte Haynaldot: „*a szélkakas erdélyi püspök.*”²⁷⁶

Lakatos Andor helyesen ítél, amikor Haynald politikai vezéreszméit az 1860. évi fordulata után Eötvös és Deák irányvonalának elfogadásával hozza kapcsolatba.²⁷⁷ De talán mégsem egészen jogos az ítélet, hiszen egy 1863. márciusi osztrák titkosrendőri jelentés szerint Deák azt tanácsolta az erdélyi magyaroknak, hogy lépjenek be az erdélyi országgyűlésbe – mivel azzal javulna a kiegyezés esélye.²⁷⁸ Haynald és társai mégis a bojkott mellett döntöttek. A császár haragja Haynaldra mint kormányiszéki tanácsosra és erdélyi püspökre összpontosult. Haynald, Kemény Ferenc volt kancellár és Mikó Imre volt gubernátor a döntés után együtt utaztak Bécsbe. Csak Haynald számára tagadta még az udvar az audienciát.²⁷⁹

Az osztrák diplomácia 1861 óta próbált nyomást gyakorolni Haynaldra a Szentszéken keresztül. Még az országgyűlés előestéjén beleegyezett a pápa, hogy levelet írat Haynaldnak Franchi érsekkel, aki a Kuriában az államközi ügyek kongregációjának élén állt. Haynald találkozott is a prefektussal Trentóban, de jelezte, hogy nem változtathat politikáján, „mert egyházmegyéjének papsága és népe támogatják.”²⁸⁰ Haynald többször is hangsúlyozta, hogy politikája egyházmegyéje szervezetének támogatásával rendelkezik. Így, mint arról beszámolt, ahhoz székeskáptalanja – amit levelezésében „püspöki szenátus”-nak nevezett – is hozzájárulását adta. Haynald egyházjogi tekintélye minden bizonnyal független volt híveitől. De a megyés papságának társadalmi súlya részint

²⁷⁴ Haynald Rauscherhez, 1856. február 6, Rauscher válaszával, Viennae 21.II.1857, in: Wien. Diözesanarchiv, Bischofsakten Rauscher 1852-1859, Briefe an Kardinal Rauscher, 4.

²⁷⁵ „Autobiographie des Prinzen Friedrich von Liechtenstein,” Vaduz. Hausarchiv der regierenden Fürsten von Liechtenstein. Karton 239, ff. 645-7.

²⁷⁶ A címzés forrása: ZERICH TIVADAR. Többen jelentették fel Haynaldnak a nagyszebeni esperességből: Alba Iulia. Gyulafehérvári Érseki Levéltár, 1863/800 (Cat. 13).

²⁷⁷ LAKATOS: 98-103.

²⁷⁸ Mecsery rendőrminiszter Nádasdy erdélyi udvari kancellárnak, 1863. március 23. in : Magyar Országos Levéltár. D228, 1863/182.

²⁷⁹ Nádasdy felterjesztése, 1863. július 29. Ugyanott, 1863/721.

²⁸⁰ Haynald tárgyalásáról beszámol: Bach nagykövet Rechberg külügyminiszternek, 1863. július 22., in Wien. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Administrative Registratur. F26: Bischöfe 1861-1869, Faszikel 26: Bischof Haynald, Abdankung als Bischof von Siebenbürgen.

azon is mérhető, hogy plébániái egy negyedét helyi községek patronálták – azaz anyagiilag fenntartották, és plébánosukat is ők választották. Ez az állapot elsősorban a székelyföldi plébániákat jellemezte, de Kolozsvár plébánosát szintén választották. Így Haynald lemondása után, 1864-ben a volt püspök oldalkanonokját, Lönhart Ferencet választották a kolozsváriak.²⁸¹ Ehhez az autonómiához az is hozzátartozott, hogy az ilyen plébániákon sokszor választott kurátor végezte a vagyionkezelést. Haynald már az 1850-es évektől kezdve bevezette a plébániatanácsok rendszerét ott is, ahol az ordinárius nevezte ki a plébánost.

Ezek az erdélyi katolikus autonómia helyi megnyilvánulási formái voltak.²⁸² Országos szinten viszont állami kezelés alatt maradt az egyházmegyei alapítványügy. Korábban, a 16. és 17. században egy laikus testület, a Status Catholicus kezelte az anyagi forrásokat. A Habsburgok visszaszorították a statusgyűléseket és állami igazgatás alá vették a fontosabb egyházmegyei jövedelmeket. Mikó Imre gubernátor 1861-ben elvben igazat adott ugyan Haynaldnak abban, hogy vissza kellene adni az egyháznak az alapítványok kezelését, de elhalasztotta a rendelkezést.²⁸³ Helyette visszaállították a Catholica Commissiot, amely a 18. század óta a kormánysszék részlegeként működött. 1864-ben – Haynald visszavonulása idején – a kormánysszék akkori ügyvezető alelnöke, a különben görög-katolikus román Vasile Ladislau Pop különös javaslatot tett az egyházmegyei autonómia bevezetésére: a püspökség teljes kizárásával, egy választott világi elnök igazgatása alatt kívánta azt megvalósítani.²⁸⁴ Annak, hogy máig nem került sor az erdélyi katolikus autonómia sokszor viharos 19. és 20. századi történetének tanulmányozására az 1948-ban végbement felszámolás után, annak az ideológia mellett az lehet az oka, hogy sokáig elveszítettnek tűnt a Commissio és Status levéltárainak e korszakból származó része.²⁸⁵

Az etnikai érvek – amelyek oly gyakran szerepeltek a román követelésekben – Haynald egyházpolitikájában is jelen voltak. Deák Ágnes előadása érintette Haynald sikertelen kísérletét egy erdélyi érsekség megalapítására, illetve annak állami részről való elvetését. Nézzük az apostoli Szentszék és a hazai egyház szempontjából a kérdést.²⁸⁶ Haynald 1859. május 22-23-án ad limina jelentésének utolsó pontjaként beadta kérvé-

²⁸¹ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transilvaniensis pro anno a Christo nato 1882.* (Albae-Carolinae: Volz et Hoerner, 1882), 11-194;

²⁸² Az erdélyi katolikus autonómia történetéhez: BOCHKOR MIHÁLY: *Az erdélyi katolikus autonómia* (Kolozsvár: Szerző kiadása, 1911); Az erdélyi rom. kath. püspöki megye autonómiája, vagy is az 1711-től 1892-ig tartott erdélyi római katolikus statusgyűlések nevezetesebb tárgyalásainak, határozatainak, felterjesztéseinek és más ezekre vonatkozó okmányok gyűjteménye (Erdélyi egyháztörténelmi adatok, II. kt.), szerk. Veszely Károly (Gyulafehérvár: Püspöki Lyceum Könyvnyomdája, 1893).

²⁸³ Mikó és Haynald levelezését az ügyben, 1860. decembertől 1861. januárig lásd: Alba Iulia. Gyulafehérvári Érseki Levéltár, 1860/3715, 3751 (Cat. 35), 1861/252 (Cat. 35).

²⁸⁴ Vasile Ladislau Pop Raduly János káptalani helynökhöz, 1864. május 31. in: Ugyanott, 1864/1233 (Cat. 4).

²⁸⁵ A Magyar Országos Levéltár két állagában található az erdélyi kormányzat katolikus egyházfelügyeleti anyaga, F 53 és F 54: az anyag közül különösen fontos az ülések jegyzőkönyvei: *Commissio in publico-ecclesiasticis* 1716-1786 és *Commissio litteraria*, 1781-89. Lásd TROCSÁNYI ZSOLT: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 219-24. A jegyzőkönyvek folytatásának nyoma veszett, de 1995-ben találtam a kolozsvári Szent-Mihály templom levéltárában: a *Commissio in publico-ecclesiasticis* jegyzőkönyveit 1787-1865, a *Commissio litteraria* jegyzőkönyveit 1789-1847, és végül az újra alapított Status catholicus ügyiratait 1873-tól az 1940-es évekig.

²⁸⁶ DEÁK ÁGNES: *Az 1850-es évek egyházpolitikájának nemzetiségpolitikai vonatkozásai*, elhangzott az Állam és Egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848-1918) című konferencián Szegeden, 1998. április 21. Kibővített formáját *Egyházpolitika és nemzetiségpolitika összefonódása az 1850-es években Magyarországon* címmel ugyanebben a tanulmány kötetben közöljük (a szerk.)

nyét a pápának. Érvei a következők voltak: a nem-katolikusok többsége és a keleti rítusú katolikusok nagy száma Erdélyben indokolja, hogy erősítsék a latin egyházat, mindkettő ellenében, és nagyobb autonómiát adjanak az esztergomi érsekkel szemben is, aki nem ismeri az erdélyi viszonyokat. Ezért volt lehetséges Haynald állítása szerint az, hogy Şuluţiu alá akarta vetni őt. Ezt a veszélyt saját székének érseki rangra emelése tudná igazán elhárítani.²⁸⁷

A jelentésben kevesebb hangsúlyt kap, hogy új címzetes suffragan püspökséget kért moldvai Milkó (Milcov) néven. Ebben a formában, óvatosan elővette a magyar hazafias körökben ekkoriban népszerű csángókérdést. Moldva ebben a korszakban a radikális magyar emigráció és a református misszió működési területe volt; osztrák megfigyelők szerint a lelkészek kapcsolatban álltak az emigráció politikusaival, segítettek a fegyvercsempészetben, és református térítő munkát folytattak a csángók körében. E körülmények között felvetődött a gondolat, hogy bizonyos mérsékelt magyar katolikus befolyás Moldvában hasznos lehet mind Ausztria, mind a Szentszék számára, és a Székelyföld közvetítő lehet a katolikus missziós terület és belső Erdély között.

1862-ben Haynald ismét próbálkozott javaslatával, amikor több hétig tartózkodott Rómában egy hittani munkálat kapcsán. Az erdélyi érsekség programja nem kapott egyértelmű elutasítást, csak elmaradt, miután Róma és Bécs egyaránt ingadozott e kérdésben. A Szentszék nem karolta fel a csángó ügyet, mivel óromániai missziója a katolikus románok segítésére koncentrált.²⁸⁸ Az erdélyi érsekség felállítására csak 1991-ben került sor, de a „csángó-püspökség” nélkül.

Az egyházi liberalizmus ellentmondásos jelenség volt Haynald számára: kedvezett neki, amennyiben megerősítette politikai háttérét; de ellenezte azt amennyiben az osztrák világi hatalom beleszólását jelentette egyházmegyéje ügyeibe. Haynald 1862 évi római útja alkalmat adott, hogy szolgálatot tegyen a Szentszéknek az egyházi liberalizmus elleni harcban. Az erdélyi püspök elnökölt abban a szerkesztői bizottságban, amely az 1864-ben közreadott Syllabus Errorum előzetes munkálatát dolgozta ki. Az állami beavatkozás többször szerepel az elítélt tézisek között: „*a világi hatalomnak joga van a konkordátumokat megszakítani és semmisnek nyilvánítani*” és „*a világi kormányzatnak joga van, hogy püspököket elmozdítson pásztori funkcióitól.*” A munkálat megtalálható Haynald hagyatékában. További kutatást igényel Haynald szerepének feltárása a Syllabus történetében. Ebben segítséget nyújthat, hogy a Szent Officium levéltár eddig zárt IX. Pius korszakára vonatkozó része nem régen nyílt meg a kutatás számára.²⁸⁹

Az erdélyi egyházmegye etnikai és társadalmi ellentétei megszilárdították Haynald ellenzéki politikáját.

A csak 20 ezres számú, de nagy múltú örmény katolikus közösség szintén etnikai autonómiára törekedett. Szamosújvár székhellyel a 18. század elején felfüggesztett erdélyi örmény katolikus püspökség visszaállítását kérték. Szamosújvár polgármestere és ör-

²⁸⁷ A jelentést közreadja latin eredetiben: DUMITRIU-SNAGOV: 402-51, és elemzi: ugyanott, 176-87.

²⁸⁸ A korabeli csángó-kérdéshez Dumitriu-Snagov sok iratot publikál. A magyar református misszióhoz a Dunai Fejedelemségekben legújabbán: NIESSEN: *Pastor Márton Czelder and the Kossuth Emigration in the Danubian Principalities*, 1996 Annual Convention of the AAASS, Boston, 1996. november 16.

²⁸⁹ A Syllabus egyik legjelentősebb kutatója, GIACCOMO MARTINA S.J., 1991. novemberében jelezte nekem, hogy nem kapott kutatási engedélyt a Szent Officium levéltárába. A nyomtatott munkálat lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Fol.Hung. 1722, ff. 101-9. E témakörrel írtam tanulmányomban: „*Transylvanian Catholics and the Papacy in the Era of the Syllabus Errorum*,” *Hungarian Studies* 10, 1 (1995), 45-53.

mény rítusú esperese, valamint Şuluţiu ²⁹⁰ és bizonyos udvari körök is támogatták a javaslatot, de Haynald elutasította azt ad limina jelentésében. Ő a – különben erősen román érzelmű – Ioan Alexi szamosújvári görög-katolikus püspök véleményét kérte ki az örményekről. Alexi pedig azt válaszolta, hogy a legtöbb örmény már csak magyarul ért, ezért nem lenne értelme az örmény nyelvű prédikációnak. ²⁹¹ Haynald örmény esperesei, még ha jól tudtak is magyarul, latinul leveleztek Gyulafehérvárral; a királyföldi esperesek pedig németül. Igényüket a jogi különállásra legalább ilyen formában tudtára adtak Haynald kancelláriájának. A többi egyházmegyei pap rendszerint magyarul levelezett. Haynald és a reformátusok kurátora óvakodtak attól, hogy növekedjen függőségük az államtól azáltal, hogy az vállalja az úrbéri terhek megváltását. Ezért Haynald és a kormányellenes székelyföldi plébánosok ellenezték, hogy pénzben váltsák meg a két a székelyföldi papoknak járó terhet a képét és az oszporát. ²⁹² Az 1863 évi választási gyűlésen, ahol a szegények ezt a megváltást követelték, előfordult, hogy a parasztok képviseletet is akartak maguknak az erdélyi országgyűlésen. Ioan Raţiu képviselő ugyanakkor a szebeni országgyűlésen törvényjavaslatot terjesztett elő a volt székely jobbágyság javára történő megváltás érdekében. Az országgyűlést bojkottáló székely képviselők azonban kerültek a kérdést, és távollétük következtében nem kellett abban állást foglalniuk. ²⁹³ Összegzésül: két fajta egyházi autonómiát követtünk figyelemmel Erdélyben a kiegyezés előtti években. Az első a nemzeti vagy etnikai alapon szervezett egyháztartomány, mely a forradalom és kiegyezés között megvalósult mindkét román egyháznál. A románok igazságtalannak tartották, hogy egyházközsegeik, s így iskoláik idegen, magyar vagy szerb, érsekek fennhatóság alatt álljanak. Végül sikerült az osztrák udvart, illetve a Szentszéket megnyerniük az elkülönítés ügyének – 1855-ben megalapították a balázsfalvi román görög katolikus egyháztartományt, 1864-ben pedig a nagyszebeni román ortodox egyháztartományt. Érdemes megjegyezni, hogy az ezt megelőző „idegen” egyházi felügyelet nem akadályozta a nemzeti iskolahálózat kiépítését. De a kiegyezés után döntő szerepet játszott a románok egyházi és iskolai autonómiája a nemzeti kultúra felépítésében és védelmében. A dualizmus kori Magyarországon nem volt szükség a magyaroknak autonóm egyházi iskolákra. Más típusú etnikai autonómia-javaslat körvonalazódott Haynald római katolikus egyházmegyéjében, a kiegyezés előtt. Ő sikertelenül folyamodott az egyházi és világi felsőbbséghez egy új érsekség létrehozásának ügyében, amely felkarolta volna a moldvai csángó-magyar katolikusokat. Hasonló eredménnyel járt egyik örmény rítusú esperese, aki az örmény katolikus püspökség visszaállítását kérte.

A második fajta autonómia elképzelés magában foglalja a katolikus autonómiát: a zsinati-választási rendszert, amelyben laikus képviselők kezelik az egyházi vagyont. E tekintetben rengeteg tapasztalatot szerzett Haynald Erdélyben, saját egyházmegyéjének az igazgatása során, de a két román testvéregyház gyakorlatának megismerésével is. Sok latin rítusú plébániában szokásos volt a plébános és világi gondnok hívek által való vá-

²⁹⁰ ŞULUȚIU ennek kapcsán írt tanulmányát sem publikálhatta : *Adevarata cauză a trecerii Armenilor din Moldova în Transilvania*; először jelent meg in: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca 25 (1982), 288-94.

²⁹¹ Alexi Haynaldhoz, 1859. december 4. [Haynald római jelentése után], számozatlan levél, in: Alba Iulia. Gyulafehérvári Érseki Levéltár, 1859/4084 (Cat. 4).

²⁹² Haynald és Kemény Ferenc (volt erdélyi udvari kancellár, református kurátor) levelezése 1863. október 10. és 15., in: ugyanott, 1863/2367 (Cat. 37).

²⁹³ Választási jelentés Alcsíkról, in: *Kolozsvári közlöny*, 1863. augusztus 28, 108 old.; RETEGAN: *Dieta românească a Transilvaniei*, 219-20.

lasztása. Sokan követelték, hogy egy választott testület kezelje újra az egyházmegyei vagyont. Hasonló követelések fordultak elő a románoknál. Ezek részint meg is valósultak az ortodoxok 1868-ban bevezetett egyházi jogszabályában. A papválasztás, sőt a laikusok részvétele a zsinatokon egyaránt gyakori volt.

Az erdélyi római katolikus autonómia erős hagyománya, az etnikai különválással kapcsolatos tapasztalatok és az erős román zsinati mozgalmak nem maradhattak hatás nélkül az 1867-ben kalocsai érsekké kinevezett Haynald Lajosra, hisz ő ezt követően mint volt erdélyi egyházpolitikus lépett fel a magyarországi katolikus autonómia-tárgyalásokon.

BEKE MARGIT

A PÜSPÖKI KAR ÉS AZ AUTONÓMIA 1867-71 KÖZÖTT

Az 1848-as márciusi események felfokozott, de nem megalapozott reményt csillantottak fel a katolikus egyház fontos személyiségei előtt. A várakozást jól jellemzik a Váci Szentszék körlevelében megfogalmazott gondolatok: „Azon nap, melyen polgári alkotmányunk egén a szabadság s egyenlőség hajnala földerült, a magyar kath. egyháznak is régtől óhajtott és sajnosan nélkülözött függetlenségét, önállását meghozá. Egyházunk önállása, s függetlensége azonban még korántsem ollyatén, gyökereket vert növény, melynek teljesebb kifejlődésére, fölvirulására ölbe tett kezekkel, tétlenül várakozhatnók, biztossága iránt aggódnunk sem lehetne, s mellyről tökéletesen érett gyümölcsöket is szedhetnénk.”²⁹⁴ A továbbiakban a körlevél arra szólít fel, hogy sürgősen töltsék be az üresen álló püspöki székeket, ezek közül elsőként az esztergomi érsekséget. A püspöki kar 1848-ban örömmel üdvözlö a „feszesebb formákból kibontakozó szabadabb polgári institúciók”-at²⁹⁵ főképp akkor, ha meghozzák az egyházi életre, tudományosságra, a katolicizmus szellemére eddig elnyomott szabadságot.

Valóban, 1888-ban több püspöki szék volt üres.²⁹⁶ Az esztergomi érsekség Kopácsy József halála után (1838–47) rövid ideig várakozott Hám János kinevezett érsekre (1848–49). Egerben Pyrker László halt meg (1827–47) és csak 1850-től nevezik ki Bartakovics Bélát érsekké (1850–73). Győrben Sztankovits János halt meg (1838–48) és 1850-ben kap új püspököt Karner Antal személyében (1850–56). Vác 1845 óta üres Nádasdy Ferenc elhunytával (1823–45) és 1859-ben töltik be a püspökséget Peitler Antal személyében (1859–85). Fogarásban Lemény János (1833–47) halála után 1850-ben kap kinevezést Sterka Sándor (1850–67). Szepes városban 1847-ben halt meg Bélik József (1823–47) és 1851-ben kap új főpásztort Zabojsky Lászlóval (1851–70). Székesfehérvárott Barkóczy Lászlónak 1847-ben bekövetkezett halálával (1837–47) megüresedett széket 1867-ben töltik be Jékelfalussy Vincével (1867–74). Kassán Ocskay Antal 1848. évi halála után Fábry Ignác kapott kinevezést (1852–69) az egyházmegye élére. Vagyis az akkori Magyarországon létező 26 püspökségből 1848-ban 8 állt üresen, addig viszont a kamara élvezte az intercalaris jövedelmet. Nem véletlen tehát, hogy a Váci Szentszéknek ez a legfőbb követelése a forradalom első hónapjaiban, amelyet a császár vonakodva tesz meg és elhúzódik egészen 1852-ig.

Bár az autonómia több szempontot ölel fel, amint ezt a korabeli források közlik: az egyház köz- s magánjogainak felügyeletét, más felekezet és az állam felé való képviseletet és a hívek és papság között felmerült kérdések megoldását, az egyházi közvagyon nyil-

²⁹⁴ A körlevelet közli TRAGOR IGNÁC: *Vác története 1844–49-ben*. Vác, 1909. 336.

²⁹⁵ *Emlékirat az 1847/8. országgyűlés alatt, Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról*. Pest, 1848. E mű szerzője valószínűleg FOGARASSY MIHÁLY c. skodári püspök. (A továbbiakban Emlékirat)

²⁹⁶ A püspöki székek betöltésére vö. GAMS, PIUS BONIFACIUS: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Regensburg, 1873 passim, továbbá *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. S.a.r. bev. tan. írta BEKE MARGIT. Köln – Bp. 1996. 450–451.

vántartását éppen úgy, mint a püspöki székek megüresedésekor a javak felügyeletét, a katolikus iskola ügyét vagy a kultuszt ért sérelmek elhárítását, és az állam túlkapásainak észrevételezését.²⁹⁷ Egyébként az autonómia, noha öntörvényhozást jelent, mégis az önkormányzás értelmében használják, mert az egyháznak megvannak a maga törvényei, így csupán azok alkalmazását jelentheti.²⁹⁸

Végigtekintve az autonómia teendőin, ez az 1869-es megfogalmazás tartalmazza az autonómia sui generis voltát, de egyben beleveszi azt, a fölé feszítendő ernyőt is, amely az autonómia jogait védi. Ilyen például a püspöki székesedésnél az intercalaris jövedelmek felügyelete. Érdekes, hogy a püspöki kart és az egész magyar egyházat érintő jog, a királynak a ius circa sacra különböző megvilágításban szerepel. Az autonómia terén a király helyét a főkegyúri jog gyakorlásában, az egyház szemszögéből tekintve, a legmegfelelőbb az 1847–48-as püspökkari megfogalmazás jelölte meg. E eszerint az apostoli jogot az uralkodó fenntartja, de ezt az ország primása, vagy bizottság útján gyakorolja.²⁹⁹ Arról azonban nem akartak a püspökök tudomást venni, hogy a kinevezés jogát a király az áprilisi törvények értelmében egy miniszter útján gyakorolja. Sem ekkor, sem a későbbiek folyamán ennél radikálisabb nézetet senki sem vallott. A Szilveszter-bulla hatása az apostoli jog kapcsán mélyen beivódott az egyházba. Vagyis az állam és az egyház szétválasztását el sem tudták képzelni, kivéve azt a ritka pillanatot, amikor az állam valamilyen módon nem szól bele az egyház életébe.

Az 1866–67. évben a sors iróniájaként több püspök halt meg, illetve helyezettett át más püspöki székre.³⁰⁰ Az esztergomi érseki széken Scitovszky János halála (1849–66) után Simor Jánost nevezték ki, míg a kalocsai érsekségben Haynald Lajost találjuk (1867–91). Győrben Simor János távoztával megüresedett egyházmegye vezetésével Zalka Jánost bízták meg (1867–1901). A pécsi püspökség élére Kovács Zsigmond kapott kinevezést (1867–77), Munkácsra Paukovich István (1867–74), Székesfehérvárra Jékelfalussy Vince (1867–74), Kassára Perger János (1867–76) és Szatmárra Bíró László (1867–72) püspökök kaptak megbízatást az egyházmegye vezetésére. Vagyis 28 püspökség közül e két éven át 8 egyházmegye kapott új ordináriust. Meg kell állapítanunk, hogy az autonómia mozgalom törekvéseivel ezek a kinevezések ellentétben álltak, ugyanis a miniszteri ellenjegyzés szerepelt az okmányokon.

Török Jenő megállapítása szerint a katolikus egyháznak 1867-ben két fő törekvése volt:

1. Az 1848 előtt minisztériumi úton kezelt egyházi ügyek ne a kultuszminiszter, hanem a katolikus egyház hatáskörébe tartozzanak.

2. A püspöki, főpapi kinevezéseknél mellőzzék a miniszteri ellenjegyzést.³⁰¹

1867-ben Simor János érsek elnöklete alatt megsokszorozódtak a püspökkari konferenciák. Az autonómia kérdés felszínén tartását a püspöki kar és Eötvös József kultuszminiszter között Haynald Lajos kalocsai érsek személye biztosította. Az autonómiát Eötvös a világiak erőteljes bevonásával, míg az egyház a saját maga kebelén belül akarta megvalósítani.

A kar az iskola- és a vagyonügy kezelésére két tanácsot szeretett volna felállítani, míg Eötvös e mellett még egyházmegyei tanácsot is létre kívánt hozni. Tulajdonképpen a püspöki kar egy vegyes egyházi főtanácsra akarta bízni az iskolaügyet. A vegyes tanácsok kérdésére többször is visszatért a püspöki kar, az 1867. nov. 4-i ülés például szinte

²⁹⁷ *Irányzatok a katolikus autonómia ügyében.* Pest, 1869. 25–26.

²⁹⁸ *Uo.* 15.

²⁹⁹ *Emlékirat* 34.

³⁰⁰ Gams passim, BEKE 450–451.

³⁰¹ TÖRÖK JENŐ: *A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871.* Bp. 1941. (a továbbiakban Török) 77.

kizárólag ennek a létrehozásán fáradozott.³⁰² Ezen Haynald Lajos beszámol Eötvös Józseffel történt megbeszéléséről, aki azt ajánlja, hogy Deák Ferencet is vonják be a tárgyalásokba.

Itt már körvonalazódnak a püspöki kar által javasolt országos főtanács illetve egyházközségi tanács feladatai és szervezeti felépítése. E két szint közt Eötvös az egyházmegyei tanácsok létrehozását is javasolta, míg a püspöki kar egyházmegyei tanácsot nem óhajtott. A vegyes tanácskozások helyett Eötvös magánbeszélgetéseket szeretett volna, vagyis nem az egész püspöki karral kívánt tárgyalni. E felvetés kapcsán Papp-Szilágyi József nagyváradai görög-katolikus püspöknek az Eötvös által javasolt egyházmegyei tanácsok felállításával kapcsolatos ellenvetésére válaszolva, Simor János részletesen kifejti, hogy a főtanács, amelyben világiak is lennének, venné át azokat az ügyeket, amelyeket eddig a kormány kezelt. Gyakorlatilag az autonómia-mozgalom ekörül bonyolódik a későbbiek folyamán. A nagyváradai püspök az egyházmegyei tanácsot sem akarja megvalósítani, mivel a románok Rómától engedélyt kértek arra, hogy világiak is részt vehessenek a vegyes zsinatokon. Simor János ennél jóval engedékenyebb, ugyanis ő még a vegyes zsinatoktól sem riadna vissza, nemhogy a vegyes bizottságoktól.³⁰³ Az egyházmegyei tanácsokról tárgyalva két kérdés vetődött fel: milyen jogköre legyen a püspöknek e tanácsban és milyen legyen benne a világi és egyházi képviselők aránya. Az első kérdés kapcsán megegyeznek abban, hogy a püspökök vétőjoggal bírjanak a főtanácsban az isteni jognál fogva és a vétőt pedig terjesszék fel a királyi fölséghez. Az alapszabályokat 1867. november 27-én fogalmazzák meg.³⁰⁴ Természetesen a hercegprímás nagy hangsúlyt helyezett a király kinevezési jogára. Fenntartja a kar a király apostoli jogát, de azt a római pápa különös adományának tekinti, amely más, mint a fölségi királyi jog. Egyben az 1848:III. tc. 7. §-ának, a kinevezéseknél kötelező miniszteri ellenjegyzésnek, az eltörlését kívánják elérni, mivel a miniszter lehet más vallású, nem csak katolikus. Megtárgyalandó továbbá a királlyal, hogy kinevezéseknél csak a püspöki kar tanácsát kérje ki. Ezek az elképzelések azonban sohasem valósultak meg.

Az autonómia szabályaira vonatkozó tárgyalások áthúzódtak az 1868-as évre. Ekkor Eötvös kívánságára a püspöki kar beleegyezik, hogy a világi tanácsstagok száma, az általuk korábban javasolt 50%-kal szemben, 2/3-ad legyen az egyháziakéhoz viszonyítva, sőt azt is elfogadta, hogy a vegyes tanácsokra országgyűlési képviselőket is meghívjanak.³⁰⁵ Ez a lépés úgy is tekinthető, mint a politizálás irányába tett erőteljes lépés. Itt óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy Eötvös ezzel az igénnyel a politikának nagyobb befolyást kíván biztosítani az egyházi ügyekben. Az 1868. évet döntőnek tartják a források abból a szempontból, hogy ekkor már a püspökök véglegesen az autonómia mellett kötelezték el magukat, és az autonómiát megvalósítandó célként tűzték ki.

A mozgalmat kezdettől fogva nagy érdeklődéssel kísérte a sajtó. A már elkészült püspöki elaborátumot a világiak részéről három irányzat is támadta.³⁰⁶ Az ortodox katolikus elképzelés helyteleníti a bizottságban a világiak számarányát, a liberális-katolikus irányzat kifogásolta, hogy az állam gyámkodik az egyház felett, de egyben azt is kívánja, hogy a püspökök jelölésébe a világiaknak is legyen befolyásuk, és az alsópapságot ne korlátlanul a püspök nevezze ki. A radikálisok a püspökök és papok választását teljesen

³⁰² Prímási Levéltár (a továbbiakban PL). Simor Cat. D. Autonomia. Püspökkari jkv. 1867. nov. 4., közli TÖRÖK 340--343.

³⁰³ PL Simor Cat. D. Autonomia. Pkjk 1867. nov. 7., közli TÖRÖK 343--346.

³⁰⁴ Uo. Pkjk 1867. nov. 27., közli TÖRÖK 346--347.

³⁰⁵ Uo. Pkjk 1868. márc. 27., közli TÖRÖK 348.

³⁰⁶ TÖRÖK 105.

a hívekre bíznák, az egyház teljes demokratizálását akarják megvalósítani, vagyis azt a Montalembert által meghirdetett elvet, hogy szabad egyház legyen a szabad államban. Figyelembe véve ezeket az irányzatokat, megállapíthatjuk, hogy bármilyen is legyen a megvalósult autonómia, erős támadások érhetik mindhárom oldalról. Azonban ezek a több irányú támadások befolyásolták a mozgalom menetét, és végül ahhoz is hozzájárultak, hogy kevés eredménnyel zárult.

A püspöki karban Haynald Lajos érsek az autonómia mibenlétéről így beszélt: igaz, hogy a mozgalom, mint ilyen, példa nélküli, azonban lényegileg „*mit sem foglal magában, a mi eddig már fönn nem állott volna*”, hiszen az iskola, a közvagyon kezelésébe eddig is beleszólt a világi hatalom, most ezt a világi hívek váltják fel.³⁰⁷ E nézetével az érsek, egyedül maradt. Az egyháziak és az országgyűlési képviselők közül álló vegyes bizottság nem a tervezet bírálatát akarta, hanem felállítani a végleges szervezetet. Deák Ferenc viszont az iskolai, valamint a köz- és magánvagyon tekintetében túlsúlyt szánt a világiaknak. A püspöki kar szerint az autonómia az egyház kezdeményezése, a világi főurakat csak meghallgatják, de a püspöki kar alapvető jogait nem érinti. Egyébként az általunk tárgyalt időben az autonómiából csak az iskolai és egyházi közvagyon képezi a megbeszélések tárgyát, hiszen az állam ezek kezeléséből teljesen kivonul, ezért azt az egyháznak kell megoldania. A püspöki kar kényszerítve érzi magát az autonómia-mozgalomra, mert ha semmit nem tesz, a megvédendő vagyon elkobzásától tart.

Az első vegyes tanácskozás 1868. okt. 1-jén zajlott le a Központi Szeminárium épületében Pesten, ahol Simor János elnöklete alatt 81 főrendi és képviselőházi tag jelent meg a püspöki karon kívül.³⁰⁸ Ott Deák Ferenc érvelése győzött, miszerint ne tegyen a kar javaslatot az autonómia szervezet létrehozására, hanem csak arra, hogy a későbbiekben megtartandó autonómia-kongresszus küldötteit hogyan válasszák meg. Ha ezt a kormány elfogadja, ezután kerülhet sor a szervezésre. Deák javaslatában az áll, hogy ők, mint világiak, nem képviselik az egész magyar egyházat, mert nem küldötként jelentek meg, tehát nem határozhatnak az egyház tagjainak nevében. Ebben a javaslatban valóban a demokratikus színezet került előtérbe, holott az egyház felépítésében hierarchikus rend érvényesül. Mégis a tanácskozás elfogadta ezt az érvelést. A püspöki kar ezzel kivette az irányítás szálát a püspökök kezéből és a világiak kezébe helyezte.

A püspöki kar 1869 áprilisában elkészítette a választási szabályzatot, amely előírja egyházmegyénként 1 pap és 4 világi küldött választását.³⁰⁹ A szabályzatot ugyan a kar már korábban elkészítette, hiszen a király január 28-án aláírta, de politikai okokból csak jóval később ismertette, illetve hozta nyilvánosságra.

Az előkészítő kongresszus 1869. június 24-én nyílt meg, ahol eléggé nyilvánvalóvá vált az érdektelenség.³¹⁰ A választási szabályzat kidolgozására Apponyi György 18-as bizottság felállítását javasolta, 12 világi és 6 egyházi személy részvételével. Második alkalommal október 7–13 között ülésezett az előkészítő kongresszus, ahol kidolgozták a választási szabályokat. Ezek alapján összeülhet az autonómiai kongresszus.

Az I. Vatikáni Zsinat új irányt szabott az autonómia eszmének. Idehaza a követválasztás folyik 1870 februárjától, meglehetősen nagy érdektelenség mellett. Ez év július 2-án Simor János hazatér a zsinatról és elégedetlenkedő közhangulatot talál, az infallibilitást

³⁰⁷ PL Simor. Cat. D. Autonomia. Pkjk 1868. szept. 26., közli TÖRÖK 354.

³⁰⁸ TÖRÖK 131.

³⁰⁹ TÖRÖK 158.

³¹⁰ TÖRÖK 185.

ugyanis a magyar társadalom nehezen fogadja el.³¹¹ Az autonómia mozgalomnak viszont nyíltan színt kellett vallania a dogmával kapcsolatban. A liberális és radikális körök szembe akarták állítani a püspöki kart Rómával, hogy megnyerjék a püspököket a liberális autonómia elképzeléseknek. A püspökök különböző módon nyilatkoznak a dogmával kapcsolatban, de Róma iránti hűségük nem kérdőjeleződik meg.³¹²

Végül 1870. október 26-án összeül a kongresszus és november 3-án 27 tagú bizottságot választ az autonómia-szervezet kidolgozására.³¹³ A 27-es bizottság másfél hónapon át dolgozott. A soraiból választott 3 tagú albizottság november 19-én a püspöki kinevezés körüli vitában úgy döntött, hogy a kormány előterjesztési jogát az autonómia vegye át. Az autonómiának is biztos anyagi alapokon kellett volna nyugodnia, azonban a költségek felől éles vita támadt. Közben a 9 tagú kodifikációs bizottság azon dolgozott, hogy a szervezet létrehozása során milyen irányelveket kövessenek. A királyi apostoli jogot fenn kívánták tartani, az egyházi kegyurasággal együtt. Szerintük az autonómia-választás lehet közvetlen és közvetett. Hatáskör tekintetében a tan- és nevelésügy az autonómia irányítása alá tartoznék. Végül meg kell jegyeznünk, hogy az egyházi és iskolai ügyek anyagi fedezetéről folyó tárgyalások függőben maradtak. Ez a bizottság 1871. január 21-ig ülésezett. A kongresszus szerint az önkormányzat végrehajtó szerve az országos katolikus nagygyűlés. Területi lebontásban ennek alárendelt az egyházmegyei gyűlés és a tanács, ez alatt pedig az esperesi kerületi, míg alatta az egyházközségi gyűlés és tanács található. Az országos gyűlés tagjai az érsekek, püspökök, rendfőnökök, illetve az egyházmegyék papi (36) és világi (132) küldöttei. A határozatokat az igazgatótanács hajtja végre, ennek elnöke a prímás és hozzátartozik 9 igazgató tanácsos (3 pap, 6 világi) és az igazgató osztályfőnökök, akiket az igazgatótanács nevez ki. Hatáskörük kiterjed a katolikus vallásalapra, valamint a katolikus tanulmányi alapok kezelésében lévő iskolákra.

A kongresszusi munkálatot 12-es bizottság élén Simor János érsek vitte Bécsbe, Ferenc József királyhoz. Az audiencia másnapján a király elküldte a feliratot a kultuszminiszterhez, hogy tárgyalja meg. Ezzel azonban az autonómiának e korszaka lezárul. Hivatalos reagálás csak 1880. november 24-én történt Trefort Ágoston kultuszminiszter részéről. Az elhúzóadás indoka az, hogy a tervezet az apostoli királynak és a törvényhozásnak jogait egyaránt érinti. Az alapok és alapítványok eredetének jogi természetét jelenleg egy bizottság vizsgálja és amíg ez nincs kész, nem nyilatkoznak. A képviselőház csak 1893. március 17-i határozatában említi újra az autonómiai kongresszus összehívását, amely végül is 1897-ben történik meg. Ez azonban új korszakot nyit az autonómia-mozgalom előtt, amely már nem képezi tárgyunkat.

³¹¹ TÖRÖK 231., HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 452--453.

³¹² E témáról újabban vö. *Strigonium Antiquum I.* Szerk. BEKE MARGIT Bp. 1992. – ADRIÁNYI GÁBOR: *Simor prímás és a magyar egyházpolitika*. 15--22., LAKÓCSI GÁSPÁR: *Simor prímás az I. Vatikáni Zsinaton*, 31--38.

³¹³ TÖRÖK 255., SALACZ GÁBOR: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867--1918*. München, 1974. 41--46.

LAKATOS ANDOR

KÖZVETÍTÉS ÉS KIEGYENLÍTÉS HAYNALD LAJOS SZEREPE AZ AUTONÓMIA-MOZGALOM 1868-1871 KÖZÖTTI SZAKASZÁBAN

BEVEZETŐ

Egyszerű kormányzati reform, szabadkőműves ötlet vagy éppen az egyház újkori föl-emelkedésének megalapozása? Hosszasan sorolhatnánk a katolikus autonómia-mozgalom értékelésének múlt századi változatait, de az imént említett néhány példából is jól érezhetőek a meghatározások mögött rejlő ellentétek. Érthetőek a véleménykülönbségek, ha arra gondolunk, hogy az autonómia-mozgalom kapcsán fölmerült az állam és az egyház szétválasztásának, illetve viszonyuk új alapokra helyezésének kényes kérdése, s ez az évszázadok során gyakran váltott ki heves reakciót az érintett felekből. A katolikus egyház jövője volt a tét: vajon hogyan tud beilleszkedni az újjá formálódó, polgári társadalomba? A hangsúlyozott hogyan kérdésre többféle válasz létezett, melyek vitájára remek alkalmat adott a katolikus önkormányzat ügye. Az autonómia szervezése kapcsán megfogalmazódtak, láthatóvá váltak a jövő-képek különbségei, s ha személyes érzékenységektől, politikai motivációktól terhelten is, de éveken át cikkeztek, tárgyaltak a témáról civilek és klerikusok, együtt ülészttek konzervatív főpapok és szabadelvű politikusok.

Az ellentétek minden bizonnyal már a folyamat elején érezhetőek voltak, nem csoda tehát, ha felértékelődött a „kiegyenlítő személyiségek”, a közvetítők szerepe. 1867-ben a katolikusok önkormányzatát szorgalmazó Eötvös József számára kincset ért Haynald Lajos kalocsai érsek személye, aki alkalmasnak tűnt arra, hogy gondolatainak közvetítője legyen a püspöki kar testületében. Haynald nem írt jelentős elméleti munkát, állásfoglalást az autonómia kérdésében, mégis az autonómia-eszme letéteményesének, lehetséges alapítójának nevezte őt a miniszter egy levelében. Túlásnak, hízelgésnek is tarthatnánk az esetet, de talán inkább a gyakorlati kiegyenlítő munkát, a lehetséges kompromisszumok fölismerését, a megfelelő gondolatok megfelelő pillanatban történő képviselését díjazta a miniszter kitüntető jelzőivel. Vajon beváltotta-e Haynald a hozzá fűzött reményeket? S egyáltalán megfelelő volt-e a várakozásoknak? Ezekre a kérdésekre keresünk választ a következőkben.

1. KÖZVETÍTÉS EÖTVÖS ÉS A PÜSPÖKI KAR KÖZÖTT 1867-68-BAN

Amint az már ismeretes, az 1848-as események után a katolikus autonómia kérdése hosszú időn át föl sem merülhetett, s a mozgalom jelentősebb lendületet csak 1867-től kezdődően kapott. A folyamat „katalizátora” ekkoriban Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter lett, akinek Simor János prímáshoz írt, az autonómiát szorgalmazó levelével nemcsak a püspöki kar foglalkozott, de a sajtó beavatkozásának, a levél közlésének köszönhetően a közvélemény is.³¹⁴ Tekintettel a miniszter fontos szerepére, az au-

³¹⁴ A levelet az Idők Tanúja és más lapok is közölték, később különnyomatban is megjelent. Ismerteti TÖRÖK JENŐ: *A katolikus autonómia-mozgalom 1848-1871*. Bp. 1941. 62-66. (továbbiakban Török: Autonómia)

tonómia-mozgalom eseményeinek áttekintése során érdemes lehet figyelemmel követnünk Haynald és Eötvös kapcsolatát.

A kiegyezés éve Rómában érte Haynaldot. Két éve tanácsosként dolgozott a rendkívüli ügyek kongregációjában, miközben Magyarországon még élénken élt a „száműzött” erdélyi püspök emléke, aki az erdélyi unió ügyéért, Magyarország alkotmányos jogaiért szembe mert szállni a bécsi udvarral, s ezért kellett távoznia püspöki székéből. 1863 decemberében, az uralkodó kérésére történt „önkéntes” lemondás után a szokatlan helyzetet IX. Pius azzal oldotta meg, hogy pápai szolgálatra Rómába hívta Haynaldot. Az adott politikai helyzetben a volt erdélyi püspök neve Magyarországon egyike volt a „kedves hangzású” neveknek.³¹⁵ Így aztán érthetőek a miniszter személyes öröme és megelégedést is tükröző szavai, amikor 1867. április 5-én kinevezéséről értesíti az érseket: „Nagyméltóságú Érsek! E pillanatban jön kezembe őfelségének legmagasabb határozata, melyben Excellenciádat a megürült kalocsai érseki székre kinevezni méltóztatott. A fejedelemnek ezen határozata örömmel fogja eltölteni minden hazafi szívét, de ezt kétszón érzi azok, kik, mint én, Excellenciádat közelebb ismervén, nagy tulajdonairól méltányosan ítélnének. Engedje, hogy midőn ezen érzelmemet kifejezem, egyszersmind okaimat adjam elő, melyekért Excellenciádat arról, hogy őfelségének az érsekség béröltését javasolni fogom, előlegesen nem értesíttem.”³¹⁶ Okai pedig a következők: ismerte Haynald hazája és királya iránti lelkesedését, s így bízott benne, hogy nem vonná meg szolgálatait. Más jelöltje Kalocsára igazából nincsen. Tudja, hogy Haynald gondolkodásában a vallás érdekei minden egyebeket háttérbe szorítanak, de azt is kétségtelen a számára, hogy „egyházunk érdekeit semmi sem biztosítja inkább, mint ha az egyház kormányzata e hazában olyanok kezébe tétetik le, kik arra személyes tulajdonaik és a nemzet bizodalma által képesek, éppen az biztosított, hogy Excellenciád a nagy hivatást, mely a fejedelem kinevezése által reá vár, nem fogja visszautasítani, bármi nagyok azon nehézségek, melyekkel e fontos állás napjainkban jár, s bárminők a személyes tekintetek, melyek az elfogadást Excellenciádra nézve kellemetlenné tehetnék. Én – mint azt előterjesztésemben kimondám – abban, hogy a fejedelem a haza második egyházi méltóságára azt nevezi ki, kit arra a közvélemény kijelölt, azon szerencsés egyetértésnek egy új jelét látom, mely a jelen pillanatban a király s nemzet között létezik, s Excellenciád, midőn sokkal kedvezőbb egyházi s tudományos tevékenységét egy nagy egyházmegye terhes kormányzatával cseréli fel, azon öntudattal teheti azt, hogy saját vágyait a nemzet s király együttes kívánatainak áldozta fel.” Haynald április 12-i válaszelevelében Rómából azt írta, hogy először a pápától értesült a kalocsai kinevezés szándékáról. A kinevezést, mint a pápa és az uralkodó akaratát elfogadja, de érzi a feladat súlyát, amely „különösen most, korunk átalakulásának válságos napjaiban, a közműködés terén mindenkinek, de kiválóan a borús jövő elejébe méltó aggodalommal tekintő egyházi fő elöljáróknak vállaira nehezkedik.”³¹⁷

Nyilvánvalóan nem egyszerűen érzelmi vagy rehabilitációs kérdés volt 1867-ben a hivatálába lépett magyar kormány első főpapi kinevezése. A miniszteri levelek udvariasságán, meleg hangján túl érdemes fölfigyelnünk a jövőbeni nehézségekre utaló sorokra is. A minisztériumban jól tudták, hogy nemcsak főpapot, hanem „munkatársat”, partnert is választanak az előttük álló törvénykezési és más feladatokhoz. Nem lehetett véletlen a

³¹⁵ Magyarország és a Nagy Világ II. évf. 14. sz. Pest, 1866. április 8. Címlapján fogalmaz így, majd hozzá a kedves hangzású név viselőjének életrajzát.

³¹⁶ EÖTVÖS JÓZSEF: *Levelek*. Szerk.: OLTVÁNYI AMBRUS. Magyar Helikon, 1976. 476-478. (továbbiakban Eötvös: *Levelek*)

³¹⁷ OSZK. Kéziratár, Levelestár, Haynald-Eötvös 2. sz.

kinevezés szokatlanul gyors és határozott keresztülvitele, s az a terjedő szóbeszéd sem, miszerint hogyha nem töltötték volna be nem sokkal a magyar minisztérium hivatalba lépése előtt a primási széket, oda minden bizonnyal Haynald került volna.³¹⁸

Haynald Lajos 1867. június 4-én foglalta el ünnepélyesen érseki székét Kalocsán. Az egyházmegye híveihez intézett beköszöntő szózatában a keresztény haladást hirdette meg lelkipásztori programjaként.³¹⁹ Hosszan, sokoldalúan magyarázta e fogalom jelentését, folyamatos belső és külső megtérésre, megegyezésre buzdítva hallgatóságát az új világgal. Messzire vihetne az összehasonlítás, de egy mondat erejéig úgy érezzük érdemes megjegyezni, hogy hasonló tartalmú programmal az egyetemes egyháztörténetben XIII. Leó kezdi meg majd pápaságát.³²⁰

Eötvös és Haynald jó munkakapcsolatára az autonómia ügyében számos példát találhatunk. A püspöki kar 1867. november 7-én vitatta meg Simor primás autonómiára vonatkozó előterjesztését, s a vita során Haynald kifejezetten Eötvösre hivatkozott: „*figyelmezteti (Haynald) a nm. püspöki kart, hogy a reformok korában élünk, melyeket az egyházi téren ép oly kevésbé lehet kikerülni, mint politikai téren. Főlemlíté b. Eötvös J. miniszter úrnak szavait, melyek azt sürgetik, hogy a község dolgaiban a község, a megyeiekben a megye, az ország ügyekben az ország határozzon.*”³²¹ A különböző fokú egyháztanácsok hatáskörének vitája csak egyetlen kiragadott példa volt, s az érsek rendszeres közvetítésére a püspöki kar tanácskozásain a miniszter is számított. 1868. január 12-én kelt levelében az akkor éppen a konkordátum ügyében Bécsben tárgyaló Haynaldnak például a következőket írja: „*A katolikus egyház jövője nem egyes konkordátumoktól s azon kedvezményektől függ, melyek azokban az egyházi rendnek biztosítanak. a konkordátum megszüntetése nem ingatja meg egyházunk állását a birodalomban, nem veszélyezteti jövőjét. A katolicizmus ezentúl csak a szabadságban találhatja támaszát, csak belső szervezetében keresheti azon eszközt, mellyel minden megtámadásoknak ellentáll, s teljes meggyőződésem, hogy kik az egyház érdekét Ausztriában helyesen fogják fel, inkább oly szervezés mentül elébbi s mentül tökéletesebb keresztülvitelt fogják maguknak kitűzni célul. De most veszem észre, hogy akaratom ellen azon tárgyhoz jutottam, mely gondolataimat elfoglalja, s mely főképp ha Excellenciára gondolok, mindég előtérbe lép, hisz erős meggyőződésem, miként Excellenciád van hivatva ma, hogy e nagy eszmének hazánkban s a birodalomban megalapítója legyen.*”³²²

Január 22-én Haynald elhúzódo távolléte miatt a következőképpen ad hangot aggodalmának: „*Belátom, hogy egyházunk autonómiájának ügyében nemsokára lépésnek kellene történni, mert alsóbb klérusunk mindinkább nyugtalankodni kezd, s mégis, nem akarom, hogy valami történjék, mielőtt Excellenciád visszajött, mert semmi reményem, hogy közbenjárása nélkül kielégítő eredményekhez juthatunk.*” Majd reményeivel kapcsolatban folytatja: „*arra kellene törekednünk: hogy a régi tespedésből kibontakozva új életet öntsünk egyházi szerkezetünkbe. A szabadság semminek sem tartozik több hálával, mint a katolikus egyháznak. az idő eljött, midőn a szabadság viszonyozni fogja az egyháznak ezen szolgálatát. Valamint az egyház a szabadságnak alapjait rakta le egykor, úgy most a szabadság fog szolgálni az egyház épületének alapjául, s ezen alap erősebb lehet annál, melyet egyházunk egyes fejedelmek s miniszterek kegyében keresett. A primás megjött, de még nem találkoztam vele. Úgy hiszem, nem fog nehézséggel járni,*

³¹⁸ Hazánk s a Külföld III. évf. 21. szám 1867. május 23. címlapon

³¹⁹ *Circulares Litterae Colocensis et Bacsensis* 1867. Coloczae. 85-100.

³²⁰ VÖ. ADRIÁNYI GÁBOR: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Aurora Könyvek, München, 1975. 242. és GERGELY JENŐ: *A pápaság története*. Kossuth Könyvkiadó, 1982. 305.

³²¹ A jegyzőkönyvet idézi TÖRÖK: *Autonómia*. 345.

³²² EÖTVÖS: *Levelek*. 520-521.

hogy Excellenciád visszatérése előtt az autonómia dolgában határozó lépést ne tegyen, és ez az óhajtasom. Most igen károsnak tartanám, ha a püspöki kar oly indítvánnyal lépne fel, mely nagy opposícióra találna, vagy már az első generális gyűlésnél módosíthatnák, s ha Excellenciád nincs jelen, félek, ily operátum kerülne a világ elébe.” Végül megígéri: „Megkísértem, s a velem közölt terv alapján kidolgozom azt, mit kivihetőnek gondolok, s minél még Deák támogatására is számolhatunk.”³²³ S hogy mennyire fontos volt mindez Eötvös számára, arról január 29-én kelt levele tanúskodik: „mihent jobban vagyok, felmegyek, (Bécsbe) nem a delegációért, hanem hogy Excellenciáddal az autonómia és a népiskola-törvényem ügyében szóljak, melyekhez több bizodalمام van, s melyeket a nemzet jövőjére nézve fontosabbnak tartok minden tisztán politikai vitatkozásunknál.” Levelének zárásául a Lipót-templom (mai Szent István bazilika) akkor még építés alatt álló kupolájának beomlása kapcsán a következőket írja: „Absit Omen: így végzi Excellenciád utolsó levelét, melyben a Lipót-templomon történt szerencsétlenséget említi. Megvallom, midőn a katasztrófa után a helyszínén a romokat megnéztem, nekem is ez volt az első gondolatom. Ha tehát a templomot törekvéseink jelképeként fogadom is el, abban, mi történt, nem fenyegető előjelt, hanem inkább komoly intést látok, mely azon feltételekre emlékeztet, melyektől öszves törekvéseink sikere függ, mely arra tanít, hogy mennél magasabbra akarjuk emelni egyházunkat, annál mélyebbre rakjuk le alapjait.”³²⁴

Haynald közvetítésével valóban sikerült Eötvösnek a püspöki kar szervezeti javaslatát befolyásolni, sőt módosítási javaslatai általában nem is találtak nagyobb ellenállásra. Így többek között a világiak kétharmados többségének elvét is elfogadta a püspöki kar. A tárgyalások során fölmerült egy-két tiltakozás alkalmával rendszerint Haynald nyugtatta meg a kedélyeket. 1868. június 27-én került sor hasonló eseményre, ekkor a püspöki értekezleten Fogarassy Mihály erdélyi püspök támadta durván az autonómia-eszmét, a szabadkőműves szellemnek tudva be születését, hivatkozván az erdélyi státussal kapcsolatos rossz tapasztalataira. Haynald válaszában határozottan kiállt az autonómia mellett, szerinte a király megváltozott jogköre miatt az egyház a kormánynál többé nem remélhet biztos támogatást, a legjobb amit tehet, hogy híveire támaszkodik. Csak egy ilyen önkormányzat kaphatja meg a régi jogokat és javakat. Haynald is érzi, hogy az új ösvényen a püspöki kar nem haladhat minden aggály nélkül, de bizonyosnak tartja azt is, hogy ezen aggályok megszorodnának, ha híveikkel szakítanának. Az autonómia tehát Haynald szerint a jogok tekintetében inkább csak forma szerint, mint lényegileg hozna újat.³²⁵

Mielőtt folytatnánk az autonómiával kapcsolatos események áttekintését, a fentebbi Eötvös-idézetek alapján még föl kell tennünk egy kérdést Simor primás személyével kapcsolatban. A levelek hangvételéből, egy-egy utalásából ugyanis föltételezhető egyfajta bizalmatlanság a miniszter részéről, mintha nem volna egyértelmű számára a primás megítélése. Mi lehetett az oka ennek az óvatosságnak? Kézenfekvő lehetőség, hogy Simor bécsi múltjával, Thun minisztériumában vállalt szerepével magyarázzuk. De ha az imént említett püspökkari vitákat vesszük figyelembe, ott a primás Haynaldal együtt kelt az autonómia eszme védelmére, s általában fogékony volt Eötvös változtatási javaslataira is. A miniszter egyéb leveleiben Simort kiváló egyházi férfiúként jellemezte, Haynaldot ugyanakkor minden tekintetben kiváló férfiúként, de hogy mit is jelentett pontosan ez a finom különbségtétel, arról bővebb kifejtés híján egyelőre csak találgathatunk.³²⁶

³²³ EÖTVÖS: *Levelek*. 522-524.

³²⁴ EÖTVÖS: *Levelek*. 526-529.

³²⁵ TÖRÖK: *Autonómia*. 350-351.

³²⁶ CONCHA GYÖZŐ: *Eötvös és Montalambert barátsága*. Szent István Társulat, Bp. 1918. 296. Eötvös 1867. május 22-én kelt, német nyelvű levelében. (továbbiakban Concha: Eötvös)

Eötvös és a püspöki kar munkája, egyeztetése eredményeként július elején megszületett a püspöki javaslat a katolikus egyház autonómiájának létrehozására, melynek szélesebb körű tárgyalására kitűzték az ún. vegyes tanácskozmány időpontját. Erre hivatalosak voltak a katolikus országgyűlési képviselők, főurak. A tanácskozmány idejének közeledtével (1868. október 1.) azonban egyre több új és gyakran radikális vélemény jelent meg a sajtóban, amelyek feszélyezték a légkört. Félő volt, hogy az ellentétek kipattanása esetén szakításra kerül sor a püspöki kar és a világiak között. Ennek megakadályozására javasolta Haynald, hogy a püspöki kar jelentse ki, hogy a vegyes tanácskozmánynak nem feladata elméleti kérdéseket tárgyalni, szorítkozzék csak az egyház anyagi javait kezelni képes testület megalkotására. Ha a világiak gyökeresen másképp képzelnek az autonómia kérdését, nem kell velük vitába szállni, hanem időt kell nekik adni egy pozitív kiindulási alap kidolgozására.³²⁷ Haynald javaslatának második felével kapcsolatban a püspöki kar inkább a vegyes bizottság híve volt, még az esetleges ellentétek esetén is, sőt egyesek a szakítást is megkockáztatták volna. Végül október 1-jén, a vegyes tanácskozmányon az egész folyamat nem várt fordulatot vett Deák felszólalásának köszönhetően. Deák Ferenc arra kérte a püspöki kart, hogy egyelőre csak választási szabályzatot dolgozzon ki, s a megválasztott képviselők közül még mindig csak egy előkészítő kongresszus üljön össze. Ők újra kidolgoznának választási szabályokat, melyek alapján megtörténhetne a végleges autonómia-kongresszus összehívása a tényleges működési szabályok kialakítására. A demokrácia szabályainak ilyen alapos betartatása ugyan sokak számára meglepetést okozott, Deák tekintélye előtt azonban meghajolt a vegyes tanácskozmány, s indítványát elfogadták. Javaslatát egyébként Eötvös nehézkesnek titulálta, az autonómia szervezeti kialakításának ezen hosszadalmas módját a túlzott aggályoskodás eredményének tulajdonította.³²⁸ Az ő elképzelése szerint a katolikus autonómia ügye a püspöki kar javaslatát alapul véve, az országgyűlés katolikus képviselőit bevonva viszonylag gyorsan keresztülvihető lett volna, míg a választások kiírásával, többszöri ülésezgetéssel alkat adnak az indulatkeltésre, „*pártoskodásra*”, a klerikus-világi ellentétek fölerősödésére. Figyelembe véve a később történeteket, a félelmek jogossága beigazolódott, bár a következményekért korántsem lehet egyértelműen a Deák által megszabott mechanizmust okolnunk. Deák éppen az ügy fontosságának tudatában javasolta a gondosabb előkészítést, hogy a tervezett kongresszus, a katolikus autonómia valóban az érintettek konszenzusán alapuljon, s ne csupán egy adott politikai helyzetben kikényszerített, elkapkodott próbálkozás legyen. A demokratikus módszerek „*teljes körű*” alkalmazásának eredményétől egyébként Haynald érsek is tartott. Még 1867 novemberében, a püspökkari tanácskozásokon kifejtett álláspontjából kiderül, hogy nem csekély veszélyt látott a demokratikus elvek alkalmazásával kapcsolatban, szükségesnek érezte, hogy bizonyos ellenszerekről gondoskodjanak, hiszen ilyen ellenszerek a legszabadelvűbb tartományokban (Svájcra, Norvégiára történt hivatkozás) is léteznek.³²⁹ A fentiek alapján megállapítható, hogy az októberi tanácskozmánnyal az autonómiamozgalom új irányt vett, s egyben kikerült Eötvös „gyámkodása” alól. A folyamatokat ezután egyre kevésbé tudta befolyásolni a miniszter, Haynald érsek számára viszont csak ekkor érkezett el a feladatok és egyben nehézségek java.

³²⁷ TÖRÖK: *Autonómia*. 358.

³²⁸ CONCHA: *Eötvös*. 239.

³²⁹ TÖRÖK: *Autonómia*. 344.

2. SIKERES KIEGYENLÍTÉS? LIBERÁLIS KATOLIKUS ELŐRETÖRÉS AZ 1869-ES ELŐKÉSZÍTŐ KONGRESSZUSON

A püspöki kar feladata az októberi vegyes tanácskozmány döntésének megfelelően a választási szabályzat javaslatának kidolgozása lett. E feladattal el is készültek 1869 januárjában, a hónap végére már az asztalon feküdt a vallás- és közoktatásügyi miniszter és az uralkodó aláírásával megerősített szabályzat. Április 2-ig mégis fiókban maradt, és nem hozták nyilvánosságra. A mozgalom történetét elemzők általában elfogadják Török Jenő érvelését, aki politikai együttműködést lát a késlekedés mögött, mégpedig a püspöki kar és a Deák-párt együttműködését. Az elkészült szabályzat ugyanis várhatóan megosztotta volna a közvéleményt, a párton belül pedig a szélsőséges liberális elemek és a konzervatív szárny szakítását, vagyis a párt bomlását okozhatta volna. Ez a hasadás nagyon szerencsétlen fejlemény lett volna a választások előtt. Ezért kellett a püspöki karnak a közvétételével megvárni az országgyűlési választásokat.³³⁰ Haynald időközben 1869. január 27-re Kalocsára hívatta egyházmegyei papságának képviselőit, s a tanácskozás fő témája az autonómia szükségessége volt. Néhány hónappal későbbre „tágasabb tanácskozmányt” is reméltek.³³¹

A viszonylag gyér részvétellel zajló autonómiai követválasztások után 1869. június 24-28 között ült össze az előkészítő kongresszus első ülészsaka, majd egy 18-as választási bizottság kinevezése után gyorsan föl is oszlott. A bizottság munkájához a kongresszus teljesen szabad kezét adott, mindenféle iránymutatás, alapelvek meghatározása nélkül. Ezt az eljárást néhányan rögtön kifogásolták, de a tiltakozás eredménytelen maradt.³³² Haynald nem vállalhatott szerepet a bizottság munkájában, mivel hamarosan a bécsi delegációs ülésekre kellett utaznia. Legközelebb így csak a 18-as bizottság által kidolgozott választási szabályzat vitáján vett részt, az októberi ülészsakon. Bár az előkészítő kongresszus feladata csak az imént említett választási szabályok kidolgozása volt, az autonómia egyéb kérdéseiben is irányt mutathatnak számunkra az érsek nézeteiről egyik kanonokjának, Antunovich Jánosnak sajtóban közölt írásai. Antunovich a kalocsai érseki megye papi küldötte volt az 1869-es előkészítő kongresszuson. Választóihoz címzett, a sajtó útján közzétett levelében fejtette ki álláspontját. Ebben az egyházi javak commassatióját, azaz egybeolvasztását elképzelhetetlennek tartotta, s az autonómia alapjául az e célra kivetett adót, hozzájárulást nevezte meg. További érdekessége a levélnek, hogy állást foglalt a Független Lapok és az Autonómia c. folyóiratok mellett, az Idők Tanúját és utódját, a Magyar Államot viszont határozottan bírálta, mert szerinte ellenségeskedést szítottak, szellemükben tehát nem katolikusok, kárára vannak az egyháznak, hiszen bitorolják a színvonalas katolikus sajtó helyét. Az autonómia testülete szerinte a kancellária és a helytartótanács egyházi feladatkörét venné át, nem érintené azonban a király főkegyúri és a püspökségek kegyúri jogát. Kinevezéseknél az autonómiát a bemutatás joga illetné, ezután a püspök jelölne, a király kinevezne.³³³ Antunovich a későbbi írásában egyebek mellett a káptalanok és kegyurak képviselői jogát védte, melyet többen támadtak a 18-as bizottság tervezetében. A szerzete-

³³⁰ TÖRÖK: *Autonómia*. 155-157.

³³¹ *Autonómia* III. évf. 28. sz. 1869. febr. 5. 3. Az apróhírek között tudósított az eseményről.

³³² *A Magyarországi Kath. Autonómiai Előkészítő Gyűlés Naplója*. Szerk. GÜNTHER ANTAL. Pest, 1870. 17-20. (A továbbiakban Günther: *Napló* 1870.) A jún. 27-én tartott ülésen a két tiltakozó Kuti Márton és Antonovics János voltak. (A jegyzőkönyv által Antonovicsnak említett személy Antunovich János kalocsai kanonok.)

³³³ *Szabad Egyház* I. évf. 32. sz. 1869. aug. 25. Napi Hírek rovatban. Id. még *Egyházi Lapok* III. évf. 1869. 527-539.

sek külön képviselőre viszont nem látott külön jogalapot.³³⁴ Az iménti gondolatok az érsek és kanonokja munkakapcsolatát figyelembe véve, ill. feltételezve bizonyos fokig Haynald álláspontjának is tekinthetők.

Az előkészített választási szabályzatot az október 7-13-ig ülésező második ülészak tárgyalta. A bizottsági tervezetet az első ülés során általánosságban, azaz a részletes tárgyalás alapjául mindenki elfogadta, talán mégis érdemes a későbbi szabadelvű módosításokat követelő ellenzék egyik szónokát, a fehérvári egyházmegye papi küldöttét, Kuti Mártont idéznünk: „*Ne takargassuk a bajt, szóljunk nyíltan, valljuk be, mit az egész világ tud, hogy az összes kath. világ két nagy pártra: a modern állammal megalkudni kész szabadelvű pártra, és a legjózanabb szabadelvűséget is állandóan perhorrescáló ultramontán pártra oszlik. Ez, Uraim tény, melynek kifejezést kellett adni ezen gyűlekezeten..., mint e gyűlés tagjainak, tevékenységünk kezdetén, a választási szabályok megalkotásánál előre számot vetve lelkiismeretünkkel vagy jobbra, vagy balra kell magunkat elhatározoznunk, vagy ezt, vagy azt az álláspontot kell választanunk. Én azon meggyőződésben vagyok, hogy Magyarország katolikus lakossága képviselőinek e gyűlekezete... habozás nélkül a szabadelvű katolikusok álláspontjára fog helyezkedni.*”³³⁵ A bizottsági javaslattal kapcsolatban Kuti a következőképpen fogalmazott: „... a javaslatot általánosságban elfogadom, és pedig elfogadom az abban foglalt szabadelvű eszmék miatt. Elfogadom, mert a világi közönségnek az egyházi viszonyok intézésére az őket megillető jogokat megadja... de csak azon édes reményben fogadom el, hogy a mélyen tisztelt gyűlés szabadelvűsége, hazafisága és igaz, tiszta vallásossága a munkát azon pontjait, melyeket nem tart czélszerűeknek, nem tart helyeseknek, jobbakkal és tökéletesebbekkel fogja felcserélni, és ezáltal a munkát az alkotmányosság és szabadelvűség azon niveaujára emeli fel, melyen kell, hogy e munkát álljon.”³³⁶ A szónok a munkát pozitívaként egyébként a választókerületek kialakítását, a közvetlen választási eljárást, illetve az egyházi küldöttek választása során előírt titkos szavazást említette. Értékelése és állításai a gyűlés szabadelvűségéről természetesen nem találkoztak a hallgatóság összetartan egyetértésével.

A következő üléseken Deák Ferenc volt a szabadelvű módosításokat követelő ellenzék vezére. Őt támogatta felszólalásaival Szilágyi Virgil is. Legfőképpen a bizottsági javaslat azon pontjait támadták, melyek képviselőt biztosítottak a káptalanoknak és a kegyuraknak. Ezt a képviselőt (a bizottsági javaslat szerint 10 személyt érintett a 204 fős kongresszusból) indokolatlan megkülönböztetésnek tartották. Komoly változtatást nem sikerült elérniük, maradt a négy káptalani és négy kegyúri képviselő, pusztán a király által delegált két kegyurat sikerült „lefáraggni”. Egyetlen jelentősebb sikert könyvelhetett el a bizottsági javaslat ellenzéke, ez pedig a világi küldöttek választásával volt kapcsolatos: itt a plébános választási közreműködését, befolyását szorították vissza azzal, hogy a választási bizottságoknak csak választható tagja lett, nem pedig hivatalból elnöke, mint az a 18-as bizottság javaslatában szerepelt.³³⁷ A 18-as bizottság tervezetét egyébként Haynald Lajos általában aktívan védte az üléseken, a sajtó és a kortársak is kiemelték szónoki teljesítményét. S ha már szóba került a sajtó, érdemes röviden az újságok értékelésére is kitérni.

³³⁴ Szabad Egyház I. évf. 57. sz. 1869. szept. 24. címlapon és másnap, szept. 25-én szintén címlapon.

³³⁵ GÜNTHER: *Napló*. 1870. 22. Az 1869. október 7-én tartott ülés naplója.

³³⁶ GÜNTHER: *Napló*. 1870. 25.

³³⁷ GÜNTHER: *Napló*. 1870. A Magyarországi Kath. Autonomiai Előkészítő Gyűlés Irományai 7. szám és 12. szám alatt jól összehasonlíthatók a bizottsági javaslat és a szervező gyűlés által jóváhagyott választási szabályzatok.

A katolikus sajtó lényegében sikerként könyvelte el az eseményeket, azzal a kicsengéssel, hogy a mozgalom iránya a kongresszus alapján a liberális katolikus elképzeléseknek felelt meg. Gyökeresen más volt azonban a külső közvélemény álláspontja. A Pesti Napló a kongresszusi választásokon tapasztalt gyér részvétel alapján a valós képviselődöt vitatta, a Századunk és a Pester Lloyd határozottan ultramontán többséget emlegett.³³⁸ A liberális katolikus irányzat számára váratlan lehetett ez az értékelés, hiszen a kongresszuson elfogadott választási szabályzatban a legfontosabb szabadelvű követelések érvényesültek (kétharmados világi többség, közvetlen választások, választókerületek kialakítása, papi képviselők titkos választása), s valóban apróságoknak tekinthetők ehhez képest a fájlat pontok, mint például a káptalani vagy kegyúri képviselő, amely végül összesen nyolc főt jelentett a kétszáz fős testületben. A külső közvélemény imént említett határozott elmarasztaló megfogalmazásai visszahatottak a mozgalomra, és kedvezőtlenül befolyásolták azt. A liberális katolikus, a változásokat szorgalmazó és támogató csoport nem érezhette a szabadelvű politikai háttér támogatását, a konzervatív, továbbá „engedményektől” főlő csoport pedig csak megerősítést nyert azon meggyőződésében, hogy a szabadelvűek számára a változtatásokból sosem elég. Úgy érezték, hogy hamarosan szakadékhöz érkezik a változások lejtőjén elindult katolikus egyház, ahol már nem lesz megállás...

Nem tett jót, s az ellentétek éleződéséhez kétségtelenül hozzájárult az a bizalmatlanság, amely a klerikusok és világiak között minden erőfeszítés ellenére, s bizonyos kivételek mellett is kétségtelenül létezett a kongresszuson, s amelyre jellemző lehet Deák október 11-i kifakadása: „*Valóban nagyon nehéz e gyülekezetben tanácskozni. Ha nyíltan, szabadon kimondjuk nézetünket: vagy anathemát mondanak reánk, mert benyulunk az egyház belső szervezetébe s föl akarjuk azt forgatni, vagy személyes térre viszik a kérdést és azt mondják, hogy bizalmatlanságot tanusítunk a püspöki kar, vagy a plébánosok iránt...*”³³⁹

Végül, de nem utolsó sorban kedvezőtlenül hatott a mozgalomra az I. vatikáni zsinat, amely egyrészt megszakította a folyamatokat a főpapok római elfoglaltsága miatt, másrészt újabb indulatokat keltett a külső közvéleményben, nehéz politikai háttérrel teremtve a további tanácskozásokhoz. Bár az infallibilitás vitája, annak nemzetközi és magyarországi visszhangja külön tanulmányok témája, röviden mégis meg kell jegyeznünk, hogy a tévedhetetlenség dogmája megosztotta a zsinati atyákat, s a magyar főpapok zöme az ellenzéki csoport tagjaként nem tartotta időszerűnek a dogma kimondását. Püspökeink a nyílt szembenállást végül nem vállalták, egy nappal a végső szavazás előtt hazatértek Rómából. Így távollétükben, 1870. július 18-án fogadta el a zsinat a Pastor aeternus kezdetű konstitúciót, amely félreérthetetlenül kimondta a pápai primátust és tévedhetetlenséget hit és erkölcs kérdéseiben. A politikai következmények érzékeltetésére talán elég a Németországban kezdődő kultúrharcra, vagy a Bajorországban és Magyarországon anarhisztikus módon felújított placétum-jogra utalni.³⁴⁰ A hazaérkező magyar főpapok csapdahelyzetbe kerültek: a közvélemény népszerű ellenzéki szerepük folytatását remélte tőlük, s ez a zsinati határozatok aláírásának megtagadását, a Szentszékkal való nyílt szembefordulást jelentette volna. Ha ezt nem teszik, Róma meghosszabbított karjának tekinthetik őket, s villámhárítóként kell elszenvedniük a zsinattal kapcsolatosan

³³⁸ TÖRÖK: *Autonómia*. 198-199.

³³⁹ GÜNTHER: *Napló*. 1870. 99.

³⁴⁰ ADRIÁNYI GÁBOR: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Auróra Könyvek, München, 1975. 239-241.

felhalmozódott valamennyi feszültséget. Nem volt könnyű ebben a helyzetben valamiféle „középutat” találni.

3. VÉDEKEZŐ ÁLLÁSPONTON AZ 1870-71-ES AUTONÓMIA KONGRESSZUSON

Ilyen előzmények után, s a vatikáni zsinat elhúzódása miatt megkésve, 1870. október 26-án nyílt meg a katolikus egyház önkormányzatát szervező gyűlés, az autonómia-kongresszus. A kongresszust megelőző természetes kíváncsiság mellett sokan elég lemondóan néztek az események elébe. Az egyházi hierarchia részéről ez részben érthető, hiszen a vatikáni zsinat utáni egyházellenes légkör nem lehetett kedvező a katolikus önkormányzat kidolgozásához, joggal féltek a szélsőséges irányba tolódott közvéleménytől. Simor primás még a zsinat idején azt írta Rómából, meggyőződése, hogy az autonómiából Magyarországon semmi sem lesz. A követek otthon az egyházi vagyon elkobzásáról beszélnek, így szó sem lehet józan tárgyalásokról. Ez a véleménye aztán nem tükröződik a kongresszust megnyitó reményteli beszédében, amelyben a világ szellemi haladásának színvonalán álló, vallásszabadságot biztosító tervezet alkotására szólította föl a résztvevőket.³⁴¹

Közvetlenül a nyitás előtt, 1870. október 29-én a Pesti Napló is a helyzet visszasságát emeli ki. A liberális közvéleményt tükröző lap szerint az autonómia feladata egyház és állam elválasztása. Ennek azonban az államtól kell kiindulnia, s ehelyett Magyarországon a kettéválasztást fordított irányban kezdeményezték. Az állam még nem nyilatkozott, hogy melyek azok a jogosítványok, amelyekre igényt tart, s milyen teret enged át az egyházak szervezkedésére.³⁴²

A kongresszus megnyitása után november 3-án került sor a szervezeti szabályzat kidolgozásával megbízott 27-es bizottság kiküldésére. Ez a bizottság pedig miután megadta az irányelveket, a kodifikációs munkát a saját kebeléből választott 9-es bizottságra hagyta. A 9-es bizottság 1871. január 21-ig ülésezett, munkáját egy héten át a 27-es bizottság megvitatta, s így került végül a szervezeti javaslat a kongresszus második ülészaka elé, mely 1871. március 9-29-ig tartott.

Haynald aktív tag volt a 27-es bizottságban, a pénzügyek kapcsán ő volt a püspöki kar megbízottja. Az egész országból gyűjtötte az egyházi vagyonról szóló adatokat, mivel az ő feladata volt a hozzájárulási kulcs kidolgozása a katolikus autonómia költségeinek fedezésére. Bizottsági munkája során az ún. többségi párt egyik vezére lett. Tagja volt a 9-es bizottságnak is. Egykor Eötvösnek szívesen közvetített, most a bizottsági kisebbség számára hajthatatlan maradt. Egykor a miniszter letisztult liberális katolikus álláspontját védte püspöktársai felé, most a laikus kisebbséggel került ellentétbe.³⁴³ A bizottsági munka során Bartal György az egyházfegyelmi és liturgikus ügyeket is az autonómia hatáskörébe akart vonni, néhányan pedig a katolikus javak összevonását, commassatio-ját követelték.³⁴⁴ Haynald számára ez már elfogadhatatlan volt, ő mindvégig egy megvalósítható (értsd: az összes hatalmi tényező számára elfogadható) változatot próbált képviselni, egyenes vonalon igyekezett mozogni, de a politikai színpad fordult alatta.

Hogy mit is jelentett e védekező szerep a kongresszuson, annak áttekintésére legalkalmasabbnak Haynald 1871. március 13-án mondott beszéde tűnik. Válasz volt ez a felszólalás az ellenzék egyik vezetőjének, Bartal Györgynek két nappal korábban mondott

³⁴¹ TÖRÖK: *Autonómia*. 241, 256.

³⁴² TÖRÖK: *Autonómia*. 248.

³⁴³ TÖRÖK: *Autonómia*. 269-270.

³⁴⁴ TÖRÖK: *Autonómia*. 257-259.

szavaira, pontról-pontra elemezve a kisebbség aggályait. Beszéde elején Haynald röviden kitért arra, hogy a kongresszus működését törvényesnek tartja, s e törvényességéből fakadóan határozatait is figyelembe kell majd venni. Az autonómia későbbi sorsának ismeretében érdekes lehet számunkra egy mondata: „*majd ha mi is kész munkával állunk az országgyűlés elé, semmi kétség nem lehet, hogy a magyar törvényhozás kiindulási törvényes alapunknál s tulajdon igazságánál fogva művünkől sem fogja megtagadni beleegezését és megerősítését, melyet tőle jogosan kívánandunk.*”³⁴⁵ E mondat szerint Haynald bízott a hozott intézkedések jóváhagyásában, azaz a mozgalom sikerében.

Majd oszlatni kezdte a vatikáni zsinat kapcsán fölmerült félelmeket, mondván, hogy az ott történeteknek közvetlen következménye az autonómiára nem lesz. Szerinte a pápát, mint a római katolikus egyház fejét a szabályzatnak figyelembe kellett vennie, az így született autonómiát pedig Rómával is el lehet fogadtatni.³⁴⁶ Majd cáfolta Róma folyamatos terjeszkedésének vádját, mivel konkrét beavatkozásokat ő sem, mások sem tudnak említeni. Példaként hozta fel, hogy a kinevezések is úgy zajlanak, mint eddig. Arra a vádra, hogy az egyházi előjárók kizárólagos hatalomra törekszenek, azt felelte, hogy azt jogosnak inkább a szabadság birodalmának nevezett Amerikában tudná elképzelni, ott ugyanis az állam kivonulása mellett a világiaknak sincsen része az egyház irányításában. Magyarország főpapjainak autonómiai törekvését tehát semmiképpen nem lehet kizárólagosságra törekvéssel vádolni, arra egyébként püspökeinknek eddig sem volt alkalmuk. S itt utalt az anyagi ügyek és a kinevezések minisztériumon át történő intézésére.

A kisebbség által kért kérvényezési jogot dogmatikus, liturgikus és egyházkormányzati tárgyakban elutasítja. Egyrészt a kérvényezés kifejezést mondja csúsztatásnak, valójában annak megadásával jelen esetben beleszólásról, követelésről lehet szó, hiszen a világiak a kérvények elutasítása esetére az elhagyott pásztor emlegetésével fenyegetőztek. Másrészt lehetetlennek tartja, hogy világi testület a püspökök egyházkormányzati jogába beleszóljon. Ez a jog ugyanis az egyház belső szervezetének egyik legrégebbi biztosítéka. Szívesebben lemond főrendiházi tagságáról vagy vagyonáról, mivel az nem érinti hivatásának lényegét, mint egyházkormányzati jogáról, amelyet nem nélkülözhet. „*Itt e padon, mely egyszersmind felsőházi rendes ülőhelyem, nyomtatva vagyon: <Haynald Lajos kalocsai érsek> mint kinek joga van Magyarország parlamentjében ülni. Ha a törvényhozásunk innen ki tilt engemet, nyugodt szívvel megyek nyájamhoz, Kalocsára ; nem a fényes érseki lakba, mely engem szégyén tudós igénytelen fiát úgy sem boldogít, nem oda ; elmegyek legutolsó ispánom szerény lakába. (Nagy hatás. Zajos éljenzés, taps.) Mind azon dicsőségektől üssenek el, de azon jogomhoz, melylyel bírok az egyház kormányzatában, Jézus apostol utódjai tanítókarában, melylyel bírok a disciplinaris és liturgicus ügyek elintézésében, ahhoz ne nyuljon senki! (Viharos szünni nem akaró éljenzés és taps.)*”³⁴⁷

A kongresszus március végén fejezte be munkáját. 1871. június 12-én Simor primás vezetésével egy erre a célra kinevezett 12-es bizottság vitte el az uralkodónak az elkészült munkálatot. A kialakult helyzettel kapcsolatban Haynald véleményéről nem sokat tudunk. Úgy tűnik, a kongresszus után is egyesek még mindig benne keresték a közvetítőt, a lehetséges közös nevező megtalálóját, de idézzük talán ezzel kapcsolatban Szilágyi Virgil levelét, akit 1869-ben még Haynald ellenfeleként, a kisebbség szóvivőjeként, 1871-ben pedig már mint mérsékelt politikust emlegettek: „*Egészen bizonyos előttem az, hogy a magyar*

³⁴⁵ A magyarországi latin és görög szertartású katolikus egyház önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyvei és irományai. I.köt. Naplók, 1870. okt. 26 - 1871. márc. 30. Szerk.: GÜNTHER ANTAL. Pest, 1871. 80. (továbbiakban Günther: Napló 1871.)

³⁴⁶ GÜNTHER: Napló. 1871. 80-81.

³⁴⁷ GÜNTHER: Napló. 1871. 84-85.

püspöki karba initialó s áldozatkész szellemet önteni, egyöntetű működést s a nagy feladatoknak megfelelő nagyobb szabásokbani tevékenységet létrehozni egyenesen Excellentiád hivatása. S midőn e sokakkal közös meggyőződést kifejezve kérem Excellentiádat, hogy e pontot egyházunk érdekében megfontolásra méltóztatni s elhatározás tárgyává tenni kegyeskedjék: szabadjon egyszersmind hangsúlyoznom azon nézetet is, hogy azon veszélyekkel szemközt, melyek az egyházat s a katolikusok egyetemének nagy érdekeit fenyegetik, sem a bizonytalan esélyekbe vetett reménykedésnek halogatásai, sem félrendszabályok a czélt biztosítani nem képesek... A törekvés alapelveire nézve az erők tömörítése annyira lehetséges hogy kellő tapintattal s a cselekvő tevékenység gyorsaságával még a minoritás nagy részének csatlakozását is lehet eszközölni.”³⁴⁸ Talán meglepő lehet számunkra ez az optimizmus, ha az autonómiával kapcsolatban később történetekre, pontosabban nem történetekre gondolunk, hiszen a kongresszus végeztével az autonómia ügye elakadt. Mindenesetre egy ideig még Haynald is reménykedett a folytatásban. 1872. január 2-án írta Szilágyi Virgilnek, hogy az országgyűlési választások előtt nem célszerű az autonómia ügyét feszegetni, utána azonban valószínűleg jobbról is, balról is erőltetni fogják a kényes ügy megoldását.³⁴⁹ További várakozásra utal főrendiházi beszédében 1872. szeptember 24-én elejtett megjegyzése, miszerint az autonómia ügyét megfelelően felterjesztve most már annak maga útján való teljesítését várja.³⁵⁰ Várakozásában csalódnia kellett. A beterjesztett dokumentumot hosszú évekig elnyelték a miniszteri fiókok. A püspöki kar többsége számára túl sok liberális engedményt tartalmazott az autonómia tervezet. A kormány számára kérdéses volt, mit engedjen át a kezelésében levő vallási és tanulmányi alapokból, vitatott volt ezek jogi jellege. A király számára a főkegyúri jogot egyszerűbb volt egy mindenkor leváltható miniszter, mint egy választott testület révén gyakorolni. A Szentszék elzárkózása a vatikáni zsinat eseményeinek fényében érthető, a magatartás indoklásához pedig elegendők voltak a mozgalom során hallható Róma-ellenes kirohanások. Lényegében egyetlen hatalmi tényező sem maradt, mely az autonómia ügyét sürgette vagy támogatta volna.³⁵¹ Hogy mit jelentett Haynald számára a kongresszust követő hosszú hallgatás az autonómiáról, azt nem tudjuk. De egy emberileg talán fontos tényezőt az eddigiek alapján láthatunk: Haynald egyike volt azoknak, akik az elfektetett munkálattal a legtöbbet dolgoztak.

ÖSSZEGZÉS

Az autonómia-mozgalom 1867-71 közötti szakaszát áttekintve megállapíthatjuk, hogy Haynald közvetítő, kiegyenlítő szerepe egyre nehezebbé vált. Lényegesen egyszerűbb feladatot jelentett 1867-68-ban a miniszter és a püspöki kar között, a jól ismert „terepen” közvetíteni, mint később a kongresszusok választott képviselőit befolyásolni. Az 1869-es, választási szabályokat kidolgozó kongresszus sokak számára már előre vetítette a mozgalom kudarcát. Bár a jóváhagyott végleges szabályzat kompromisszumos eredménynek tekinthető, s a miniszter és az érsek által is képviselt liberális katolikus eszméknek felel meg, a „kiegyenlített” változatot eredményező kongresszust egészében csak nagyon kevesen érezték sikeresnek. A jogi értelemben eredményes tárgyalások érzelmileg általában veszteseket szültek: a választási szabályzat – pontosabban az abban

³⁴⁸ OSZK. Levelestár. Szilágyi-Haynald 2. sz. Pest, 1871. június 14.

³⁴⁹ TÖRÖK: *Autonómia*. 326.

³⁵⁰ Főrendiházi Napló 72/8. 1872. szept. 24. 31-32.

³⁵¹ TÖRÖK: *Autonómia*. 326-328.

tükröződő, illetve a viták során megnyilvánuló, gyakran csak feltételezett gondolkodásmód – az egyik fél számára túlságosan katolikusnak, a másik fél számára pedig túlságosan liberálisnak bizonyult. Egyre kevesebben maradtak, akik nem álltak be valamelyik táborba. A külső közvélemény beavatkozása, a növekvő ellentétek és a bizalmatlanság nem kedvezett a kompromisszumoknak, s az autonómia szervezetét kidolgozó 1871-es kongresszusi tárgyalásokon egyre inkább a vélt és valós jogokat biztosító törekvések kerültek előtérbe. Mindezt látva, illetve a jogi és főként politikai nehézségeket észlelve a politikailag érintett hatalmi tényezők (kormány, országgyűlés, uralkodó, püspöki kar, Róma) kihátráltak az autonómia mozgalom mögül. Az ő támogatásuk nélkül pedig a katolikus egyház tervezett önkormányzata súlytalanná vált, s az utópisztikus eszmék magasságába emelkedett. Feleslegessé tette a jogi alkudozásokat az a jó viszony is, amely az egyház és az állam kapcsolatait jellemezte a következő évtizedekben. Miközben az autonómia sorsát, s benne Haynald közvetítő tevékenységét külső tényezők eleve kudarcra kárhoztatták, a mozgalom belső lendületét is elvesztette. Nem maradt egyetlen jelentősebb csoport sem, amely a katolikus autonómiát szorgalmazta, sürgette volna, így történhetett meg, hogy egy-két jogi tisztázatlanságra hivatkozva az ügyet évtizedeken át sikerült egyszerűen agyonhallgatni, illetve feledtetni.

GERGELY JENŐ

A TÖRTÉNELMI KERESZTÉNY EGYHÁZAK AUTONÓMIA-SZERVEZETE A DUALIZMUS ÉVEIBEN

A polgári kori Magyarországon a történelmi keresztény egyházak közül csak a katolikus nem rendelkezett autonómiával, önkormányzattal.³⁵² Hogy miért van ez így, arra többen és sokszor keresték a választ, leginkább úgy, hogy megvizsgálták és összehasonlították a lényegében jól működő egyházi autonómiákat, s feltették a kérdést: mit lehetne ebből hasznosítani a legnagyobb felekezet és a legnagyobb történelmi egyház: a katolikus autonómiája érdekében?

A tanulmány első felében az autonómiák keletkezésével, második részében összehasonlításukkal foglalkozunk. Végül megkísérljük bizonyítani, hogy a katolikus autonómia miért volt lehetetlen?

I.

Az Erdélyi Fejedelemségben a tordai országgyűlést követően a recepta religiok – református, evangélikus, unitárius és katolikus – megalkották a saját országos önkormányzatukat. Jogállásuk, szervezetük és fejlődésük a királyságbéltől így alapvetően különbözött, és a különbségek a későbbi századokban sem tűntek el.

Témánk szempontjából az unikálisnak számító Erdélyi Római Katolikus Státus (Gyűlés) történeti keletkezése a sajátos, Európa-szerte egyedülálló vallási szabadságokkal kapcsolatos.³⁵³ A recepta religiok joga volt, hogy ügyeiket maguk intézzék és erre szervezeteket, intézményeket, testületeket alkossanak. Ráadásul ott a katolikusok kisebbségben voltak és kemény harcot kellett vívniuk az egyenlősítésért. Ez az objektív szükséglet hívta életre a világi és egyházi katolikus férfiakból álló Státus Gyűlést, amely az egyház világi vonatkozású ügyeinek intézésében volt illetékes, de szabadon választhatta a püspök hiányában a vikáriust is. Ennek az erdélyi keretekhez szabott autonómiának a fejedelemség függetlenségének megszűnése vetett – átmenetileg – véget. Mária Terézia felállította helyébe a Catholica Commissio-t, amely a Státust formálissá tette, átvéve annak funkcióit: elsősorban az alapok, alapítványok kezelését és az iskolák felügyeletét.

A Státus mint autonómia igazából virágkorát 1867-től 1918-ig élte. Elnöke az erdélyi püspök, élén 24 tagú Igazgatótanács állt, és évente tartottak Státus-gyűlést. Az akkori Státus jogosítványai sokban hasonlítottak az ortodox és a protestáns autonómiákra, összetétele is követte azok klerikus – világi megoszlását, ám itt a klerikusok 2/3-ad többségben voltak a világiakkal szemben. Igaz, hogy az Igazgatótanács összetétele fordított arányt mutat. Az alapvető különbség azonban az, hogy itt szó sem lehetett a vá-

³⁵² Az autonómia bibliográfiáját lásd BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. Bp. 1996. 2. köt. Adattár. /Historia Könyvtár 4./, 339–340. p., 925–951. tétel. Külön is: SZEMNECZ EMIL: *Katolikus autonómia*. A katolikus autonómia múltja, jelene s jövője, és a felekezetek autonómia szabálya. (Két rész egy kötetben.) Bp. 1897., ill. CSIZMADIA ANDOR: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Bp. 1966. 64–99., 136–139.

³⁵³ Részletesen lásd BOCHOR MIHÁLY: *Az erdélyi katolikus autonómia*. Kolozsvár, 1911.

lasztási elv érvényesítéséről. Azaz a plébános, esperes, püspök választásáról. Ugyanakkor joga volt arra, hogy három püspökjelöltet kandidáljon az uralkodónak, aki közülük nevezte ki az ordinariust. A két háború közötti Romániában – részint a konkordátum következtében –, korlátozták a Státus jogait, hiszen az a szinte kizárólag magyarokból álló latin szertartású erdélyi egyházmegye autonómiája volt. Vagyonából pl. juttatni akart a görögkatolikus román egyházmegyéknek is. 1945 után pedig a kommunista diktatúra teljes egészében felszámolta.

A királyi Magyarországon elsőként országos autonómiát a szerb ortodox keleti keresztény egyház hozott létre, amelyet 1770-ben hagyott jóvá az uralkodó.³⁵⁴ Ám ennél korábban, az 1744. évi szerb nemzeti-egyházi kongresszuson határozták meg a magyarországi szerb ortodox püspökségek számát és határait: Buda, Bács, Temesvár, Versec, Arad, majd 1750 után Károlyváros és Pakrác, 1761-től pedig Nagyszeben. A püspökválasztást az egyházközségek képviselői és a papság együttesen végezte, az érsek három jelöltje közül. Ha a választást az uralkodó megerősítette, akkor az illetőt felszentelték és beiktatták. Amikor 1776-ban az ipeki patriarkátus megszűnt, helyébe a Magyar Királyságbeli ortodox szerb metropolita lépett – akinek székhelye Karlóca volt –, ám autokephaliátását a konstantinápolyi pátriárka csak 1855-ben ismerte el.

A szerb ortodoxia autonómiáját erősítette, hogy az 1791: XXVII. tc.-kel a magyar országgyűlés az ortodox felekezetet bevett felekezetté emelte. Ezáltal az nemcsak teljes szabadságot kapott, hanem püspökei hivatalból tagjai lettek a felsőháznak, majd később a főrendiháznak. A szerb egyházi autonómiára támaszkodva azt is megkísérelték, hogy a magyarországi szerbek lakta területek politikai-kormányzati autonómiát kapjanak. Amikor kitűnt ennek irreális volta, megelégedtek a messzemenő egyházi autonómiával mivel az – lévén nemzeti egyház – egyben jelentős nemzetiségi autonómiát is jelentett számukra.

Az 1848: XX. tc. megerősítette az ortodoxok autonómiáját. Rajacsics J. József karlócai metropolita vezetésével 1848. május 13–15. között szerb nemzeti-egyházi kongresszust tartottak Karlócán, ahol az érsek-metropolitát pátriárkává választották. A választást a király 1848. december 15-én megerősítette, amit azonban Konstantinápoly soha sem ismert el. Ebben a szerbek azon törekvése jutott kifejezésre, hogy elszakadjanak a Konstantinápolyi Egyetemes Patriarkátustól, és önálló, autokephal egyházként működhessenek. 1848–49-ben ismét találkozott a szerb egyházi autonómia-törekvés a nemzeti függetlenségi igénnyel: 1849. február 16-án Rajacsics pátriárka elnökletével alakult meg az ideiglenes vajdasági szerb kormány.

A neoabszolutizmus idején, 1864-ben került sor a szerb és a román ortodoxia szétválására. Ennek előzményeként elmondható, hogy annak idején, 1698-ban Gyulafehérvárott a román ortodox püspök – több mint 2700 pappal együtt – aláírta a római katolikus egyházzal az uniót. Ám gyorsan kiderült, hogy ez nem teljesen keresztülvihető, a hívek jelentős része – és a papság egy része –, továbbra is kitart ősi hite mellett. A román ortodoxok menedéket és védelmet szerb hittestvéreiknél találtak. A román ortodoxok főként a temesvári és aradi püspökségekhez tartoztak. Amint számuk növekedett, egyre inkább elégedetlenek voltak amiatt, hogy a karlócai metropolita kizárólag szerb nemzetiségű püspököket erőltetett a román többségű eparchiák élére is. Tovább bonyolította a hely-

³⁵⁴ Az egyháztörténeti eseményekre lásd BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ: *Egyházak az újkori Magyarországon. 1790–1992*. Bp. 1993. 1. köt. Kronológia. /História Könyvtár 1./ Az ortodox egyházakra BERKI FERIZ szerk.: *Az orthodox kereszténység*. Bp. 1975. Bibliográfia ugyanerre BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ i.m. 2. köt. 1781–1841. tétel.

zetet, hogy a tisztán román nagyszebeni püspökséghez tartozó erdélyi ortodoxok jogállása 1848-ig a túrt maradt, míg a királyságiaké – mint említettük –, 1790/91-től bevett volt.

A román ortodoxok önállóságukat ugyancsak az uralkodónak köszönhatték. Ferenc József 1864. december 24-én az erdélyi (nagyszebeni) román ortodox püspökséget érsek-metropolitai rangra emelte, miután kivette a karlócai metropolíából. Egyúttal az új román ortodox metropolíába tagolta az aradi püspökséget, illetve az 1865-ben felállított karánsebesi püspökséget. Az első román ortodox érsek-metropolita a nagy tekintélyű br. Saguna András lett.

Az 1867-es kiegyezés, az alkotmányos viszonyok helyreállta után a magyar országgyűlés becikkelyezte a fenti változásokat. Az 1868. IX. tc.-vel törvényesnek ismerte el az 1864–65-ben zajlott szerb nemzeti egyházi kongresszust és az ott hozott döntéseket: részint a szerb ortodox egyház önállóságát és önkormányzatát, részint a román ortodox egyház létrehozását és önkormányzatát. A törvény életbe lépése után a románok Nagyszebenben nemzeti-egyházi kongresszust tarthattak, ahol megalkották saját egyházi szervezetük és önkormányzatuk szabályzatát. A szabályzatot a király – Eötvös József br. kultuszminiszter ellenjegyzésével –, 1879. május 28-án hagyta jóvá. A románok kiválása, illetve a magyarországi alkotmányos rend helyreállása, szükségessé tették a szerb ortodox autonómia módosítását is. Az erről szóló királyi rendelet 1875. május 14-ről kelt.

A teljesség kedvéért még elmondhatjuk, hogy Trianonnal a magyarországi és erdélyi ortodoxia gyakorlatilag a határokon kívülre került. A karlócai metropolia beolvadt a Szerb-Horvát-Szlovén királyságbeli autokephal egyesült ortodox keleti egyházba. A kánoni egyesítés 1920. június 17-én történt. A jugoszláviai metropolia, Belgrád székhellyel, patriarkátusi rangot kapott, amelyet Konstantinápoly 1922-ben jóváhagyott. Ez utóbbihoz tartozott egyébként az egyetlen hazai ortodox püspökség, a budai is. A nagyszebeni román metropolíát a bukaresti román ortodox patriarkátus 1919. november 30-án tartott zsinati ülésén kebelezte be. Az egyetemes pátriárka az egyesülést 1925-ben ugyancsak elismerte.

A két történelmi protestáns felekezet, az evangélikus és a református önkormányzatának alakulása számos tekintetben együtt, vagy párhuzamosan alakult, fejlődött, de ugyanakkor jelentős eltérések is tapasztalhatók. Esetükben is az mondható, hogy az Erdélyben lévők, mint bevett felekezetek, megalkották saját országos autonómiájukat, az evangélikusok a szász egyházét, a reformátusok a magyarét, amelyek azonban a királyságbeli egyházkerületek önkormányzatától több ponton eltértek. A Királyhágón túli református erdélyi egyház önállóságát az 1881. évi debreceni zsinatig megőrizte, csak ekkor tagolódt a megalkotott országos szervezetbe, mint annak egyik egyházkerülete. Az erdélyi szász evangélikus egyház országos jellegét végig – pontosabban ami minket illet, 1918-ig – megőrizte. Az országos evangélikus egyházegyetem 1891-ben történt megszervezésekor sem csatlakozott ahhoz, mint egyik kerület. Így az erdélyi nem-szász evangélikusok, tehát magyarok nem ennek, hanem a tiszai egyházkerületnek voltak a tagjai.

Az unitárius egyháznak – amely Erdélyben honos –, ugyancsak régtől meglévő autonómiája volt. Ezt a felekezetet az 1848. XX. tc.-kel Magyarországon is bevettnek ismerték el, így önkormányzata később az 1902-ben alakult egyetlen magyarországi egyházköré-

re is kiterjedt.³⁵⁵ Ennek részletesebb bemutatására itt azért nem vállalkozunk, mert alapjaiban nem különbözik a protestáns egyházakétól.

A magyarországi protestáns felekezetek számára az ellenreformáció századában mondhatni: létkérdés volt az autonómia megléte, illetve védelme.³⁵⁶ Ez az autonómia azonban ekkor csak egyházkerületi szintig jutott el. III. Károly király 1731-ben kiadott döntvénye, a Carolina Resolutio szabályozta helyzetüket, lehetővé téve, hogy szuperintendenst válasszanak. Az 1734. évi második Carolina Resolutio a Magyar Királyság területén az evangélikus és a református egyháznak egyaránt 4 – 4 superintendentia (egyházkerület) felállítását engedélyezte. Bár ezek határai, a hozzájuk tartozó egyházmegyéik (esperességek) száma gyakran változott, alapvető szerkezetük megmaradt. Így az evangélikusoknál a bányai, a dunáninneni, a dunántúli és a tiszai kerület; a reformátusoknál a dunántúli, a dunamelléki, a tiszáninneni és a tiszántúli kerület. Az 1791: XXVI. tc.-kel a magyar országgyűlés a két reformált felekezetet is bevettek nyilvánította. A jogállás módosulása lehetővé, sőt szükségessé tette, hogy kidolgozzák az új egyházalkotmányukat. Ennek alapját a zsinat-presbiteri elv képezte. Egyben napirendre került az országos szervezet létrehozása is. Ezek közül azonban komoly viták bontakoztak ki, hiszen tisztázni kellett a világi elem és az egyháziak szerepét; a szuperintendensek és a főgondnokok, főfelügyelők viszonyát és hatáskörét; a helyi egyház(ak) és az egyházkerület, illetve az egyházkerületek és a leendő országos testületek jogait. Mindez nem volt előzmények nélküli, hiszen már korábban is időnként az egyházkerületek képviselői konventbe, tanácskozásba gyűltek egybe.

Az új kormányzat kidolgozására 1791-ben ült össze Pesten az evangélikus, és vele egy időben Budán a református zsinat. Az ezeken lefektetett egyházi törvények előírták a presbitériumok felállítását, az egyházkormányzat valamennyi szintjén a koordinációt, a világi és egyházi elem egyenrangúságát, illetve a paritást, a párhuzamos elnöklés elvét. Az evangélikus egyházban pedig tovább erősítették az egyetemes felügyelő (generalis inspector) jogkörét. Az uralkodó azonban a zsinatok határozatait nem hagyta jóvá, így azok nem emelkedhettek törvényerőre. Ennek ellenére a 19. század folyamán a fent jelzett irányú fejlődés bontakozott ki. Mind az 1848: XX. tc., mind a kiegyezés utáni 1868: LIII. tc. tovább erősítette a protestáns egyházak önkormányzatának kifejlődését.

1881. október 31. – november 24. között ülésezett Debrecenben a református egyház zsinata, amely megalkotta az egyházalkotmányt és egyházszervezetet. Felállította az egyházi közalapot (domestica), létrehozta az egységes igazgatású, az erdélyi egyházkerület csatlakozása révén öt egyházkerületből álló magyar református egyházegyetemet. Ettől kezdve hivatalos megnevezése az Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyház, röviden ev. ref. egyház. A 496 §-ból álló egyházalkotmány leszögezte, hogy az egyház „a zsinat-presbiteri rendszer” szerint kormányozza magát. Megjegyezzük, hogy az erdélyi egyházkerület egyes sajátosságait továbbra is megőrizte. Ott például egyidejűleg két világi főgondnok volt hivatalban a püspök mellett.

³⁵⁵ FERENCZ JÓZSEF: *Unitárius kis tükör*. Az unitárius egyház történelme, hitelvei, szertartásai és alkotmánya. Kolozsvár, 1930.; TÓTH GYÖRGY szerk.: *Az unitárius egyház szervezete*. Kolozsvár, 1921.; MIKÓ LŐRINCZ: *Az erdélyi unitárius vallásközösség igazgatási rendszere*. Bp. 1931.; FERENCZ JÓZSEF – ERDŐ JÁNOS szerk.: *A Magyarországi Unitárius Egyház szervezeti törvénye*. Bp. 1942.

³⁵⁶ A kérdésnek gazdag irodalma van, az újabb összefoglalások közül BUCSAY MIHÁLY: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart 1–2. Bde. Wien – Köln – Graz, 1977, 1979. Böhlau. Magyarul rövidített változata BUCSAY MIHÁLY: *A protestantizmus Magyarországon 1521–1945*. Bp. 1985. Mellette RÉVÉSZ IMRE, SZABÓ JÓZSEF, MAKKA LÁSZLÓ, FABINY TIBOR munkásságát emeljük ki. Részletesen lásd BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ i.m., 2. köt., 1842–2476. tétel.

Az evangélikus egyház alkotmányozó zsinata 1891. december 5–11. között tartotta első ülését Pesten. A bizottságok kiküldése után üléseit elhalasztotta. 1892. május 14–27., és június 10–11. között tárgyalták meg az egyház egész belső életére és önkormányzatára vonatkozó törvényeket. A 332 §-ból álló egyházalkotmány szerint az egyház megnevezése a Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház, röviden ág. ev. egyház, amelynek „*törvényhozásában és kormányzásának minden fokozatán a lelkesi és világi elemek egyenjogú befolyása sértetlenül fenntartatik.*” (12. §.) Az evangélikus egyházegyetemhez azonban ekkor sem csatlakozott az erdélyi szász evangélikus egyház. Így a történelmi Magyarországon a dualizmus korában két, egymástól független evangélikus egyház létezett: a négy egyházkerületből álló egyházegyetem és az erdélyi egyház.

Ami pedig az izraelita felekezetet illeti, annak szervezeti kereteit az 1867. évi politikai egyenlősítést követően az 1868–69-ben ülésező Egyetemes Gyűlés volt hivatva kidolgozni.³⁵⁷ Az országos zsidó kongresszuson fogadták el az izraelita hitközségek szervezeti szabályzatát. Ez azt jelentette, hogy a hitközség már nem gyakorol mást, mint csak egyházi, egyházigazgatási funkciókat. A hitközséget választott előjáróság irányítja. A többség által elfogadott szabályzathoz és országos szervezethez csatlakozott autonóm hitközségek 26 községkerületbe tagolódtak. Legfelsőbb fórumuk az Országos Kongresszus, amelynek állandó szerve az Izraeliták Országos Irodája volt. Ide tartoztak a többséget kitevő, ún. neológ, vagy kongresszusi irányzatú hitközségek. A neológ irányzatot elutasítók hozták létre 1871-ben ortodox szabályzatukat, amelynek országos szerve az Országos Képviselő, tényleges kormányzója a Magyarországi Autonóm Ortodox Hitfelekezet Központi Irodája volt. Az egyik irányzathoz sem csatlakozó minoritás pedig a status quo ante-hoz ragaszkodott.

II.

Milyen elvek szerint szerveződtek a történelmi keresztény egyházak, és mely elvek szerint igazgatták és kormányozták magukat: azaz milyen alapelvek szerint épült ki és működött autonómiájuk?

A református egyház alkotmányának 2. §-a kimondta: „*A magyarországi ev. ref. egyház zsinat-presbiteri rendszer szerint igazgatja és kormányozza magát.*”³⁵⁸ Az evangélikus egyház alkotmányának 5. §-a szerint „az ágost. hitv. evangélikus egyház törvényalkotási jogát törvényes zsinatán gyakorolja; minden egyéb ügyét a fokozatos testületek és törvényesen választott tisztviselők intézik”.³⁵⁹ Ez is lényegében a zsinat-presbiteri elvet jelentette, amely a lelkesi és világi elem paritása mellett valósult meg. Így például a zsinat-presbiteriális elv érvényesülése alapfokon az egyházközségi közgyűlés, illetve a presbitérium működése.

Az ortodox egyház(ak) esetében az igazgatás és önkormányzat a képviselői rendszer alapján épült fel, amit másként zsinat-konzisztoriális elvnek is nevezhetünk. A zsinati elv érvényesül a plébániától a nemzeti-egyházi zsinatig, míg a konzisztoriális elv a plébániai és esperesi bizottságoktól az egyházmegyei és metropoliai consistoriumig bezárólag működött.

Ezekhez képest a katolikus egyház struktúrája minőségileg más: episzkopális jellegű.

³⁵⁷ Korszerű összefoglalás GONDA LÁSZLÓ: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945.* Bp. 1992.

³⁵⁸ A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Alkotmányos szervezete. Közli SZEMNECZ EMIL i. m. 108.

³⁵⁹ A Magyarországi Ágostai Hitv. Ev. Keresztyén Egyház Alkotmánya. Közli SZEMNECZ EMIL i. m. 53–54.

Vizsgáljuk meg és hasonlítsuk össze ezek után az ortodox, a református és az evangélikus egyházak autonómia-szervezetét.

A szerb és a román ortodox egyházak szervezési szabályzata, önkormányzata lényegében azonos volt. Itt konkrétan a 176 §-ból álló „*Magyarországi és Erdélyi Görög-Keleti Román Egyház Szervezési Szabályzatát*” mutatjuk be.³⁶⁰ Megjegyezzük még, hogy a magyar törvények és kormányzati dokumentumok az ortodox keleti keresztény helyett a görög-keleti jelzőt használták. E szabályzat 1. §-a kimondja, hogy „*a magyarországi és erdélyi görög-keleti román egyház, mint független egyház, Ő Felsége legfelsőbb felügyelési jogának épségben tartása mellett a képviseleti rendszer alapján önállóan rendezi, igazgatja és intézi egyházi, iskolai és alapítványi ügyeit, minden alkatrészében és tényezőjében.*”³⁶¹ A metropolitát a papság és a hívők népe együttesen képezi, amelynek alkotórészei a következők: a plébániák, az esperességek, a zárdák és az egyházmegyek. A képviseleti rendszer a következőt jelentette: „*IV. Az előbb említett alkotórészek minden működése a plébániai, esperességi, egyházmegyei zsinatok, és a nemzeti-egyházi congressus (metropoliai zsinat) útján megy végbe. V. Az egyházi, iskolai és alapítványi ügyek kezelésére és igazgatására minden plébániában és esperességben egy-egy bizottság és gondnokság, az egyházmegyeiben és metropoliaiban pedig consistorium állítatik fel.*”³⁶² Az illetékes testületek, vagy választott személyek törvényes intézkedéseinek végrehajtására csak egyházi és erkölcsi eszközök vehetők igénybe. Am az ellenszegülés rendkívüli esetében a világi hatalom közreműködése is kérhető (*ius advocatie*).

Az egyházalkotmány szerkezetére az jellemző, hogy minden szinten szabályozza az adott testület összetételét, a testület, vagy személy (tisztviselő) választását, feladatait és kötelességeit, jogait. Miután az alapelvek minden szinten kötelezőek, így az alapszint, a plébánia működésének a struktúrája a magasabb szinteken ismétlődik, ám a funkciók bővülése miatt bonyolultabbá is válik. A plébániai zsinat tagja a plébániához tartozó minden felnőtt korú, önálló, egyházi kötelezettségeit teljesítő egyháztag. Ez azt jelenti, hogy a nők is. Míg az egyházi kötelességek alatt az erkölcsi, hitbuzgalmi és adózási egyaránt értendő. A plébániai zsinat választja a plébániai bizottság és a gondnokság tagjait, a lelkészt, tanítót és más hivatalviselőket, valamint a felsőbb zsinati testületek tagjait és a felsőbb egyházi vezetőket közvetlen szavazással. A zsinat elnöke mindig a lelkész (feljebb az esperes, püspök, metropolita). Itt tehát nincs kettős elnöklés. A plébániai bizottság feladata az egyházközség képviselete kifelé, az egyházi, iskolai és alapítványi ügyek kezelése és igazgatása. A plébániai gondnokság feladata pedig az előbbiekkal kapcsolatos gyakorlati vagyongazdálkodás végzése.

Az esperesség szintjén nagyjából ugyanez a szisztéma érvényesül, de számos eltéréssel. Az esperességi zsinat – amelyet évente egyszer kell tartani – elnöke az esperes. Összetételében a klerikusok 1/3-ad, az egyházközségek által választott világi tagok 2/3-os arányban vannak jelen. A mandátumuk 3 évre szól. Ha az esperesség lélekszáma 20.000 alatt van, akkor $8 + 16 \text{ fő} = 24$, ha e fölötti, akkor $12 + 24 \text{ fő} = 36$ tagú a zsinat. A zsinat választja az esperesi bizottságot és gondnokságot (feladatukat lásd előbb), továbbá az ún. esperességi szék tagjait. Az esperességi szék elnöke az esperes, 6 választott lelkész tag, továbbá egy jegyző és házasságvédő. Ez a szék az esperességen belüli szűkebben vett egyházi ügyek – házasság, liturgia, hitelvek stb. – ügyeiben illetékes. Végül az es-

³⁶⁰ *A Magyarországi és Erdélyi Görög-Keleti Román Egyház Szervezési Szabályzata*. Közli SZEMNECZ EMIL i.m. 11–44.

³⁶¹ *Uo.* 11.

³⁶² *Uo.* 12.

peresi zsinat választja az esperest, de akkor a választó zsinat tagjainak száma az előbb említettnek a duplája.

Az ortodox egyház struktúrájába sajátos módon integrálódnak a szerzetesi intézmények, a zárdák. Az egyházalkotmány 67. §-a szerint „*A zárdá egyrészről az egyházközség kelleit foglalja magában; másrészről pedig az esperességgel egyenrangú, és mint olyan, csak az egyházmegyei hatóságoknak van alárendelve.*”

Az egyházmegyei zsinat elnöke a mindenkori püspök. Tagjait az egyházmegyébe tartozó plébániák zsinatjain választják: mégpedig 60 tagot, akik közül 20 pap és 40 világi. Évente egyszer össze kellett hívni. Az ortodox egyházban tehát következetesen érvényesült a világiak többsége! Az egyházmegyei zsinat választja a püspököt, illetve a konzisztóriumot. Ha vakancia van, akkor a püspök funkcióit a konzisztórium látja el. A megválasztott püspököt a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül jóváhagyás végett felterjesztik az uralkodóhoz. Ha ez megtörténik, akkor a megerősített metropolita püspökké szenteli, illetve beiktatja. A beiktatás után a püspök hűségesküt tesz a király kezébe. Az egyházmegyei konzisztórium (112. §.) „*az egész egyházmegyenek igazgatási és igazságszolgáltatási állandó közege egyházi, iskolai és alapítványi ügyekben.*”³⁶³ Ennek is a püspök az elnöke. A konzisztórium három külön tanácsra oszlik:

1. a szorosan vett egyházi ügyeket intéző tanács, amelynek tagjai csak egyháziak lehetnek,
2. az iskolai tanács, és
3. a gondnoksági tanács, amelyek értelemszerűen funkcionálnak.

Az ortodox egyházegyetemet képező metropolia legfőbb testülete a nemzeti-egyházi kongresszus, amelyet háromévente össze kell hívni, és elnöke az érsek-metropolita. A püspökök a kongresszusnak hivatalból tagjai. A korábban ismertetett közvetlen választási eljárás szerint a kongresszusnak 30 egyházi és 60 világi tagja van, mandátumuk három évre szól. A metropoliai konzisztóriumot a kongresszus választja, összetétele, illetve funkciója megegyezik az egyházmegyeivel. A metropolitát választó nemzeti-egyházi kongresszus esetén annak létszáma 120 fő, mégpedig 60 tagot az érseki egyházmegye, a másik 60 tagot a többi választja, ám az egyházi-világi arány itt is 1/3-ad – 2/3-ad.

Az ortodox egyház autonómiájában fontos mozzanat, hogy a fent ismertetett intézmények mellett létezett még az ún. püspöki zsinat is, amelyet a metropolita elnöklete alatt a metropoliaába tartozó egyházmegyék püspökei alkottak. Ebben az egyházi, lelki, hitelvi és hitágazati, liturgikus stb. ügyeket tárgyalták meg. Évente ülésezett. Tehát ez jelentett különbséget mondjuk így: az egyházi külső ügyeket intéző autonómia, és a kimondottan egyházas jellegű, hitelvi stb. belső ügyek intézése, eldöntése között. E tekintetben tehát az ortodox autonómia viszonylag közel állt a katolikus autonómia elképzelésekhez. Végül fontosnak tartjuk – nem is annyira egyházi, mint inkább politikai szempontból –, a román egyházalkotmány utolsó cikkelyének felidézését. „*Hivatalos nyelv minden egyházi, iskolai és alapítványi ügyben, valamint benn, úgy kifelé is a román nyelv.*”³⁶⁴

A görög-keleti szerb nemzeti egyházi kongresszus szervezete is ennek felelt meg, ott is 1/3-ad, 2/3-ad volt az egyháziak-világiak aránya, csak a létszámok változók. Náluk a kongresszus 75 tagú, ebből 25 az egyházi és 50 a világi tag.³⁶⁵

³⁶³ Uo. 32.

³⁶⁴ Uo. 44.

³⁶⁵ Ö Császári és apostoli királyi Felségének a magyar királyi vallás és közoktatásügyi minisztériumtól 11.625/1875. sz. alatt kibocsátott 1875. évi május hó 14-én kelt rendelete a görög-keleti szerb nemzeti egyházi congressus szervezete tárgyában. Közlő SZEMNECZ EMIL *i.m.* 45–52.

Az egyházszerkezeti és önkormányzati funkciókat illetően az evangélikus és a református közötti különbségek lényege az, hogy az evangélikusoknál a presbitériális elv nem mindenütt érvényesült. Inkább a közgyűlési, a zsinati elv volt a mérvadó. Mindkét protestáns egyház alkotmánya szerint a kormányzati struktúra a következő: alapegység az egyházközség, vagy gyülekezet. A középszintet az egyházmegye, vagy esperesség képezi. Ezek összessége alkotja az egyházkerületet, amelyek az országos egyházban, vagy egyházegyetemben találkoznak.³⁶⁶ Az egyházközség (vagy gyülekezet): az oda tartozók szervezett testülete, amely a vallás közös gyakorlása miatt jön létre. Ez az evangélikusoknál lehet: anyaegyházközség, amelynek van önálló rendes lelkészi hivatala; leányegyházközség, amelynek nincs önálló lelkésze, de van iskolája és tanítója. Fiókegyház, amelynek sem lelkésze, sem tanítója nincs. Ahol pedig nincs egyházközségi szervezet, az ott élőket szórványhelyekként tarják számon.

A reformátusoknál ez némileg eltérő: Anyaegyházközség az, amelynek van saját temploma, lelkészi hivatala és lelkésze. Társ egyházak azok, amelyek együtt tartanak fenn egy rendes lelkészi hivatalt. Leányegyházközségek azok, amelyek lelkészileg egy anyaegyházhoz tartoznak, de van saját iskolájuk és tanítójuk. Fiókegyháznak azt nevezik, ahol sem lelkészt, sem tanítót nem tartanak.

Alapszinten, a gyülekezetenél az evangélikus struktúra inkább az ortodoxéhoz hasonlít: 38. §. „Az egyházközségnek kormányzó és képviseleti hatósága az egyházközségi közgyűlés.”³⁶⁷ Ennek tagjai minden oda tartozó felnőtt férfi tag, és a hivatalból tagok. (Ne feledjük, hogy az ortodoxoknál a nőket sem zárták ki.) A közgyűlés elnöklése már párhuzamos: a lelkész és az egyházközségi felügyelő. Az is azonosság, hogy ez az egyházközségi közgyűlés választja közvetlenül a közép- és felsőszintű testületeket és vezetőket, közvetlen választással. Természetesen saját tisztségviselőit is, lelkészt, felügyelőt, tanítót stb. Évente egyszer össze kell hívni. Ehhez képest a reformátusoknál megállapítják, hogy az egyházközség rendes tagja az, aki az adott polgári községnek is tagja, s a kötelességeiket teljesítő teljes jogú választók és választhatók. Itt azonban ezek összessége nem képez sem zsinatot sem közgyűlést, hanem az egyházközség valamennyi teljes jogú tagja választ presbitériumot, lelkészt, gondnokot.

A különbség tehát az, hogy az evangélikusoknál az egyházközség ilyen aktusát közgyűlésnek nevezik, itt nem. Am az evangélikusoknál is az egyházközségi közgyűlés választ egy ún. egyháztanácsot, vagy presbitériumot! Ennek vannak hivatalból tagjai és választottak. Az elnökség itt is párhuzamos, egyházi és világi (lelkész és felügyelő).

A presbitérium választását, hatáskörét, feladatait a református alkotmány részletesebben előírja, például a tagok 12 évre választatnak, rotációs elv szerint cserélődnek. Az viszont lényeges eltérés a református és evangélikus között, hogy a reformátusok esetében a fölöttes fórumokhoz küldendő képviselet választására a presbitérium a jogosult, míg az evangélikusoknál az egyházközségi közgyűlés jogkörébe tartozik ez. A reformátusoknál a presbitériumokban az 1880-as alkotmány szerint a lelkész-elnökség volt elfogadott, de ahol kettős elnöklés volt, azt elismerte, később ez lett az általános.

Ami a középszintet, az egyházmegyét (evangélikusoknál használtan az esperességet) illeti: itt már szinte teljesen eltűnnek a különbségek. Az egyházmegyei közgyűlés összetételét nagyjából egyformán szabályozták. Abban a hivatalviselők és választottak aránya nagyjából megegyezik, és az elnöklésben a paritás érvényesül. Az egyházmegyei közgyűlés összetételét itt nem a klerikus-laikus arányszám szabja meg, hanem a hivatalviselők

³⁶⁶ Mindkettő alkotmányát közli SZEMNECZ EMIL *i.m.* 53–107., ill. 108–176.

³⁶⁷ *Uo.* 58.

lés vagy a választás joga, például attól függően, hogy az adott egyházközség hány önálló lelkészt tart fenn. Az egyházmegye élén álló esperest a közgyűlés a rendes lelkészek közül választja hat évre. Ugyancsak itt választják meg az egyházmegyei felügyelőt, illetve gondnokot is.

Az egyházkerületeknél hasonló a helyzet, ott is évente kell tartani a közgyűlést, írásos püspöki beszámolóval, a gyűlések nyilvánosak. Az elnöklés paritásos. Itt választják a püspököt, illetve a felügyelőt vagy a gondnokot. A hatáskörökben nincs lényeges különbség, az egyházi, iskolai és alapítványi ügyek intézése.

A legfelsőbb szinten azonban lényeges eltérés van az evangélikus és a református önkormányzat, illetve egyházszervezet között. Az evangélikusoknál az összes egyházkerület legfelsőbb hatósággá váló egyesülése az egyházegyetem. Az egyházegyetemnek, mint a legfőbb önkormányzati testületnek képviseleti és kormányzó hatósága az egyetemes közgyűlés. Ennek elnöke az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő. Ilyen generalis inspektori funkció a református egyházban nincs, ott a legfelsőbb szintig érvényesül a paritás elve. Az egyetemes közgyűlés tagjai számosan hivataluknál fogva, illetve az egyházkerületek és a főgimnáziumok választott küldöttei. A közgyűlést évente egyszer össze kell hívni. Lényegében a zsinati szünetekben ez a legfőbb egyházkormányzati fórum. Végül az ágostai hitvallású evangélikus egyház törvényhozó és legfőbb intézkedő gyűlése a zsinat. Ennek is elnöke a generális inspektor. Tagjai hivatalviselés és választás útján kerülnek ki, funkciója értelemszerűen a törvényhozás gyakorlása.

A református egyházban tulajdonképpen ezt az egyetemes közgyűlést az egyetemes konvent helyettesíti, ez felel meg neki. Ez az ügyek intézésére hivatott testület – a két zsinat között. 38 tagból áll: 10 hivatalból (5 püspök + 5 főgondnok), a többi 28 három évre, fele-fele egyházi–világi tag, egyházkerületenként a tiszántúli 8, a dunamelléki, erdélyi 6–6, dunántúli, tiszáninneni 4–4.) Kettős elnöklés van: a hivatali korra nézve idősebb püspök és főgondnok. Hatásköre elsősorban: a zsinat együtt nem léte esetén az egyház kifelé való képviselése, közös ügyek intézése, zsinati döntvények végrehajtása.

A református egyház legfőbb törvényhozó és intézkedő gyűlése a zsinat. Ennek létszáma 116 fő. Hivataluknál fogva püspökök, főgondnokok: 10. Választott egyházközségi képviseleti tag 96 (tiszántúli 31, erdélyi 18, dunamelléki 16, tiszáninneni és dunántúli 14–14.) Végül a főiskolák és középiskolák által választott 10 tag. A mandátuma 10 évre szól. Az ekkori alkotmány szerint a zsinati elnökség (püspök és főgondnok) betöltése választás útján történik! Később általános lett, hogy itt is a hivatalban idősebb volt az elnök.

A protestánsoknál tehát lényegében a zsinati-presbiteriális elv érvényesült. Ami a világi-klerikus elem arányát illeti, itt az egyenrangúság és a paritás volt a mérvadó. Egyes testületeknél – pl. a presbiteriumban –, a lelkészen kívül csak világiak találhatók. A közgyűlések, zsinatok összetételét a hivatalból tagok és a választottak aránya szabta meg, ám értelemszerűen ezeken a fórumokon is a világi elem volt számarányát tekintve a domináns.

III.

Véleményünk szerint egy egyház autonómiájának megléte, vagy nem léte összefoglalóan két szempontrendszer függvénye:

1. az állam és az illető egyház, felekezet kapcsolatrendszere;
2. az illető egyház belső természete (kánonjai, szabályai, hitelvei stb.).

Ha ezek együttesen az autonómia igénye és lehetősége felé hatnak, akkor előbb-utóbb megvalósul; ellenkező esetben aligha.

1. Magyarországon a polgári korban az állam és az egyházak között az ún. koordinált kapcsolatok rendszere állt fenn, illetve működött. Még pontosabban fogalmazva, a felekezetek háromfázisú koordinált rendszere létezett: a bevett, az elismert és a túrt felekezetek egymáshoz és az államhoz való viszonyát szabályozó jogrendszer.³⁶⁸ Ez a tény azért érdemel figyelmet, mert egyféle „köztes” megoldást jelentett az állam-egyháziság, illetve a radikális szeparáció között. Ebből a koordinációs rendszerből témánkat illetően nyilván csak a bevett felekezetek jöhetnek számításba. A koordinációs viszonyrendszer azonban nem jelentette ugyanazt a korábbi államegyház, a katolikus egyház, illetve a többi történelmi, bevett egyház (szerb és román ortodox, evangélikus, református, unitárius) esetében sem.

A legfőbb különbség az állam birtokában lévő és gyakorolt jogosítványok terén mutatkozik: ez a katolikus egyház vonatkozásában az ún. főkegyúri jog, a többi esetében meglévő főfelügyeleti jog közötti minőségi különbség. Itt most nem firtatjuk azt a problémát, hogy a főkegyúri jog mennyiben az apostoli király személyéhez kötődő jogosítvány, avagy mennyire az államé, vagy a Szent Koronáé. Ilyen vitakérdés a többi egyház feletti állami felügyeleti jog körül nem volt, s azt az uralkodó eleve a minisztérium által gyakorolta.³⁶⁹ A főkegyúri- és a felügyeleti jog különbözőségének kérdését lebontva az „alsóbb szintekre”, ugyanígy megvan a minőségi különbség: a katolikus egyházban érvényesülő kegyúri jog, kegyuraság (*ius patronatus*), a többi egyháznál testületi jogok gyakorlásában érhető tetten.

Alaposabb jogi ismeretek és részletezések nélkül is szembeötlő, hogy a főkegyúri jog és a kegyuraság, tehát a patronátus mint olyan, a katolikus egyház esetében kizárta az érdemleges autonómiát. Részint éppen azért, mert ez töltötte be az autonómia gyakorlás funkcióját. A kérdés tehát úgy hangzik: patrónus, vagy önkormányzat? Ha a patrónus mindazt teljesíti, amire másutt önkormányzat létesül, akkor melyik a jobb vagy a szükséges? Megfordítva a kérdést: ha az adott egyház felett nincs a katolikussal egyenértékű patronátus, akkor objektíve válik szükségessé az autonómia, az önkormányzat megszervezése, nem utolsósorban az önvédelem és érdekérvényesítés eszközeként, hiszen a hatalom nem patronál, hanem csak felügyel.

Mindebből az is következik, hogy a katolikus egyház esetében az autonómia-törekvések ütköztek a patronátussal, míg a többi egyház esetében az autonómia védelme és kiterjesztése volt a fő szempont az állami főfelügyelet befolyásával szemben.

Az autonómia szempontjából vizsgált főkegyúri jog (*ius supremae patronatus*), illetve főfelügyeleti jog (*ius supremae inspectionis*) jogosítványai harmonizáltak az érintett egyházak természetével. A főkegyúri jog birtokában annak legfőbb jogosítványaként a király, alkotmányos körülmények között a parlamentnek felelős minisztérium egyetértésével, kinevezett bizonyos ordináriusokat. A magyar jog szerint a hivatal kelte a királyi kinevezés ideje, tehát ez annak jogforrása. A kánonjog sokkal inkább ragaszkodott a *nominatio* helyett a *praesentatio* kifejezéshez, hisz eszerint a király csak jelölt az adott *stallumra*. A *praeconisatio*, a kinevezés pápai megerősítése, ebben a felfogásban a kánonilag érvényes ünnepélyes kinevezés. Bárhogy is értelmezzük, a kezdeményezés a főkegyúré, az esetleges elutasítás lehetősége a Szentszéké.

³⁶⁸ Részletesen CSIZMADIA ANDOR *i.m.* 90–97.

³⁶⁹ A főkegyúri jognak ugyancsak jelentős irodalma van. Lásd BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ *i.m.* 2. köt. 1078–1119. tétel, ill. CSIZMADIA ANDOR *i.m.* 49–52., 132–136. és 263–389.

A többi érintett felekezet esetében az ordináriusok hivatalának jogforrása a gyülekezet választása, és a választott megerősítése az uralkodó joga, alkotmányosan a minisztérium felterjesztése alapján. Itt annak a lehetősége állt fenn, hogy az uralkodó a kormány javaslatára elzárkózhatott a megerősítéstől és új választásra utalta vissza az illetékes autonómiához az ügyet.

Tételezzük fel, hogy az állam és az egyházak között harmonikus és jó viszony áll fenn – amint az lényegében így is volt –, akkor a főkegyúri jog gyakorlása esetében külső tényező befolyása, vagy beleszólása ezt a viszonyt csak zavarja, a főfelügyeleti jog gyakorlása során pedig az autonómiának (a választónak) is az volt az érdeke, hogy a választott megfelelően eme jó viszonyból fakadó elvárásoknak.

Annak igazolására, hogy az autonómia kérdése mennyire az adott egyház és a hatalom kapcsolatainak a függvénye, vegyük sorra, hogy mikor is támadtak, illetve erősödtek fel az autonómiával nem rendelkező katolikus társadalomban az utána való igények? Már annak idején, 1790–91-ben, amikor a magyar országgyűlés az ortodox és a két protestáns felekezetet bevetté nyilvánította, ez utóbbiak már ekkor megkísérelték megalkotni országos alkotmányukat. A katolikusok ennek ekkor még nem érezhették szükségességét, hiszen csak államegyház státusuk szenvedett volna csorbát, ám uralmi helyzetük változatlanul megmaradt.

Gyökeres változást az egyházak és az állam kapcsolatrendszerében az 1848-as áprilisi törvények hoztak, nevezetesen a XX. tc. Ez immár valóban felszámolta a katolikus egyház uralmi helyzetét is, és a bevett felekezetekre nézve tökéletes egyenlőséget és kölcsönösséget állapított meg, kilátásba helyezvén az egyházi vagyon szekularizálását is. A katolikus egyház reagálása a forradalmi változásra az autonómia megteremtésének a szándéka volt, ami találkozott Eötvös véleményével is. Tehát egy olyan szituációt váltott ki, amikor alapjaiban kellett újraprendezni az állam és az egyház viszonyát.

A következő ilyen változást – ha nem is forradalmi jelleggel –, 1867 hozza, amikor helyreáll az alkotmányos állapot, és a liberális polgári állam és a katolikus egyház kapcsolatrendszerét kellett kialakítani, ami gyökeresen különbözött (volna) a neoabszolutizmusbeli helyzettől. Talán ekkor, az 1870–71-es autonómia kongresszus munkálatai során jut a legközelebb a megvalósuláshoz a katolikus autonómia.

Harmadszor a századvégen – mintegy az előző folytatásaként, de más szituációban: a liberális állam egyházpolitikai törekvéseinek kivédésére –, kezdenek újabb autonómiaszervezésbe az érintettek.

Negyedszer az összeomlás és forradalmak idején vált szükségessé 1917–1919 folyamán a katolikus egyház valamilyen önkormányzatának a létrehozása, amikor a radikális és egyházellenes tendenciájú szeparáció szándéka kerekedett felül. S mivel itt már valóban az egyház működésének a biztosításáról volt szó, nem is maradt el az eredmény: létrejött a katolikus autonómia alapsejtje: az egyházközség. Tegyük hozzá, hogy a veszély elmúltával, 1919 után a keresztény nemzeti Magyarországon már nem mutatkozott meg az autonómia továbbépítésének a szükségessége.

2. Nézzük meg ezek után az adott egyház belső természetét. Az autonómia szempontjából is az első szembeötlő különbség, hogy a katolikus egyház egyetemes és centralizált, hierarchizált intézmény. A magyarországi egyház számos tekintetben nem önálló, lehetőségeit a Szentszékkal összhangban értelmezheti csak. Az önkormányzatiság, mint olyan, ebben a korszakban még igencsak távol állt a katolikus egyház központjától, messze van még a II. Vatikáni Zsinat. Éppen ellenkezőleg, az I. Vaticanum egy addig nem látott centralizáció elméleti-teológiai lehetőségeit teremtette meg, ami azután a 19. század végétől ki is bontakozott.

Gyökeresen különbözött ettől az ortodox és protestáns egyházak helyzete. A magyarországi szerb és román ortodox egyházak jellegüket tekintve autokephalok voltak. Az már más kérdés, hogy az autokephalitás fokát ki miként értelmezte. (Kétségtől a szerbeké volt az erősebb.) Miután itt elsősorban tiszteleti elsőbbségekről volt szó, a gyakorlatban a magyarországi szerb metropólia, mint nemzeti egyház, teljesen önálló és független. Így maga alkototta meg önkormányzatát is, aminek működése az állam elismerését gyorsan elnyerte. A szerbektől 1864-ben elváló román ortodox egyház, élén a nagyszebeni érsek-metropolitával, bár nem tett kísérletet egy külön román patriarkátus létrehozására, ugyancsak önálló nemzeti egyháznak számított, a maga önkormányzata szerint működött.

A magyarországi evangélikus és református egyházak, illetve az unitáriusok a protestáns egyházszervezési elvekből adódóan nem tartoztak semmiféle hierarchikus alárendeltségbe. Náluk inkább az okozott gondot a 19. század utolsó harmadáig, hogy az ország területén élő egyházkerületeik is szinte teljesen autonóm életet éltek, és csak az 1880-as és 90-es években került sor az országos egyházszervezet, illetve egyházkormányzat és önkormányzat megalkotására.

Még ehhez a témakörhöz kapcsolható az a kérdés is, hogy adott esetben egy autonómia megalkotását mennyire befolyásolja az illető felekezet, egyház jogállása: államegyház-volta, bevett felekezet jellege, vagy csak elismert státusa? A magyarországi gyakorlat azt mutatja, hogy az államegyháznak végképp nem volt szüksége autonómiára, a felvétele is nonszensz. Az egyenjogúsításért küzdőknek viszont szinte létkérdés volt az autonómia, a világi elem bevonása, hatékony közreműködése.

De ide tartozik az a probléma is, hogy mennyiben készítenek autonómia-alkotásra a lakosságon belüli többségi, vagy kisebbségi helyzete az adott felekezetnek? Ott, ahol a hatalom, az állam, maga is a többségi felekezet (amely lehet éppen államegyházi helyzetben is), részese, vagy fordítva, ott ugyancsak értelmetlenség annak autonómiája. Ebben az esetben a kisebbségi egyházak számára válik fontossá az autonómia, hogy akár az állammal, akár a többségi felekezettel szemben védekezzen, illetve érvényesítse jogait, érdekeit.

A protestáns egyházak történeti kifejlődése azt mutatja, hogy azok belső szerveződésével, illetve kormányzati-területi struktúrájának alakulásával szerves egységben alakult ki önkormányzatuk is. Az önkormányzati szervezet és az egyházszervezet esetükben összefonódik, egymástól nem elkülönülve alakul. Kisebb mértékben, megszorításokkal érvényes ez az ortodox egyházra is, bár ott a hierarchia, mint olyan, adott volt. Ezekhez képest a katolikus egyházban az autonómia létrehozására irányuló kísérleteknek nincsenek egyházszervezeti vonatkozásai: itt a hierarchia kanonizált.

Az egyházak belső szervezetét illetően csak néhány kérdést ragadunk ki. A katolikus esetében az autonómia ellenében hat elsősorban a felülről lefelé történő szerveződés, a iurisdictio és a kinevezések. Olyan centralizált működési mechanizmus ez akkor, hogy a klerikusok és a laikusok között áthághatatlan volt a szakadék. Ezzel szemben az autonómiát mintegy „kiváltja” a többiekénél az alulról felfelé való szerveződés, a választás, a demokratikus (zsinat, presbiteri vagy képviselői) elv, a világiak egyenjogú, sőt nemegyszer túlsúlyos szerepe az adott egyház életében. Ezen alapvetően az sem változtatott, hogy a 19. század végétől a protestáns egyházakban is megmutatkozik egyfajta hierarchiára való törekvés, így az egyházközségek önállóságának a korlátozása, a lelkesi elem súlyának növekedése stb.

Végül is arra a konklúzióra juthatunk, hogy a katolikus egyház autonómiájának nem lehetnek mintái a protestáns presbiteriális egyházak, amint az autokephal ortodox egyhá-

zak önkormányzatai sem. Ugyanakkor azonban elsősorban szervezeti téren: a hitközségi, iskolai, vagyonkezelési tekintetben azok jól működő rendszere igen is kínálhatott (volna) fogódzókat a sokszor megkísérelt katolikus autonómia szervezői számára.

Nem a jó szándékú törekvéseket, még kevésbé kiváló egyházi és világi férfiak erőfeszítéseit akarjuk azon sommás feltételezéssel minősíteni, hogy véleményünk szerint a katolikus autonómia, mint olyan, *ab ovo* nonszensz. Megvalósítása a polgári korban (1848–1948) objektíve lehetetlen volt, és elbukása-elmaradása nem egyik, vagy másik érintett tényezőn – állam, uralkodó, a főpapság vagy a Szentszék – ellenállásán, rosszakaratán múltott, hanem sokkal inkább az objektív helyzet logikus következménye volt, amely részint az egyház természetéből, pontosabban önmaga értelméhez való ragaszkodásából, részint az állam-egyház kapcsolatrendszeréből eredt.³⁷⁰

³⁷⁰ Az 1948–1990 közötti évtizedeket e szempontból nincs sok értelme vizsgálni, hiszen egy esetleges autonómiának a tárgya: iskola, vagyon, alapítvány már nem létezett.

KISS MÁRIA RITA

BANGHA BÉLA SAJTÓKONCEPCIÓJA POLITOLÓGIAI SZEMPONTBÓL

Úgy véljük, Bangha Bélának a katolikus sajtó területén végzett munkássága, a Központi Sajtóvállalat megteremtésének lépései, a róla készült, vagy a politikai katolicizmus magyarországi történetét feldolgozó monográfiákból közismert.³⁷¹ Ezért ebben a tanulmányban a történettudomány eredményeit felhasználva néhány olyan politológiai szempont került a vizsgálódás középpontjába, amely arra a kérdésre ad választ, hogy a „sajtópáter” katolikus sajtómozgalommal kapcsolatos nézetei mennyiben álltak összhangban korának fő politikai változásaival. Jelen esetben a politológiai megközelítés annál is indokoltabbnak tűnik, mivel Bangha Béla nemcsak elméleti szinten ismerte fel a katolikus tömegekben rejlő politikai potenciál jelentőségét, hanem meglehetősen sikeresnek bizonyult a gyakorlati mobilizálás terén is. Tehát ha úgy tetszik olyan eredményeket ért el, amelyek ebben a korban (és amint ezt a két világháború közötti események a későbbiekben egyre inkább igazolták) a politikai hatékonyság és a sikeres politikus értékmérőivé váltak. A politológiai megközelítés indokoltságát nem utolsó sorban az is jelzi, hogy az elsők között volt, akik a korábban is létező katolikus sajtókérdést kifejezetten politikai problémaként, a katolikus egyház polgári társadalomban elfoglalt politikai pozíciójának kérdéseként fogalmazta meg.

Nyisztor Zoltán, Bangha egykori munkatársa és életművének későbbi – nem minden elfogultságtól mentes – összegzője „a liberális szellemi béklyók” megtörését a páter legnagyobb horderejű alkotásaként értékelte. *„A liberális kormány és az ellenséges közszellem mellett ott voltak a szabadkőművesség és a zsidóság mesésül kiépített és bevehetetlennek hitt fellegvái a sajtó minden területén. Egyeduralkodók voltak a szó szoros értelmében és az egész ország mit sem sejtő, életre-halálra eladott zsákmányuk. Az történt, amit ők akartak, s a közszellem, mint a hipnotizált kígyó az ő furulyájukra táncolt....Bangha Béla volt az első, aki olyan sajtóvállalatot alapított, amelyik versenyképes, sőt félelmetes ellenfele tudott lenni a liberális sajtónak...”* – aki – *„az egész magyar közvélemény meghódítására, átalakítására tört”*³⁷². Hasonlóképp alakult a Bangháról alkotott kép a későbbi jezsuita egyháztörténeti munkákban is. Morel Gyula például tevékenységének jelentőségét akképp summázta hogy az általa teremtett katolikus tömegsaj-

³⁷¹ V.ö. pl: NYISZTOR ZOLTÁN: *Bangha Béla élete és műve*. Pázmány Péter Irodalmi Társaság Bp. 1941. MOREL GYULA: *Bangha Béla életműve*. In: Kortárs magyar jezsuiták Anima Könyvek 2. Prugg Verlag 1991. 179-194. 1912-től az „értelmiség megnyerésének programjával, polgári radikális Huszadik Század ellenlapjaként ő indította el a 25 évfolyamot megért Magyar Kultúrát, adott politikai tartalmat a Mária Kongregációk hálózatának, 1918-ban a jobboldali radikális erőket tömörítő, az összsajtó 1/6-át kiadó Központi Sajtóvállalat egyik fő szervezője volt, „Magyarország újjáépítése és a kereszténység” című munkájában összegezte a jobboldali radikalizmus platformját. A Magyarország című lap halálakor úgy emlékezett rá, mint aki a „körmenetekben az utcára vitte és hadoszlopokká szervezte” a magyar katolikus férfitársadalmat. V.ö.: GERGELY JENŐ: *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890-1950*. Kossuth Kiadó 1977. 47-58.

³⁷² v.ö.: NYISZTOR ZOLTÁN: *Bangha Béla élete és műve* i.m. 231-232.

tó „egy elbizonytalanodott defenzívában lévő katolicizmusba vitte be a harcos szellemet”.³⁷³

Bangha Béla a katolikus reneszánsz élharcosaként a „destruktív liberalizmussal” a „rekonstruktív kereszténység” eszméjét állította szembe. Ennek megfelelően a vallásos magyar közvélemény és a materialista zsidó nyilvánosság dichotómiájára alapozta programját, amelynek politikai publicisztikájában két fő iránya volt. A korabeli sajtóviszonyok bírálata és a kibontakozás programjának kidolgozása. E kettőséget világosan ki is fejezi a Bíró Bertalan által összegyűjtött munkáinak tagolása, ahol a XXV. kötet a „Harc a zsidó sajtó ellen”, a XXVI. kötet pedig „A katolikus sajtó szolgálatában” címet viseli.³⁷⁴ Ahogyan a polgári fejlődésről alkotott legtöbb ideologikus képben is így vagy úgy, de szemponttá emelkedett a zsidóság szerepvállalása, ugyanúgy jelentőséggel bírt és a sajtóvitákban nem kis szerepet játszott a laptulajdonosok, újságírók etnikai hovatarozása is. A korszakban született meg a „zsidó sajtó” máig élő sztereotípiája, amely persze a későbbi korokban mindig más-más aktuális jelentéstartalommal töltődött fel. Az értelmezéseknek a századfordulón is széles skálája alakult ki kezdve a konzervativizmusba forduló szabadelvű változattól az agráriusokon a politikai katolicizmus mérsékeltebb irányzatain keresztül a szélsőséges antiszemitákig. Közösek voltak viszont abban, hogy a kultúra területére behatoló újságírást a modernizáció előrehaladása helyett a zsidóság szellemi térfoglalásának tekintették, amely a kultúrájában élő magyar nemzetet alapjaiban veszélyezteti. Egy rendszeresen visszatérő érv szerint, – amely mögött a hírérték szerinti szelekció szükségszerűen torzító hatásának érzékelése is tetten érhető – a „kultúra elzsidósodása” ellen azért nem mert senki nyilvánosan tiltakozni, mert a művek sorsa a zsidó kézre került kiadványoktól és sajtótól függött, amely a zsidó művészetet az égisz alá magasztalta a magyarokat jobb esetben agyonhallgatta, de gyakrabban gúnyolta, megrágalmazta.³⁷⁵ A zsidóhatalom és a sajtóhatalom összekapcsolása, azonban akkor nyert igazán új jelentést, amikor egy idő után már nemcsak statisztikai adatot jelentett, amely a zsidó laptulajdonosok és újságírók számának növekedéséről tudósított, hanem – a kultúrkritikai értelmezések, valamint a közvéleményre vonatkozó viták és tapasztalatok összegzéseként – új, mögöttes jelentéstartalmakat nyert. Azáltal, hogy az egyponst antiszemita mozgalom érvkészlete mögé az újkonzervativizmus modernizmus kritikájának koherens társadalmi tablója is felsorakozott értékmeghatározott magyarázó rendbe szedvén a modernizálódó világ kaotikus jelenségeit, a zsidó sajtó elleni küzdelem néhány konok antiszemita elszánt, kezdetben öncélúnak tűnő zsidóellenes harcából fokozatosan egy olyan nemzeti önvédelmi küzdelemmé válhatott, amely a magyar kultúrát, és – ami ezzel lassanként egyet jelentett – egyenesen a nemzeti létet alapjaiban veszélyeztető nagyhatalom ellen folyt, mely utóbbinak megújítása a nemzeti újjászületés zálogaként tételezhető.

Ez a problémakör azonban már a magyar értelmiség származásbeli megosztottságát is jelzi. Az értelmiségen belül egyféle „vegyes együttélés”³⁷⁶ alakult ki a nemesi múltból polgárosodó keresztény középosztály és a zsidó származású polgári szellemi foglalkozásúak között. A gazdasági konkurenciahelyzet ezért itt (különösen) az etnikai törésvonal mentén érzékelődött. A tradicionálisan véleményformálóként, „értelemadóként” számon

³⁷³ MOREL GYULA: *Bangha Béla életműve*. i.m. 183.

³⁷⁴ BANGHA BÉLA S.J. *Összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte DR. BÍRÓ BERTALAN Szent István Társulat 1941.

³⁷⁵ KOLOZSVÁRY BORCSA MIHÁLY: *A zsidókérdés magyarországi irodalma*. 173.

³⁷⁶ TÖKÉCZKI LÁSZLÓ: *A magyar társadalom a liberalizmus befogadásának századában*. Hittel 1992. június 17.

tartott értelmiség legklasszikusabb rétegei, a tanítók, tanárok, lelkészek a „nemzeti kultúra törzssőkös folyamatosságát” képviselték. A kulturális-politikai értékközvetítés szempontjából olyan társadalmi kulcspozíciókat foglaltak el, amelynek politikai relevanciái (a tömegdemokrácia kialakulásával és az ehhez igazodó újkonzervatív mozgalmi stratégia következtében) kétségkívül növekedtek a korszakban.³⁷⁷ Épp e tradicionális pozíció számára jelentette a legkomolyabb kihívást a modern tömegkommunikáció fejlődése, amely tökéletes alapokon nyugodott, ízig-vérig a modern szülőtte volt és amelyen belül köztudottan a magyar értelmiség zsidó származású rétegei domináltak.

Bangha elfogadhatatlannak tartotta, „hogyan egy keresztényellenes kisebbség” sajtója „narkotizálja és hipnotizálja” a közvéleményt egy „95%-ban keresztény országban” kiölve belőle a „lelki ellenállóképesség utolsó csíráját”, ellentéteket keltve a „valójában közös érdekekkel rendelkezők között.”³⁷⁸ Úgy vélte, hogy a zsidó sajtóprogram segítségével a homályban rejtőzködő sajtódiktátorok páratlan hatalmat tartanak a kezükben. Céljuk a vallásos érzés meggyöngyítése. A művelt osztályokat a szabadgondolkodás felé, az alsóbb néprétegeket pedig a szocialista irányba terelik. Mindezzel végső soron a keresztény népek anyagi megrablását és tönkretételét akarják elérni.³⁷⁹ „A keresztények átengedték a szellemi csata legfontosabb fegyverét ellenségeik kezébe. Kiszolgáltatták magukat a keresztény és a magyar gondolat útonállóinak (...), így most nem áll rendelkezésükre a közgondolkodásra ható önvédelmi eszköz.” Úgy vélte, hogy csak a katolikus sajtó tudja megállítani a „nemzetsorvasztó, néprontó, országpusztító” törekvéseket, melynek feladata az ellenállás, felvilágosítás és a keresztény ellenkultúra teremtetése.³⁸⁰

Az antiszemitizmus, a tömegkommunikáció feletti kulcspozíciók megszerzéséért folytatott küzdelem politikai problémájának végletes etnocentrikus értelmezése Bangha sajtókoncepciójában politikai mobilizációs célokat szolgáló ideológiai panelként funkcionált. Abból a vitathatatlan szociológiai tényből, hogy a modern magyar újságírás döntően a zsidó tőke üzleti vállalkozása volt, a szociáldarwinizmus logikája azt a következtetést sugallta, hogy a politikai nyilvánosság pozícióiért folyó küzdelem nem az alternatív elittek összecsapása, hanem az idegen zsidóság és a keresztény magyarság „értvényesülési harca”. A „Judenpress” elleni harcot nem csak a konzervatív erők közös eszmei platformjaként, hanem nemzeti és mint azt Bangha esetében láttuk- a katolikus egyház, a keresztény magyarság létkérdéseként is lehetett interpretálni.

Egy másik lehetséges szempont, amely támpontul szolgálhat Bangha sajtókoncepciójának értékelésekor a klasszikus liberális elvek alapján berendezett polgári politikai rendszerek struktúraváltása. A századfordulón sokasodó példák sora jelzi, hogy a tömegek politikába való beáramlása elkerülhetetlen, vagy ahogy a magyar katolikus értelmiség körében is jól ismert Gustave Le Bon fogalmazott: „...mostmár nem a fejedelmek taná-

³⁷⁷ Tökéczki László szerint ez egyik tényezője lehet a magyar liberalizmus konzervativizmusba fordulásának. TÖKÉCZKI LÁSZLÓ: *Magyar eszméletörténeti vázlat a liberalizmus történetéhez*. Politikatudományi Szemle 1995. 2. 111.

³⁷⁸ V.ö. például *A zsidó sajtó a kereszténység ellen*, vagy a „Magyar” sajtó a kereszténység ellen című írásával összegyűjtött műveinek döntően antiszemita publicisztikai munkákat tartalmazó XXV. kötetében az 56-64. oldalon. Ezeknek az írásoknak radikális, uszító hangneme alapján méltán nevezi őt Gergely Jenő „lelki különítményesvezérnek”.

³⁷⁹ *A zsidó sajtó és a kereszténység*. Összegyűjtött művei XXV. kötet 9-10.

³⁸⁰ *Teremtünk modern, versenyképes, hatalmas sajtót!* A Központi Sajtóvállalat RT alapítási tervezete 1918. Összes művei XXVI. kötet 215-223.

csában, hanem a tömegek lelkében készül a nemzetek sorsa.”³⁸¹ Az érdekvédelmi és választójogi mozgalmak, a munkáspártok politikában való megjelenése a tömegrésztvételi igény bejelentését, a tömegdemokratikus trendek megerősödését jelezték. A polgári parlamentekben a honorácior pártok fokozatosan háttérbe szorultak, s egyre inkább a szociokulturális bázison nyugvó tömegpárti stratégia válik meghatározóvá.

A politikai szempontból releváns kör kibővülésével a politikai egyik kulcskérdésévé a tömegbázis kérdése vált. E szociokulturális bázis megteremtésében a gondolkodás szekularizálódása nyomán a vallásos világkép helyébe lépő modern ideológiák játszották a főszerepet. A racionalizmus térhódításával az értelmiség papi zárt kasztjának monopolhelyezete megtört, az egyháztól független értelemadások tilalma feloldódott. A szabad értelmiségi már nem volt alávetve a korábbi szigorú egyházi szabályozásnak, ami elősegítette, hogy egyféle verseny indulhasson a szellemi termelési módok területén. Ettől kezdve tömegfogyasztásra szánt gondolkodási stílusok, élmény- és gondolkodásmódok, tudati struktúrák harcoltak egymással. Az általában vett tudat egységének helyébe, a korábbi keresztény világegység helyébe a történelmi idő, nemzet, társadalmi réteg szerint differenciálódott szubjektum lépett.³⁸² Az immár nem transzcendentális érvekkel operáló tömegpárti ideológia olyan csoportidentitást teremtő értékvilágot, politikai mobilizációs célokat szolgáló világképet volt hivatva szocializálni, amely a XX. század első felének politikájában a hatékonyság előfeltételeként tartható számon. Az itt vázolt folyamat témánk szempontjából szemlélve tehát azt jelentette, hogy a valláson alapuló világmagyarázatok és értelemadások politikai relevanciái meggyengülni látszottak, ami önmagában véve is hátrányosan érintette a katolikus egyház világi pozícióit.

A polgári politikai rendszer struktúraváltása nem kizárólag a baloldal kezdeményezésének eredménye. A belátás, hogy a politika aktorainak köre elkerülhetetlenül kibővül egyre nagyobb szerephez jutott a konzervatív politikaelmélet alakulásában is.³⁸³ A tömegeket a politikától távol tartani kívánó klasszikus konzervatív alapállást meghaladva az újkonzervativizmus a munkásmozgalommal szinte egy időben reagált a változásokra. A magyar társadalom megszervezésének gondolata és az ennek realizálását jelentő agrárius szövetkezeti mozgalom a tömegek politikai potenciáljának felismerésén alapult.³⁸⁴ A politikai katolicizmus is levonta az egyház államon belüli politikai helyiértékének megváltozásából származó konzekvenciákat. Az egyházi struktúrák modernizálása mellett az új stratégia egyik meghatározó eleme egy olyan vallási értelmezési rendszer megte-

³⁸¹ GUSTAVE LE BON: *A tömegek lélektana*. Hatágú Síp Alapítvány 1993. 9. A művet a Franklin Kiadó 1913-ban jelentette meg francia nyelven. Jobboldali recenziói egyébként egyetértek a szerzővel abban, hogy a „megnövekedett publicitás” következtében gyakoribbá váló tömegmozgalmak miatt szükség van a kollektív lélek megnyilvánulásainak kutatására és hogy „a tömeguralom rossz, kultúrátlan, de szükség-szerű. (V.ö.: Katolikus Szemle 1915/II. 695.) A Magyar Kultúrában Burján Károly viszont úgy vélte, hogy nem lehet egyetérteni a „szkeptikus bizonytalanságba tévedt modern ember” Le Bon féle dekadenciájával abban, hogy a tömegek mozgalmával szemben nem lehet mit tenni. V.ö.: BURJÁN KÁROLY: *A tömegek lélektana*. Magyar Kultúra 1915/3. 120.

³⁸² MANNHEIM KÁROLY: *Ideológia és utópia*. Atlantisz 1996. 14-21. és 87.

³⁸³ Az európai politikai életben a jobboldalon ekkorra már nem egy politikus köszönhetette sikerét populistá stílusának. A magyaroknak nem kellett Párizsig, elég volt a szomszédos Bécsig tekinteni, ahol Lueger vérbeli populistaként készült a főváros polgármesteri székéért vívandó csatára. Azt mondta, amit a tömeg hallani akart, szándékosan használt erős bécsi akcentust, szerepléseinek minden visszhangjára kíváncsi volt. Az 1895-ös választásokon a császárváros szavazásra jogosult lakói az antiszemitákra kétszer annyi szavazatot adtak le, mint a liberálisokra. A „bécsi Boulanger” példája komoly tapasztalatokkal szolgálhatott. V.ö.: P. PULZER: *The Rise of Political Anti-Semitism...* i.m.:171-174.

³⁸⁴ V.ö.: SZABÓ MIKLÓS: *Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában*. In: A politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Medvetánc Könyvek 1989. 110-120.

remtési szándéka volt, mely már nemcsak a szűken vett hitéleti kérdéseket érintette, hanem – hasonlóan a modern ideológiákhoz – az életvilág jelenségeire is releváns válaszokat kívánt adni. Intézményrendszeri szinten mindez a vidéki plébániák és iskolák bázisán nyugvó új típusú katolikus szervezetek hálózatában öltött testet, amelyek a hétköznapiak számára alternatív értelmezési, gondolkodási és életstratégiákat voltak hivatva szocializálni.³⁸⁵ Olyan katolikus szellemiségre, értékekre alapozott szubkultúra megteremtése volt a cél, amely egy politikailag releváns intézményi háló és mozgalmi szektor támogatásával képes az egyház számára kedvezőtlen társadalmi és politikai folyamatok megfordítására, a társadalom katolikus eszmék alapján való újjászervezésére. E stratégia jegyében 1900-tól Magyarországon is rendszeressé váltak a katolikus nagygyűlések, létrehozták a Katolikus Egyletek Országos Szövetségét, 1903-ban már 8, 1910-ben pedig 10 napilap³⁸⁶, 30 hetilap és 46 havilap katolikus, 1904-ben 1500 körül volt a katolikus klubok, kulturális és gazdasági egyletek száma.³⁸⁷

A fenti törekvéseket tükrözi a „rekonstruktív kereszténység” Bangha-féle programja is, amely a vallás politikai instrumentalizálhatóságának felismerésén és a tömegsajtóban rejlő politikai szocializációs lehetőségek kiaknázásán alapult.³⁸⁸ A koncepció végső soron a liberalizmus által a magánszférába utalt vallás újbóli közszférába emelését, a liberális társadalomszervezési elvek katolikussal való felcserelési igényét jelentette. A katolicizmus „nemcsak erkölcs és lelkiesség, hanem küzdelem, kultúra és társadalmi program.” – írja 1917-ben. Élő, szerves szociális valóság, melynek léte intézményeken, templomokon, iskolákon, politikai hivatalokon, karitatív és szociális szervezeteken, „néppedagógiai befolyáson” alapul. Nem működhetik, mihelyt lemond a mozgalomról, a rendelkezésre álló vagyoni és személyi tőkék mozgósításáról. Ennek a „közéleti katolicizmusnak”³⁸⁹ a megteremtője³⁹⁰, az aktív katolicizmus központi szervezőereje a koncepciójában abszolút primátust élvező sajtó, amely szerinte nem a hatodik, hanem az egyetlen nagyhatalom, „az elvek harcának modern tüzésége.”³⁹¹ A kereszténység védelme ugyan a parlamentben dől el, de itt szerinte csak olyan egységes nagy keresztény párttal lehet győzni, amelyet közjogi állásra való tekintet nélkül minden tevékeny katoli-

³⁸⁵ Ezek a katolikus milió alkotási tendenciák megfigyelhetők minden polgárosult közegben, bár kétségtelenül erősebben jelentkeztek a vegyes felekezetű országokban. V.ö.: KARL GABRIEL: *Christentum Zwischen Tradition und Postmoderne*. Herder 1995. 80-82.

³⁸⁶ GERGELY JENŐ i. m. : 47.

³⁸⁷ V.ö.: ENYEDI ZSOLT: *A katolikus keresztény szubkultúra fejlődése*. Politikatudományi Szemle 1995./4. 32-33.

³⁸⁸ Nézetei formálódását alapvetően az osztrák Néppárt, különösen Eberle és az innsbrucki jezsuita iskola szellemisége határozta meg. Bangha nemcsak az elit megnyerését szorgalmazta, hanem kifejezetten a katolikus civil szféra, tehát a tömegek mozgósítására koncentrált. V.ö. NYISZTOR ZOLTÁN i.m.:82-143.

³⁸⁹ Magát a fogalmat csak az 1939-ben megjelent „*Világhódító kereszténység*.” című munkájában használja először, de a tizes évek sajtópublicisztikájában tartalmi szempontból lényegében már erről ír.

³⁹⁰ A katolikus sajtómozgalom egyébként nem maradt visszhang nélkül a másik fél táborában. A Huszadik Század köre pozitív jelenséggént értékelte a katolikus egyházon belüli változásokat. A katolikus tömegsajtó megteremtésének jelentőségét a polgári radikálisok saját politikai értékrendjükből kiindulva elsősorban abban látták, hogy a katolikus tömegsajtó olyan rétegeket von be a politikai szervezkedésbe és az újságolvasásba, amelyek eddig passzívak maradtak, illetve hogy ez a katolicizmust népiesebb jellegűvé tevé használhat mind a műveltség terjedésének, mind a demokráciának. V.ö. *A Katolikus sajtómozgalom*. In: Huszadik Század 1918/I. 209.

³⁹¹ „A sajtó nem a hatodik, nem az első, hanem az egyetlen nagyhatalom a maga mindentudásával és mindenhová beférkőzésével.” V.ö.: *A sajtó feladata*. In. Összegyűjtött művei XXVI. kötet 65. „Az elvek harcában a sajtó a tüzéség. Minden egyéb hadművelet: iskola politika, szociális tevékenység, csak a gyakorlat és a lovasság szerepét játssza, amelyeknek ha eredményesen akar működni minden mozdulatában a tüzéségre kell támaszkodnia.” *Modern tüzéség*. u.ott:142.

kus elfogad. Ennek előfeltétele viszont a sajtómunka, amely a tömegeket ráneveli a katolikus politika szükségességére.³⁹² Ez a logika nemcsak a polgári politikai rendszer működési szabályainak ismeretén, a kialakult ideológiai pluralizmus tudomásulvételén alapult. Amikor Bangha Béla a modern katolikus sajtó kérdését az egyház helyzetét érintő, kifejezetten politikai kérdésként vetette fel, akkor rátapintott a kor egyik meghatározó politikai novumára is. Nevezetesen arra, hogy az eljövendő kor a tömegek kora lesz, ezért a tömegtársadalomban a tömeges eszmeterjesztésre kell berendezkedni.

Ezzel függ össze a harmadik szempont, amely a nyilvánosság strukturális átalakulásának szemszögéből keres választ arra a kérdésre, hogy a vizsgált sajtókoncepció mennyire volt adekvát a kor folyamataival.

A polgári politikának szerves részét képező hírlapírás a századfordulóra válik tökéssé vál-lalkozássá. Nyomában a sajtó főként a vidéki lapterjesztés megszervezése után, tömeg-sajtvá, a közgondolkodás alakításának meghatározó faktorává emelkedik háttérbe szorítva az eszmeterjesztés hagyományos módjait. Az üzleti logika hatása alá került újsá-gok kiléptek az általános értelmiségi kommunikáció köréből. Céljuk már nemcsak egy szűk elit kiszolgálása, hanem az olvasni tudók számának emelkedésével egyre gyarapo-dó potenciális olvasótábor tömegigényeinek kielégítése. A folyamat eredményeként megszűnt az irodalmi nyilvánosság monopolhelyzete, sőt a kultúrán elmélkedő közön-séget háttérbe szorította a kultúrát fogyasztó közönség.³⁹³ Ez értelemszerűen hatással volt a színvonalra, stílusra, témaválasztásra is. A folyamat kibontakozásával párhüza-mosan a magyar politikai gondolkodásban a közvélemény és nyilvánosság kétoldalú kölcsönhatása, illetve ennek politikai jelentősége evidenciává válik. A korábban inkább véleményintegrálónak tartott sajtóra egyre inkább úgy tekintenek, mint amely gyártja a véleményeket.³⁹⁴ A nyilvánosság súlypontja a parlamentről a dualizmus második felére egyébként is fokozatosan a lapokra helyeződött át. Az információk sokszor előbb jelen-tek meg az újságokban, mint a Képviselőházban, a politikai erőknek reflektálniuk kellett a sajtó által felvetett témákra. A politikusoknak egyrészt szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy a lapok által teremtett közvélemény politikaformáló erővé vált, másrészt

³⁹² *Hangok a pártfeletti sajtó ellen.* In: Összegyűjtött munkái XXVI. kötet 177-179.

³⁹³ J. HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása.* Századvég-Gondolat 1993. 240.

³⁹⁴ Hogy a sajtó milyen fontos politikai fegyver lehet azt már a reformkorban a Pesti Hírlap közvélemény-szervező ereje is megmutatta. Kossuth újításának horderejét minden oldalról felismerték, de a széles nyilvánosság politikába való bevonását – a közvélemény felhasználását a törvényhozás befolyásolására-ekkor még vegyes érzelmekkel fogadták. Közismert, hogy Széchenyi a közvélemény manipulálását, mint politikai fegyvert megengedhetetlennek, a nemzetre nézve veszélyesnek tartotta. Eötvös és Kossuth nézetei ezzel szemben a korabeli európai honorácior pártok szerepfelfogásához álltak közel, amelyek magukat a népakarat közvetítőiként definiálták. Eötvös a népszuverenitás elvéből kiindulva a sajtót a polgári politikai működés nélkülözhetetlen elemeként kezelte, mint amely az okoskodó polgárok nyilvános fórumaként képes a köz véleményének artikulálására. Kossuth „Felelet”-ében is a népakarat delegálásának eszköze a sajtó, amely összekötő kapocsként funkcionálva a törvényhozás és a közvélemény között a „múlékony” érdekek megjelenítésének, a nemzeti célok megfogalmazásának, „az elmesúrlódásoknak” a színtere, amit szerinte a törvényhozásnak respektálnia kell. A kiegyezés politikai elitjétől távol állt Kossuth radikalizmusa. Az volt az általános vélemény, hogy a lapok feladata csak a politikai információk továbbadása, a közvélemény igazi fóruma a parlament kell hogy legyen. A sajtó kezdetben tehát sokkal inkább volt a hatalom eszköze, semmint hatalmi tényező. V.ö.: VARGA JÁNOS: *Keresztútzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és középutas liberalizmus elválása 1841-42-ben.* Akadémia Kiadó 1983. 82-109.; EÖTVÖS JÓZSEF: *Kelet Népe és Pesti Hírlap.* In: A „Felelet” és más vitairatok Széchenyi István A Kelet Népe könyvére Pest, 1841 reprint kiadás Közgazdasági és Jogi Kiadó 1986. 83.; KOSSUTH LAJOS: *Felelet gr. Széchenyi Istvánnak.* In.: u.ott 62-88.

pedig számolniuk kellett azzal is, hogy az újságok nemcsak informálnak, hanem „kézen fogva is vezetik” olvasóikat: „...A hírlapok felmentik olvasóikat az okoskodástól, ők gondolkodnak helyettük (...) Az újságolvasók legnagyobb részéről elmondhatjuk, hogy a maguk szívével éreznek, de a más fejével gondolkodnak és a más nyelvével beszélnek. (...) A tömeg a sajtó befolyása alatt áll, mindenki önállónak állítja véleményét, pedig mindenki a hírlapja után fecseg, mint a papagáj. Legtöbb esetben nem nehéz a társalgás témájából kiérezni, hogy az illető mely lapokat olvas.”³⁹⁵ - állapította meg már viszonylag korán a katolikus Tomor Ferenc is.

A klasszikus konzervatív gondolkodás első reflexe még a változások elutasítása volt. A sajtó problémáira a hagyományos válasz úgy szólt, hogy a korszellem megjavításával, a „nép gyermekded, naiv kedélyének” megóvásával, a „hírlapolvasás igényének visszafogásával” lehet elérni, hogy ne legyen olvasója a társadalom erkölcsait megrontó tömegsajtónak.³⁹⁶ Az uralkodó fölfogás a „nyilvánosságot képviselő sajtót és a magányba utaló kereszténységet” eleve összeegyeztethetetlennek tartotta, s úgy látta, hogy mivel az előbbi az „egyéni föntség elve” alapján működik, így ellentmond a katolicizmus tekintélyelvű lényegének. Nem látott esélyt arra, hogy „a néptömegek alantas ösztöneire apelláló” destruktív lapokat a katolikus sajtó szabad versenyben háttérbe szorítsa. Burján Károly, a Magyar Kultúra publicistája például eleve ellentétben állónak tartotta a sajtó tájékoztató, tömegnevelő misszióját és a profitorientált lapkiadást. A kialakult helyzetet azzal magyarázta, hogy a „zsidó térhódítás” nyomán létrejött gazdasági rendszer a sajtót „fürge üzletemberek gründolási prédájává” tette, amelynek így több köze van a kamatlábhoz, mint az össznemzetiség szellemi és erkölcsi érdekeihez. A tőkés lapkiadás azt a katolikus egyházat szorította ki tömegnevelési pozíciójából, amely története során mindig a nemzet érdekeit szolgálta. „A rombolás mindig könnyebb az építésnél. A keresztény alkotótevékenységnek két évezred kellett, hogy emberhez méltó civilizált állapotokat teremtsen, a korrupt sajtónak egy jó fél évszázad elegendő volt, hogy a tömegek tekintélyes részét állati nivóra süllyessze. A keresztény egyház tömegnevelő munkáját hívó mártírok halálmegvetése, papi világi hitvallók önfeláldozó energiája kíséerte, a sajtó tömegnevelésének eredménye néhány meggazdagodott bankár, nagy osztalékot juttató vállalat. A keresztény egyház virágzó államokat épített föl, a sajtó hatalmas nemzeteket visz a züllés, a feltartóztathatatlan pusztulás útjára.” A tőkés lapkiadás azt a katolikus egyházat szorította ki tömegnevelési pozíciójából, amely története során mindig a nemzet érdekeit szolgálta.”³⁹⁷ A kibontakozást sokan a sajtószabadság korlátozásában vélték megtalálni.³⁹⁸ A sajtót bíráló jobboldal megoldási alternatívái lényegében két irányba mutattak. Voltak akik – abból kiindulva, hogy a lapokat végső soron a vásárlóközönség tartja el – a magyar, a vallásos társadalom ellenmozgalmára, a közvélemény zsarolási potenciáljára helyezték a hangsúlyt, míg a másik csoport – bár nagyon különböző motivációkból eredően – állami beavatkozást sürgetett. Többen nemzeti-protekcionista szellemű sajtóreformot követeltek, mások a részleges cenzúra bevezetésében látták a liberalizmus ellenfelei által elfogadhatatlannak tartott helyzet javításának lehetőségét.³⁹⁹

³⁹⁵ *A hatodik nagyhatalom, vagy a modern sajtó* LUKAS JÓZSEFTŐL a magyar viszonyokra tekintettel közli TOMOR FERENC Budapest Hunyadi Mátyás Műintézet 1877. 148.

³⁹⁶ TOMOR FERENC: i.m.:170-173.

³⁹⁷ U.ott: 228.

³⁹⁸ TOMOR FERENC: *A hatodik nagyhatalom*. i.m.: 81-94.

³⁹⁹ V.ö.: PL. KENEDI GÉZA: *A sajtó problémái*. Magyar Figyelő 1911/1. 229-240., SZEMNECZ EMIL: *A beteg sajtó gyógyítása*. A Cél 1911./1. 1-7. és ZSILINSZKY ENDRE: *A nemzeti újjászülés és a sajtó*. Tálto 1920.

Bangha taktikai megfontolásokból ugyan, de inkább hajlott afelé egy „*antikeresztény kormányzattal szemben*” a katolicizmus sem mondhat le a nyilvánosság fegyveréről, a katolikus sajtónak is létérdeke a sajtószabadság.⁴⁰⁰ Azzal érvelt, hogy ha egy olyan korban, amikor a sajtó révén minden szellemi irányzatnak rendelkezésére állnak a tömegbefolyásolás modern eszközei a katolicizmus nem száll be „*a közfelfogás alakításának versenyébe*”, akkor elveszett.⁴⁰¹ Két kötetre rúgó publicisztikai munkásságában azt igyekezett tudatosítani, hogy a modern korban, amikor már mindenki olvas, alapvetően átalakultak a tömegnevelés mechanizmusai. Úgy vélte, hogy az egyház minden nagy szellemi forradalomból vesztesen került ki. A humanizmus, a reformáció, a felvilágosodás és a szabadgondolkodás következtében fokozatosan csökkent az egyetemekre, az irodalomra, a tudományos életre, a sajtóra, a politikára, a nemzetgazdaságra gyakorolt hatása. Ezt a folyamatot egyedül a tömeges eszmeterjesztés modern módszereinek intézményes megszervezésével látta megállíthatónak,⁴⁰² mivel az egyháznak korábban szellemi monopóliumot biztosító régi eszközök hatástalanná váltak a modern sajtó mellett: „*Iskoláinkban temérdek katolikust nevelünk- a sajtó tanszéke azonban győzelmes vetélytársként tereli az ellentáborba a mi iskolánk neveltjeit. Templomainkban prédikálnak papjaink- a sajtó szószékéről erősebb, állandóbb, hangosabb szóáradatok jönnek, s ragadják magukkal a mi híveinket ezrével, tízezzel az idegenek zsoldjába.*”⁴⁰³ A katolikus újjászületést kizárólag az egyesületek sem tudják biztosítani, hisz a „*közhangulat megmérgezett volta*” miatt nem tudnak tömegeket toborozni. Konklúziója minden cikkben, röpiratban, beszédben és interjúban ugyanaz volt: a megoldás csak „*az erős, imponáló, kitűnően informált, megírt és szerkesztett, tehát érdekes és értékes s éppen ezért olvasott és elterjedt katolikus sajtó, (...) amely nélkül kormányozni, érvényesülni, társadalmi életet élni nem lehet, amely nélkül a katolikus egyház a huszadik század közepén is katakombákba kénytelen temetkezni.*”⁴⁰⁴

27-51. A katolikus és protestáns szerzők a szekularizáció tudati következményeit a sajtó erkölcsromboló hatásával magyarázták: „*Törvényhozó feladat a sajtó megrendszabályozása is.*”- vélték a „Magyarok romlása”-ban az okokat kutató szerzők EGAN LAJOS és KONTRA ALADÁR. „*Mert bármennyire is hívei vagyunk a közszabadságok érintetlenségének, nem nézhetjük nyugodtan azt a rombolást, amit a sajtó művel... Nincs kedvünk és szándékunk végtelenségig tűrni azt az állapotot, hogy minden apró százzoltán, vagy fényessamu büntetlenül törölhesse tollát Jézus palástjába.*” EGAN LAJOS-KONTRA ALADÁR: *Magyarok romlása*. 1913. 11.

⁴⁰⁰ BANGHA BÉLA: *Sajtókorruptió és sajtószabadság*. In: Bangha Béla S.J. összegyűjtött munkái i.m.: 90. Egy későbbi, 1931-es cikkében már egyenesen úgy vélte, hogy a demokrácia, a politikai nyilvánosság és a tömegirányító eszközök korában a katolicizmus helyzete bizonyos tekintetben még előnyösebb is, mint a középkorban. Akkor, ha az egyház nem tudta megnyerni a kulcspozíciókban lévők bizalmát, eleve veszett ügye volt, mert a tömegek politikai szempontból nem számítottak. Ezzel szemben a demokrácia korában a jogvédelem legtermészetesebb eszköze a közvélemény tájékoztatása és bárki meg tudja védeni magát a nyilvánosság erejével. Egy későbbi, 1931-es cikkében már egyenesen úgy vélte, hogy a demokrácia, a politikai nyilvánosság és a tömegirányító eszközök korában a katolicizmus helyzete bizonyos tekintetben még előnyösebb is, mint a középkorban. Akkor, ha az egyház nem tudta megnyerni a kulcspozíciókban lévők bizalmát, eleve veszett ügye volt, mert a tömegek politikai szempontból nem számítottak. Ezzel szemben a demokrácia korában a jogvédelem legtermészetesebb eszköze a közvélemény tájékoztatása és bárki meg tudja védeni magát a nyilvánosság erejével. BANGHA BÉLA: *Sajtó és kultúrharca*. Magyar Kultúra 1931. II. köt. 25. 287.

⁴⁰¹ BANGHA BÉLA: *A magyar katolikus sajtó kérdése*. In: Bangha Béla S.J. összegyűjtött munkái (Sajtó alá rendezte DR. BÍRÓ BERTALAN) XXV. kötet *Harc a katolikus sajtó megteremtéséért*. Szent István Társulat 1941. 88.

⁴⁰² KÁLVINTÉRI (BANGHA BÉLA) *Mi katolikusok és a sajtó*. Sajtó röpiratok 3. 1917. 5-8.

⁴⁰³ BANGHA BÉLA: *A katolicizmus és a sajtó*. Összegyűjtött művei XXVI. kötet 4-5. *A magyar katolikus sajtó kérdése*. i.m.: 99-100.

⁴⁰⁴ *A katolikus eszmeterjesztés új útjai*. u.ott:389-396.

A sajtó nála a közélet irányítója, az eszmék végiggondolásának színhelye, ahol egy szellemi irányzat programjának a napi problémákra való alkalmazása zajlik, ahol az összehordott gondolati kincset a széles nyilvánosság elé tárják, tehát megbeszélési fórum, parlament.⁴⁰⁵ A „sajtó eszmei akadémiájának” az a feladata, hogy a közös végcélt akarókat egységbe tömörítse, „*egyazon szellemi gondolatvilágba*” emelje fel.⁴⁰⁶ Olyan szubkultúrateremtő politikai szocializációs erőnek kell lennie, amely képes a tömegeket az ellenféltől elhódítani, a közvéleményt keresztény irányban befolyásolni. Ezt a kitűzött célt a katolikus lapok nagy száma ellenére sem látta biztosítottnak. Egyrészt azért, mert a túlnyomóan hitéleti kérdésekkel foglalkozó lapokat eleve alkalmatlannak tartotta a feladatra, másrészt kifogásolta annak színvonalát is. Az katolikus sajtó jellegéről folyó vitában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a fő cél a tömegek megnyerése csak a tömegigények bizonyos szintű kielégítése útján valósítható meg. Taktikai szempontból elhibáztattnak tartotta azt az eljárást, amely a napisajtó terén, tehát ott, ahol a közönség a legnagyobb evilági realizmushoz van szokva, erkölcsi prédikációkkal akart eredményt elérni. Szakítva a klasszikus állásponttal, ő már azt hangsúlyozta, hogy a vallás örök eszméit a mindennapi életre kell alkalmazni, a mindig azonos gondolatokat az idők változása szerint kell a hétköznapiakba átültetni. Azon kevesek közé tartozott, akik a korabeli konzervatív politikai gondolkodásban oly sokat bírált liberálisnak és zsidónak címkézett, erkölcstelennek és elvetendőnek ítélt modern újságírás szerkesztői, lapterjesztői módszereinek felhasználását javasolták. Nézeteit a modern újságírás alapelvei formálták: „*Nekünk nem szabad az igazság hódító erejében bízunk, hanem mindenekelőtt zszurnalisztikai téren kell felvennünk a versenyt az ellenséges lapokkal: mulattatnunk, informálnunk, tájékoztatnunk. (...) Mert ne értsük félre a helyzetet, nemcsak az a kérdés, hogy mi az igazság, hanem hogy el tudom-e ezt az igazságot százezrekkel fogadtatni. Ha azt akarom, hogy a modern újságolvasó közönséget megközelíthessem (...) akkor hiába, kezdenem kell a Fényes Lászlós riportokon, szenzációs táviratokon, elsőrangú szerkesztői, újságírói és terjesztői technikán. Az elvekkkel, prédikálással, párttoborzással pedig várnom kell, amíg pusztán zszurnalisztikai eszközökkel hatalmas olvasótábort gyűjtöttem magam köré...*”- érvelt.⁴⁰⁷

A katolikus sajtó jellegéről folyó polémia egyik kulcskérdése az volt, hogy a katolikus célok szolgálatára a pártisajtó, avagy a közvetlen nem politizáló és sokkal inkább csak bizonyos világnézeti alapállást tükröző lapok-e az alkalmasabbak. A vita a magyar újságírás tőkés átalakulása nyomán a közelmúltban lezajlott változásokkal állt kapcsolatban. A klasszikus eszmehirdető sajtót felváltó lapok jellege két különböző irányba mutatott. A hír szintjén az alkotmányos élet eseményeiről azért tájékozódni kívánó közönség elvárásaihoz igazodva az egyik típus, az úgynevezett „üzletújságok” az informálásra helyezték a hangsúlyt. A lapok másik csoportja, az ideologikusabb hangvételű „véleményújságok” már a szociokulturális bázison nyugvó tömegpárti stratégia jegyében egy-egy politikai csoport szellemi reprezentánsaként funkcionáltak.⁴⁰⁸ Bangha mindkét laptípust szükségesnek vélte, de a területhódítás céljaira a pártlapnál alkalmasabbnak tartotta az olvasóközönség igényeihez sokkal inkább alkalmazkodó, hírekre koncentráló

⁴⁰⁵ *A magyar katolikus sajtó kérdése.* In: Összegyűjtött művei XXVI. kötet 103.

⁴⁰⁶ *Világnézeti egység.* u.ott. 495.

⁴⁰⁷ *Hozzászólások a sajtókérdéshez.* Magyar Kultúra 1917/7. március 20. 799-800. Úgy vélte, hogy a modern világban annak van igaza, akinek lehangosabb a szava így a politikai propaganda és siker alapja az ismétlés. V.ö. *Sajtóharcosok.* Összegyűjtött művei i.m. 135.

⁴⁰⁸ *A magyar sajtó története 1867-1892.* II. kötet Szerk.: KOSÁRI DOMOKOS és NÉMETH G. BÉLA Akadémia Kiadó 1985. 34-35 és 42-43.

lapokat. A Katolikus Néppárti Alkotmány főszerkesztőjével, Túri Bélával 1917 tavaszán folytatott nyilvános vitában azzal érvelt, hogy a pártsajtóban elkerülhetetlenül megjelenő direkt pártérdekek, a közéleti események pártszempontú tálalása elriaszthatja az olvasóközönséget. A keresztény gondolkodás érdekeit ezért jobban szolgálja a világnézeti lap, amely a katolikus egység megalapozója lehetne. A Néppárt képtelen olyan katolikus tömörülést létrehozni, mint a német Centrum Párt. A katolikus sajtónak viszont azokat a hívőket is meg kell szólítania, akik nem fogadják el a Néppárt programját. A katolikus sajtó és a pártsajtó közé így nem lehet egyenlőséget tenni, mint ahogy nem lehet a magyarországi katolikusokat sem azonosítani a párttal szimpatizálók táborával. A direktan politizáló pártlap helyett tehát olyan pártok feletti megoldást javasolt, amilyennek az ellenség sajtóját vélte látni: *„Az érvényesülni és tért hódítani indult zsidóság nemcsak különböző pártállású orgánumokat tart fenn, hanem legharcosabb lapjában a Világban feltűnően kerül minden politikai párthoz való kötöttséget. Minthogy az egész agresszív zsidóság lapja kíván lenni, azért semmi mást nem tűz ki feladatául, mint ezeknek tömörítését, s minden politikai párton azt rója meg és azt dicséri, ami az ő terveivel ellenkezik, illetőleg megegyez.”*⁴⁰⁹ Eltekintve most attól, hogy a vitát értelemszerűen nemcsak a koncepcionális különbségek, hanem a jezsuiták és a néppárt között meglévő egyéb feszültségek is motiválták, úgy véljük, hogy a modern újságírás fejlődése Bangha nézeteit igazolta. A XX. század végi ideológia- és nyelvészeti elméletek így például Mannheim tudásszociológiai megközelítése, Althusserl tézise az ideologikus államapparátusról, vagy akár Ricoeur hermeneutikai koncepciója szerint a depolitizálnak tűnő tömegkommunikáció valójában ugyanúgy politikai szocializációs ágens. Azzal hogy értelmezési sémákat teremt, gondolkodási stílusokat közvetít, társadalmi modelleket hoz létre, vagy épp tipikus társadalmi szerepeket mutat meg ugyanúgy alkalmas a befolyásolás és a politikai szocializáció céljaira, mint az egykori, a modern ideológiák születésének hajnalán működő ideologikus pártsajtó.

A „sajtópáter” eszmévilága a politikai katolicizmus és a jobboldali radikalizmus pozíciónak találkozását jelzi. Bangha Béla a klasszikus konzervatív alapállást meghaladva a polgári politikai rendszer működési alapelveit már nem negligálni, hanem azokat az egyház politikai törekvéseinek érvényesítésére felhasználni kívánta. Nézetei olyan katolikus álláspontra utalnak, amely az egyház helyzetének javítását nem a polgári társadalom merev elutasításával, hanem a polgári politikai rendszer viszonyai közé történő integrálódáson keresztül vélték megoldhatónak. Bangha egyike volt azoknak, akik a kialakulófélben lévő tömegdemokráciában elismerték a tömegmozgalmi stratégia és a modern tömegpropaganda létjogosultságát és ezzel kapcsolatosan felhasználták a politikai nyilvánosság struktúraváltásából, a tömegsajtó megjelenéséből eredő lehetőségeket. Politikai értékeinek egy részét mára maga a történelem diszkreditálta. Az itt rekonstruált mozgalmatszervezési elvei és sajtókoncepciója viszont azt jelzik, hogy szélsőséges nézethez, teológiai szempontból intranszigiens elvekhez is kapcsolódhattak a kor legmodernebb politikaelméleti konzekvenciái. Felismeréseinek helyességét a gyakorlati politikában elért eredményei is igazolták.

⁴⁰⁹ A Bangha-Túri vitához ld.: TÚRI BÉLA: *Világnézeti vagy pártlap*. Alkotmány 1917. május 6. és BANGHA BÉLA: *Pártsajtó vagy katolikus sajtó*. Magyar Kultúra 1917./10. május 20. 456-457.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BANGHA BÉLA S.J. *összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte DR. BÍRÓ BERTALAN Szent István Társulat 1941. XXV. kötet *Harc a zsidó sajtó ellen: Sajtókorruptió és sajtósabadság, A zsidó sajtó a kereszténység ellen, A „magyar” sajtó a kereszténység ellen, A zsidó sajtó és a kereszténység, Teremtsünk modern versenyképes, hatalmas sajtót, A Központi Sajtóvállalat alapítási tervszövege 1918.*
- XXVI. kötet *A katolikus sajtó szolgálatában: A katolicizmus és a sajtó, A katolikus eszmeterjesztés új útjai, A magyar katolikus sajtó kérdése, a sajtó feladata, Modern tüzéség, Világnézeti egység.*
- BANGHA BÉLA: *Hozzászólások a sajtókérdéshez*. Magyar Kultúra 1917./7. március 20.
- BANGHA BÉLA: *Párisajtó, vagy katolikus sajtó?* Magyar Kultúra 1917./10. május 20.
- BURJÁN KÁROLY: *A sajtókérdéshez*. Magyar Kultúra 1913./2.
- BURJÁN KÁROLY: *A tömegek lélektana*. Magyar Kultúra 1915./3. 120.o.
- DERSI TAMÁS: *Sajtó és irodalom a századvégén*. In: Századvégi üzenet
- DERSI TAMÁS: *A századvég katolikus sajtója*. Irodalomtörténeti Füzetek 81. Akadémia Kiadó 1973.
- EGAN LAJOS-KONTRA ALADÁR: *Magyarok romlása 1913*.
- EÖTVÖS JÓZSEF: *Kelet Népe és Pesti Hírlap*. In: A „Felelet” és más vitairatok Széchenyi István A Kelet Népe könyvére Pest 1841 reprint kiadás Közgazdasági és Jogi Kiadó 1986.
- ENYEDI ZSOLT: *A katolikus keresztény szubkultúra fejlődése*. Politikatudományi Szemle 1995./4.
- FISCHER, ROLPH: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939*. München 1988.
- GABRIEL, KARL: *Christentum Zwischen Tradition und Postmoderne*. Herder 1995.
- GERGELY JENŐ: *A politikai katolicizmus Magyarországon*. Kossuth Kiadó 1977.
- HABERMAS, JÜRGEN: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Századvég-Gondolat 1993.
- A hatodik nagyhatalom, vagy a modern sajtó* LUKAS JÓZSEFTŐL a magyar viszonyokra tekintettel. Közli TOMOR FERENC Budapest Hunyadi Mátyás Műintézet 1877.
- KÁLVINTÉRI (BANGHA BÉLA): *Mi katolikusok és a sajtó*. Sajtóröpiratok 3. 1917.
- KENEDI GÉZA: *A sajtó problémái*. Magyar Figyelő 1911/1. *A Katolikus sajtómozgalom*. In: Huszadik Század 1918./1.
- KOLOZSVÁRY BORCSA MIHÁLY: *A zsidókérdés magyarországi irodalma*. Budapest 1943.
- KOSSUTH LAJOS: *Felelet gr. Széchenyi Istvánnak*. In: A „Felelet” és más vitairatok Széchenyi István A Kelet Népe könyvére Pest, 1841 reprint kiadás Közgazdasági és Jogi Kiadó 1986.
- LE BON, GUSTAVE: *A tömegek lélektana*. Hatágú Síp Alapítvány 1993.
- A magyar sajtó története 1867-1892*. II. kötet Szerk.: KOSÁRI DOMOKOS és NÉMETH G. BÉLA Akadémia Kiadó 1985.
- MOREL GYULA: *Bangha Béla életműve*. In: Kortárs magyar jezsuiták Anima Könyvek 2. Eizenstadt 1991.
- NYISZTOR ZOLTÁN: *Bangha Béla élete és műve*. Pázmány Péter Irodalmi Társaság 1941.
- SZEMNECZ EMIL: *A beteg sajtó gyógyítása*. A Cél 1911./1.

- SZABÓ MIKLÓS: *A kontinentális Európa konzervativizmusának új vonásai a századfordulón.* In: A politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Medvetánc Könyvek 1989.
- TÖKÉCZKY LÁSZLÓ: *A magyar társadalom a liberalizmus befogadásának századában.* Hitel 1992. június
- TÖKÉCZKY LÁSZLÓ: *Magyar eszmetörténeti vázlat a liberalizmus történetéhez.* Politikatudományi Szemle 1995./2.
- TÖKÉCZKY LÁSZLÓ: *Úri értelmiségi, értelmiségi proletár.* In: Magyarország száz esztendővel ezelőtt História 1996. 5-6.sz.
- TÚRI BÉLA: *Világnézeti vagy pártlap?* Alkotmány 1917. május 6.
- VARGA JÁNOS: *Keresztútzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és középutas liberalizmus elválása 1841-42-ben.* Akadémia Kiadó 1983.
- ZSILINSZKY ENDRE: *A nemzeti újjászületés és a sajtó.* Táltos 1920.

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

A KATOLIKUS AUTONÓMIA-MOZGALOM NÉHÁNY TEOLÓGIAI ASPEKTUSA

KUTATÁSI ELŐZMÉNY

E tanulmány alapja egy hat évvel ezelőtti kutatási tervezet, amelyet ezen írás vázlatának tekintünk.⁴¹⁰

Tervezet

1. *Mi volt a katolikus autonómia mozgalom a (korabeli) történetírás szerint? A katolikus autonómiáról szóló monográfiák bemutatása mögött egy másik rétegre is oda kell figyelni. Nevezetesen: a katolikus autonómia történeti leírására is értelmezésére. Ez egy társadalmi-egyházi válasz a kor bizonyos jelentős változásaira, amelynek egy jogi, intézményes megvalósulási tervezete volt a katolikus autonómia. A kutatásnak a katolikus autonómia holdudvarát is be kell mutatni, egyben a történeti bemutatás implicit teológiai értéktételeit kritikusan kell szemlélni.*

2. *A katolikus autonómia társadalom és egyház-képe. A kérdés lényegében az, hogy a klasszikusnak mondható állam-egyházi, népegyházi, keresztény társadalmi modellt mennyiben vitte tovább, kérdőjelezte meg a katolikus autonómia mozgalom. Mik voltak azok a konkrét pontok, ahol intézményi változtatásokat indítványoztak. Ebben igen lényeges az alkotmányjogi, egyházjogi vonatkozások feltárása, bemutatása.*

3. *Teológiai értékelés. A katolikus autonómiát teológiai szempontból minek értékelték a kortárs és a későbbi történetírók esetleg teológusok. Kudarca milyen mértékben függött össze a tévedhetetlenség dogmájának kihirdetésével. Mondható-e, hogy a mozgalom valamilyen mértékben egy modernebb, zsinatot elővételező, bár kevésbé reflektált teológiát képviselt. Hogyan folytatódott tovább ez az irányzat, mi lett a mozgalom fontos személyiségeivel, milyen körökhöz csatlakoztak. Sejtet-e ez a mozgás egyfajta modern-katolicizmust hazánkban?*

A dolgozatban ezt a sokrétű összefüggésrendszert szeretnénk bemutatni a teológiai ill. teológiatörténeti megközelítés révén. Úgy véljük, hogy ez a teológiai adalék hasznos lehet az egyház és állam közötti viszony hazai kutatóinak, akár történészi, akár politológiai megközelítést alkalmaznak. Első lépésben felvázoljuk azokat a teológiai irányzatokat, melyek a XIX. sz. második felében a katolikus egyház gondolkodását és tanítóhivatalát kihívások elé állították. Második lépésben azt vizsgáljuk, hogy az 1871-es katolikus kongresszus felszólalóinak szövegeiben milyen mértékben és arányban szerepelnek ezek a teológiai -izmusok. Végül befejezés és kitekintésként az „autonómia” II. vatikáni zsinati fogalmának alapvonásait mutatjuk be. Választ szeretnénk adni arra a kérdésre, hogy az egykori katolikus autonómia mozgalomban szereplő, akkor liberálisnak tekinthető teológiai nézetek milyen mértékben nyertek polgárjogot a II. vatikáni zsinat tanításaiban.

⁴¹⁰ Évekkel ezelőtt a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán közös szemináriumot tartott „katolikus autonómia” címmel két történész – DR. ZAKAR PÉTER és SARNYAI CSABA MÁTÉ – egy politológus – KISS MÁRIA RITA – és e tanulmány szerzője. Akkortól kezdve „autonómia kutatócsoportnak” neveztük ezt a formációt. A fenti jegyzet 1992. április 23-án készült, mint ezen együttműködés első anyaga. Nagy öröm számomra, hogy ebből az egykori tervből mára számos háttérstudomány után egy egész konferencia születhetett.

AUTONÓMIA

Az autonómia kifejezésen ebben a tárgykörben két nagy társadalmi intézménynek, az államnak és az egyháznak, egymáshoz viszonyított önállóságát értjük. Elkülönítve a szabadság fogalmától, mert az a társadalmi rendszerrel való relációra vonatkozik; és ugyancsak elkülönítve a függetlenségtől is. Utóbbitól két szempontból: egyrészt mert a fosztóképzős kifejezések az azonos társadalmi térben szereplő társadalmi alanyokat nem „saját azonosságuk”, hanem a másik vagy a többi részt vevőhöz fűződő viszonyuk által írják le. Másrészt pedig azért, mert a függetlenség kifejezés önmagában azt implicálja, hogy egy társadalmi alrendszer vagy intézmény a közegétől, magától a társadalomtól független lehet, ami szociológiai nonszensz.⁴¹¹

Az autonómia társadalomtudományi fogalma az egyházi tanítóhivatal dokumentumaiban – a II. vatikáni zsinaton – új teológiai töltést kap. A zsinat szövegeiben tetten érhető az autonómiát illető egyházi gondolkodás fordulata. A XIX. századi katolikus autonómia-mozgalom teológiai bázisa részben a liberális állam és az egyház viszonyát reflektáló korabeli egyházi gondolkodás különböző felfogásaihoz igazodik, részben azonban túl is mutat rajta. Az a határkö, amit a pápai tévedhetetlenség dogmájának kihirdetése (1870) jelentett az első vatikáni zsinaton, az autonómiáról való teológiai gondolkodásra is hatott. A dogma ugyanis az ún. modern társadalmi változás kontextusában született és annak elutasítását is jelentette. Miközben a II. vatikáni zsinat fenntartja a dogma mai érvényét, a vonatkozó társadalmi változásra nem mond nemet.

KATOLIKUS ANTIMODERNIZMUS A XIX. SZÁZADBAN TEOLÓGIAI „IZMUSOK”

A XIX. század katolikus társadalomképének összefoglalásai és egyben lezárásai is az I. vatikáni zsinat dokumentumai (mögöttük a Syllabus tételeivel) ill. a Rerum novarum kezdetű első szociális enciklika. A két igen jelentős egyház- és teológiatörténeti tanítás-sorozat IX. Pius és XIII. Leó pápaságának idejére esik. Ezt a korszakot szokás a katolikus antimodernizmus korszakának nevezni. Némileg árnyaltabb képet kapunk azonban a század teológiai áramlatairól, ha a sommás megfogalmazás helyett áttekintjük azokat a teológiai irányzatokat, „izmusokat”, melyek az akkori gondolkodás számára talán a legjelentősebb provokációkat jelentették és amelyek egyben az egyháznak a megváltozott társadalmi berendezkedés közegében azt a kérdést is nekiszegezték: vajon az egyház belső viszonyainak nem kellene-e korszerűsödnie.

A felsorolandó izmusok mindegyike jól leírható abból a szempontból, hogy a pápa tanítói és jogalkotói tisztéről hogyan teológizáltak. Négy izmus a pápai tekintélyt csökkenteni és az egész egyház tekintélyének ill. a püspökök tekintélyének alárendelni kívánta. Egy pedig ezekkel szemben állva mélységében és illetékességében éppen, hogy bővíteni szándékozta azt. Annál is inkább fontos éppen a pápai hatalom oldaláról kiindulva vizsgálni ezeket az áramlatokat, mert a korszakot összefoglaló és egyben le is záró I. vatikáni zsinat két enciklikája a kinyilatkoztatással és a tévedhetetlenséggel kapcsolatban a pápai tekintély megerősítésében látta az egyház jövőjének akkori garanciáját. E teológia-történeti tisztázás egy szemponttal segítheti annak a történeti kérdésnek a vizsgálatát és eldönthetését, hogy a katolikus autonómia mozgalom második fázisának törekvései vajon milyen mértékben függték össze az „ultra montes” politikai és tanításbeli fordula-

⁴¹¹ V.ö. NIKLAS LUHMANN műveiben a „System” és az „Umwelt” közötti megkülönböztetéseit.

tokkal. Az izmusok bemutatásánál igyekszem a kortárs teológusok műveinek szemléletére és szövegeire támaszkodni.⁴¹²

RICHERIANIZMUS

A XVII. sz. második évtizedében a párizsi egyetemről kiindulva kezdett terjedni „egy olyan eszmeáramlat, mely a pápai primátus és joghatóság eredetéről, terjedelméről és természetéről, a katolikus egyház szellemével, alapelvével és isteni megalapítójának intenciójával teljesen ellentétes, hibás elveket és tanokat hirdetett” – vezeti be Horváth István tanulmányának a richerismusról szóló szakaszát.⁴¹³ Edmond Richer (1559-1631) a Sorbonneon szerzett teológiai doktorátust 1592-ben, ahol utóbb, 1602-től tíz éven át ügyész volt. Politikailag IV. Henrik jogainak elszánt védelmezője. Tudományos munkásságának két főműve az *Apologia pro I. Gersonio* (Párizs 1607) és az erre alapuló immár radikális gallikán és államegyházi nézeteit bemutató több átdolgozott kiadást is megélt *Libellus de ecclesiastica et politica potestate* (Párizs 1611). A szerzőt nézeteiért 1612-ben egy helyi zsinaton elítélték, állásából elmozdították, majd egy évvel később indexre is tették. Az elítélést 1629-ben nullifikálták, mert Richelieu nyomására a szerző aláírta nézeteinek visszavonását.⁴¹⁴

Richer nézetei szerint nem Péternek adta Jézus a „mennyeek országának kulcsait” és ezzel a teljes jurisdictiot, hanem az egyháznak. Elsődlegesen, sajátlagosan és lényegileg (*primarie, proprie et essentialiter*) magát az egyház egyetemét illeti meg az isteni alapító szándéka szerint az egyházi joghatóság. „*A római pápa és a többi püspökök pedig csak végrehajtói és kezelői közegei ezen joghatóságnak, melyet az egyház átruházása folytán bírnak, époly viszonyban lévén ők az egyházhoz, mint a szem a testhez.*” A pápát és a püspököket ezek a jogok csupán „*instrumentaliter et ministerialiter*” illetik meg. Richer történeti érvekkel támasztja alá nézeteit, így azt kívánja elérni, hogy a pápák ne kormányozhassák saját (önkényes) nézeteik szerint az egyházat, „*hanem a zsinatokat gyakorta egybehívják és tanácsait kikérjék.*” Az egyház és a világi hatalom összefüggéséről Richer úgy gondolkodott, hogy a világi uralkodónak mindig joga van megvizsgálni és elbírálni azokat a beadványokat, melyeket az egyházi fórumról visszaélések miatt hozzá felterjesztenek.⁴¹⁵

EPISZKOPALIZMUS

Az előbbi irányzathoz hasonlóan ez a nézetrendszer is elsősorban a pápa és a püspökök egymáshoz való viszonyát taglalta. Horváth értékelése szerint a püspököknek azért kívántak a pápáéval egyenlő rangú joghatóságot biztosítani, mert úgy vélték, hogy az egyház arisztokratikus berendezkedésű intézmény – szemben az I. vatikáni zsinaton is leszögeezett monarchikus elvvel. „*Szerintük az egyház egy reszpublika, melyben az egyház-kormányzat gyakorlása tisztán s kizárólag a püspököket, ezt az arisztokratikus egyházi testületet illeti és pedig olyképp, hogy egyes egyházmegyéket teljes hatalomkörrel az egyes püspökök személyesen, az egyetemes egyházat pedig testületileg zsinattá egyesülve kormányozzák, a teljhatalom minden attributumával.*”⁴¹⁶ Ennek következtében a püs-

⁴¹² Főképpen HORVÁTH, 1898 szerint tárgyalom az első négy izmust.

⁴¹³ U.ő. 337.

⁴¹⁴ LThK VIII. 1299.

⁴¹⁵ HORVÁTH 339-340.

⁴¹⁶ HORVÁTH 346-347.

pökök pápai befolyás nélkül járhatnak el minden egyházmegyéjüket érintő ügyben, hiszen a pápát a primatus honoris és nem a primatus jurisdictionis illeti meg.⁴¹⁷

FEBRONIANIZMUS

A püspökök tanítói és jogi hatalmának felértékeléséhez hasonló franciaföldről származó izmus a febronizmus, amely nevét egy Justinus Febronius álnévről kapta. Az álnév valószínű viselőjét Nicolaus Hontheimnek hívták, aki Trieszt felszentelt püspöke volt. Patricius családból 1701-ben született, teológiát Triesztben, Löwenben és Leidenben tanult, 1728-ban pappá és 1748-ban püspökké szentelték, de egyházmegyét nem kapott soha. Komoly liturgikus reformok fűződnek a nevéhez. A Febronius álnéven publikált és a későbbi teológiatörténetre nagy hatást gyakorolt művének címe: *De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis liber singularis, ad reuniendos dissidentes in religione christianos compositus* (Frankfurt 1763, 5 kötetben). A művet 1764-ben indexre tették, és eljárást kezdeményeztek szerzője ellen. Hontheim sokáig tagadta, hogy ő lenne a szerző, majd később megvallotta és 1778-ban formálisan is visszavonta nézetait.⁴¹⁸

Hontheim nézete szerint Krisztus az egyház főségét nem Péternek adta, hanem az egész egyháznak, a híveknek. Ebből fakadóan az egyházi hatalom „*principaliter et radicaliter*” az egyetemes egyháznak adatott, amelyet a pápa és a püspökök használatra kapnak meg az egyházi átruházás folytán „*usualiter et usufructualiter*” – írja Horváth. A pápa és a zsinat viszonyát illetően e nézet szerint minden pápai döntés csak akkor válik érvényessé, ha a zsinat azt betérjesztés után elfogadja. Így a zsinat a pápa fölé emelkedik ebben a rendszerben. A szerző a pápai hatalomban megkülönböztette az eredeti és a későbbi jogok csoportját. Az elsőbe tartoznak a lényeges (essentialia), eredeti (originaria), természetes (naturalia) és isteni (divina) jogok. A másodikba pedig azok, melyek nem tartoznak a primátus eredeti lényegéhez: esetlegesek (accidentalia), levezetettek (derivata), járulékosak (accessoria), emberiek (humana). A pápa tanítási autonómiájának beszűkítése együtt jár joghatóságának megyéspüspökök alá rendelésével. Ezek szerint tehát a pápa – szemben a kortárs gyakorlattal és jogfelfogással – nem feljebbviteli fóruma a püspöki szintnek és nem is vehet ki semmit (pl. szerzetesrendeket) a püspökök egyházmegyei joghatósága alól. Hontheim is arisztokratikus egyházmodellben gondolkodott. Azt állította, hogy az ősegyházban még ez a modell érvényesült, s csak az idők folyamán alakult át az egyház szervezeti rendje monarchiává. Azt követelte, hogy térjenek vissza az ősegyházi gyakorlathoz.⁴¹⁹ Felhívta a királyokat, hogy országuk püspökeivel közösen állapítsák meg, hogy az eredeti⁴²⁰ kánonokra milyen későbbi hordalékok tapadtak és azokat tisztítsák le. A hercegek tekintélyének kell biztosítania a római kúria elnyomásával szemben a helyi egyház autonómiáját. Ezzel a felfogással indul meg az episkopalizmus és az államegyház koalíciója.⁴²¹

⁴¹⁷ Az episcopalizmus nézeteire egyébként az I. vatikáni zsinat az elítélés mellett azzal is tervezett válaszolni, hogy részletesebben körülírja a püspöki jogkört. Az előkészítés folyamán felvetették a „*Constitutio de disciplina ecclesiastica, signanter de episcopis eorum nempe relatione ad Papam*” címet viselő sémát, de a kényszerű hamari befejezés miatt tárgyalni már nem állt módjukban. V.ö. HORVÁTH 351.

⁴¹⁸ LThK V. 479. V.ö. részletesen O. MEIER, *Febronius*, Tübingen 21885.

⁴¹⁹ HORVÁTH 353-358.

⁴²⁰ Hontheim megkülönbözteti a Pseudo-Isidor-i dekrétumok előtti és utáni kánonokat. Ez az Isidorus Mercator álnévű szerző által összegyűjtött koraközépkori kánon együttes számos hamisított iratot tartalmaz. V.ö. LThK VIII. 864-866.

⁴²¹ POTTMEYER 1975, 118-119.

Hontheim műve a német nyelvterületen hatalmas egyházjogi vitát kavart. Ennek egyik oka abban állt, hogy teoretikusan megalapozta az egyébként nemzeti érdekek által támogatott függetlenséget (autonómiát) Rómától, másrészt az epizkopalizmussal szemben elméletileg magas szinten kifejtett nézet együttesről volt szó. A febronianizmus nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a pápai tévedhetetlenség tanát teológiaiilag éppen vele szemben mélyítsék el és alapozzák meg.

GALLIKANIZMUS

A fenti három izmusnál minden bizonnyal sokkal ismertebb a francia nemzeti törekvéseket egyházi téren is megvalósítani kívánó mozgalom, amelyet a gall papok nyilatkozatára (*Declaratio Cleri Gallicani* – 1682. március 19.) alapozva gallikanizmusnak nevezzük.⁴²² A nyilatkozat politikai háttere a XIV. Lajos és a pápa közötti vita, amelyben a király többek között azzal kívánta erősíteni érveit, hogy általános papi gyűlést hívott össze, amely a fent nevezett dekrétummal zárult. A király szerette volna, hogy ennek elfogadására minden tanárt kötelezni lehessen, ez azonban kudarcba fulladt. Horváth értékelése szerint a nyilatkozat nem más, „*mint a fejedelmi s állami absolutizmus állásfoglalása az egyházzal és ennek fejével a pápával szemben*”.⁴²³

A deklaráció közvetlen magyar vonatkozása az, hogy 1682-ben az esztergomi prímás-érsek, Szelepcsényi György egy körlevelében elítélte, mert a benne foglaltak szerinte destabilizálják a kereszténységet. Erre bizonyára azért volt szükség, mert a gallikán nézetek hazánkban is ismertté, esetleg támogatottá váltak. A nem is annyira teológiai, mint inkább egyházjogi természetű nyilatkozat legfőbb kijelentései abból a szempontból válsztják szét a pápa lelki és világi ügyekre vonatkozó joghatóságát, hogy az utóbbira nézve elvitatják a pápa jogait. Ez a szemlélet is azt vallja, hogy a pápa fölött áll az egyetemes zsinat, s hogy ugyan a pápa a hitbeli kérdésekben nagyon nagy tekintélynek örvendő, de kijelentései nem módosíthatatlanok, ha az egyetemes egyház nyílt vagy burkolt bejegyzése meg nem erősíti azokat.

A gallikanizmus követeléseinek egyik fontos sajátossága, amely az autonómia-mozgalom vitájában is implicite előkerül majd, hogy az egyházon belül elszenvedett jogsérelmek orvosolására az érintett világi bíróságokhoz fordulhat appellatioval, ahelyett, hogy az egyházi feljebbviteli fórumoknál keresne jogorvoslatot. Horváth párhuzamba állítja ezt a követelményt a placetummal: „*Amíg tehát a placetum az egyházi törvény vagy pápai meghagyás kihirdetését s hatályra emelkedését gátolja meg, addig az appellatio egy lépéssel tovább menve, az érvényes egyházi közegek által való alkalmazását bírálja fölül s ekként itt a sérelmesség abban nyilvánul, hogy az állami bíróságok az egyházi törvények magyarázását és adott esetekre való alkalmazását illetéktelenül a maguk számára foglalják le.*”⁴²⁴

A gallikán egyház az állam és az egyház szabadságának hirdetésével magára maradt, amikor Róma és a forradalom között nem jutott hely a számára. A francia forradalom tönkretette ezt az egyházat és annak társadalmi ill. politikai alapját. Az 1801-es konkordátummal Napóleon véget vetett a gallikán egyháznak. Ezzel azonban lehetővé vált,

⁴²² A téziseket VIII. Sándor pápa „*Inter multiplices*” konstitúciójában 1690. augusztus 4-én elítélte (DH 2281-2285), a király visszavonta, a püspökök pedig bűnbánattal határolták el magukat a tételektől. V.ö. ROSKOVÁNYI, *Rom Pontifex* II. 243. id. HORVÁTH 365.

⁴²³ U.o. 364.

⁴²⁴ U.o. 368.

hogyan az egyházi szabadság szavatolójává egyre inkább a pápai tekintély váljék.⁴²⁵ A gallikanizmus alapeszméje azonban minden olyan társadalmi helyzetben felmerült a későbbiek folyamán, ahol a nemzeti autonómia gondolata szembehelyezkedni látszott a katolikusok egyház egyetemességével és rómahűségével.

ULTRAMONTANIZMUS

Az eddig tárgyalt négy teológiai és egyházjogi izmus közös eleme volt, hogy a pápa szuverenitását az állammal illetve a püspökökkel és az egyház egyetemességével szemben viszonylagossá tették. Az ultramontanizmus ezekkel ellentétben azon politikai és teológiai nézetek összességét jelenti, amelyek a pápa tekintélyét az állammal és az egyházzal szemben növelni akarták. A fogalom etimológiailag a „hegyeken túl” kifejezéssel utal származási és terjedési helyére, Közép-Európára, elsősorban a német nyelvterületre. A XVIII. sz. közepétől éppen a fenti izmusokra adott válasz révén ez az irányzat egyre inkább a pápai tévedhetetlenség és a joghatósági primátus erőteljes igenlőit tömörítette. E felfogás fémjelzi a német Lexikon für Theologie und Kirche szerint VII. Gergely és III. Ince pápák alapállítását.⁴²⁶ A fogalmat a XIX. sz.-ban és a II. vatikáni zsinat teológiai fordulatát követően is egyre inkább a kuriális, hierokratikus, jezsuita, felvilágosodás-ellenes, bigott, hazafiasság-ellenes, birodalom-ellenes és kollegialitás-ellenes jelzők rokon értelmű szavaként használják. Tematikánkat illetően elsősorban a kiváló német teológiatörténészre, Hermann Josef Pottmeyerre támaszkodunk, aki az I. vatikáni zsinat mindkét konstitúciójáról egy-egy hatalmas monográfiát publikált.⁴²⁷

Az ultramontán teológiai gondolkodás legfőbb jellemzői éppen az egyháztanban, a pápa szerepének tárgyalásában érhetők tetten. A tanítóhivatal egyoldalúan jogi felfogása; a tekintély kizárólag formális megalapozása; a hit kötelezettségének a törvényekkel szembeni engedelmességhez hasonló indoklása; a Rómával szembeni kritika üldözése és elítélése; a helyi püspökökkel és egyházakkal szemben a pápa római hivatalok felsőbbségének túlhangsúlyozása – ezek képezik az ultramontán szemlélet alappilléreit. Teológiai érvelésében ez a szemlélet egyre inkább a kortárs egyház jellegzetességeire hivatkozik, elhagyván az egyházi hagyományra való hivatkozást, ami által történelmietlenné válik. Az ultramontán egyháztan a XIX. században univerzalista, centralista és tekintélyelvű. Univerzalista, mert az egyházon szinte kizárólag az egész egyházat értette. Centralista, mert a pápa joghatóságának elsőségéből a pápai joghatóság kizárólagosságát alkotta meg. Tekintélyelvű, mert elméletében és gyakorlatában is túlhangsúlyozta a pápa és a püspökök, Róma és a helyi egyházak közötti alá fölé rendeltségi viszonyt. Ezzel a szentségi elvet a jogi elvvel váltotta fel, s tette meg ez utóbbit az egyházzal való gondolkodás alappillérvé.

Az ultramontán szemlélet és egyháztan egyik legjellegzetesebb kifejezése az egyházzal a „*ocietas perfecta*” (tökéletes társaság). E fogalom bemutatásában Dudek János budapesti dogmatika professzor 1891-es tanulmányát veszem alapul. A tanulmány címében összekapcsolódik az autonómia és a perfecta fogalom, amellyel a szerző témáján túl felfogását is pontosan kifejezi: „Az egyház önálló és tökéletes társaság”. Az erőteljesen a

⁴²⁵ POTTMEYER 1975, 25-26.

⁴²⁶ LThK X. 460.

⁴²⁷ A téma bemutatásakor az *Unfehlbarkeit und Souverenität. Die päpstliche Unfehlbarkeit im System der ultramontanen Ekklesiologie des 19. Jahrhunderts* (Tévedhetetlenség és szuverenitás. A pápai tévedhetetlenség a 19. sz. ultramontán egyháztanának rendszerében. Mainz 1975.) c. munkájára alapozunk. Egyébként a szerzőnek ez a habilitációs műve, amelyet 1974-ben a hazánkban is jól ismert Walter Kaspernél terjesztett be a németországi Münsterben.

protestantizmussal szemben megfogalmazott apologetikus hangvételű tanulmány megírását Dudek valószínűleg azért tartotta szükségesnek, mert a felekezetek közötti kultúrharcban elhomályosodni látta a katolikus egyház egyetlenségének tudatát a magyar egyházi és teológiai gondolkodásban. Amint az egyik lábjegyzetben megfogalmazza: „*Furcsa sorsra jutott ez az 'egyház' szó. A legellentétesebb dolgok jelzésére használtatik. Nálunk is ötféle a használata: a kath. egyház, ág. ev. egyház, református egyház, görög kel. egyház, unitárius egyház. Ez ugyan a megtévesztésre nagyon alkalmas eljárás, de ennek dacára is az egyház szónak csak egy jogos birtokosa, mely a katolicizmus. Ami ezen kívül vallási társulat van, az lehet vallási szövetség, de egyház nem. Hát a katolikus egyház örvend annak, ha elnevezései másnak is tetszenek; de azért saját eredetét s teljesen különböző mivoltát sem takarhatja el semmiféle vallási gyülekezet, ha katolikus szókkal takarózik is.*”⁴²⁸ A tökéletesség fogalmát a tanulmány II. részének első tételében így határozza meg: „*Tökéletes társaság az autonóm társaság, azaz olyan, amely nem képezi részét egy másik társaságnak, amelynek célja nem szolgál eszközül egy másik társaság céljára, hanem amely a maga nemében a legfőbb, független és teljes, amely tehát a célja elérésére szükséges eszközöket mind önmagában bírja.*”⁴²⁹ A későbbi tételek szerint ez a tökéletesség az állammal szembeni autonómia biztosítására szolgál, valamint arra, hogy a katolikus egyház papjai és hívei mindennel rendelkezhesenek ebben az egyházban, amire az üdvösség elérése érdekében szükségük van, hiszen ezen az egyházon kívül nincsen üdvösség. A tagokkal szemben Dudek kizárólag a jogi vonatkozásokat taglalja. Az állammal szembeni autonómia másik oldala a tagokkal szembeni monarchikus hatalomgyakorlás joga: „*Az egyháznak mint tökéletes társaságnak a hatalma saját tagjaival szemben, nevezetesen kényszerítő és büntető hatalma*” – szól az egyik paragrafusa. Ezt kifejtve párhuzamot von az állam és az egyház szervezési elvei között. Az egyházra nézve az állami jog struktúráját veszi alapul. Érvelésének logikája szerint „*mind a kettőt, az egyházat is, az államot is, egyenkint a tökéletes társaságnak a természeti jog alapján előbb bemutatott jogai megilletik.*”⁴³⁰ Az állammal szembeni autonómia, a más felekezetekkel szembeni apológia és a tagokkal szembeni abszolutizmus kifejezésére szolgál tehát a *societas perfecta* fogalmának az egyházra való vonatkoztatása. Dudek nagylélegzetű tanulmánya végén maga fogalmazza meg, hogy ez a szemléletmód védekezés a korszemlemben eluralkodó tévedésekkel szemben.⁴³¹ „*A jelen században, amelyet a vallási indifferenzizmus és liberalizmus haeresise ural, az államjogászokat jobbra egy egész világnézet választja el az isteni eredetű kereszténységtől, akik a pantheizmusból fejlett abszolút jogállam fogalma nevében hirdetik az egyház alárendeltségét az állam alá. Jogi elméleteikben a jog elválasztva a vallástól, Istentől, csak mint az ú.n. többség akaratának a kifolyása szerepel. Ez a társadalomra alkalmazott materializmus és a kath. egyháznak a prot. nézetek szerinti mérlegelése adja tollukra az egyház tökéletlen voltának elméletét.*” Ezekkel az ellenvetésekkel szemben Dudek megírta nagy tanulmányát, ami voltaképpen nem más, mint a Syllabus 19. és 24. tételének⁴³² kifejtése, s alkalmazása mindazon tárgyakra, amikről szólt.

⁴²⁸ DUDEK 62. 1. sz. jegyzet.

⁴²⁹ DUDEK 619.

⁴³⁰ DUDEK 647kk.

⁴³¹ Kifejezetten említi PULSZKY ÁGOST: *A jog- s állambölcsélet alaptanai* c. művét, melyet a Religio 1891. I. 273. lapján recenzált is.

⁴³² 19: „*Az egyház nem valódi és nem tökéletes, teljesen szabad társaság, nincsennek is saját és állandó, isteni alapítójától nyert jogai; hanem az állami hatalomhoz tartozik meghatározni az egyház jogait és a*

A tárgyalt izmusok közül az első négy az egyház liberalizálását és decentralizálását sürgette, valamint a kialakuló köztársasági államformával való szótértését. Ennek következtében az egyház belső életére nézve is köztársasági, demokratizáló aspektusokat kívántak érvényesíteni. Ezekkel szemben az ultramontanizmus – többek között a *societas perfecta* fenti típusú kifejtésével – az egyházat az új államformák mellé teljes jogú partnerként állította és tagjait Krisztus regimentjének engedelmes harcosaiként kívánta látni. E nézetek képezték a XIX. sz. harmadik harmadának teológiai erőterét, amelyben az I. vatikáni zsinat biztos eligazítást kívánt nyújtani.

I. Vatikáni Zsinat

A zsinat összehívása történeti szempontból⁴³³ rendkívül nagyjelentőségű lépés volt, hiszen a tridentinai zsinat óta (1545-1563), amely a reformációra adott katolikus választ megszerezte, a történelem kereké háromszáz év alatt nagyot fordult, újabb egyetemes zsinatot viszont eközben nem tartottak. Ez a hosszú zsinat nélküli korszak a Tridentinum eredményének tudható be, amely a végelegesség és lezártág érzetét hagyta örökül az őt követő néhány évszázadra. A francia forradalom, a technikai forradalom és a társadalmi átrétegződés Európában olyan laikus (laicista) kultúrát alakított ki, amelyre a Tridentinum reformellenes nézőpontja már nem adhatott választ. Ugyanakkor ebben a korszakban az egyház inkább a laikus társadalommal és kultúrával szembeni identitáskeresés és az eszmei-politikai gyengeség általános benyomását kelti, ami miatt egy új zsinat gondolatának felvetése 1864 végén meglepő és egyben bátor tettek tekinthető IX. Pius pápa részéről. Az egyházi állam összeomlása, a kereszténység alapállásának fi-lozófiai és „tudományos” oldalról történő kikezdése és a római ill. német teológiai iskolák közötti szemléletbeli ellentét megnövekedése felerősítették az egyházban az egységes kereszténység utáni vágyat. A „világban” feltérképezett problémákat IX. Pius és tanácsadói a „modernizmus” közös nevezője alá rendezték, s a modern tévedések elleni *Syllabus* 80 tételével ítélték el (1864. december 8.).⁴³⁴ Ennek az enciklikának kiadása egy-két nappal az utánra esik, amikor a pápa néhány bíboros előtt először utal egy zsinat összehívásának érlelődő gondolatára. Talán nem felesleges a modernizmust elítélő állás-foglalás-gyűjtemény fejezetcímeit szemügyre venni – amelynek 80. pontja így summá-za az egyház megközelítését: „*A római püspöknek nincs és nem is lehet módjában kibé-külni és megbarátkozni a haladással, a liberalizmussal és a modern kultúrával*”. A *Syllabus* paragrafusai a következők: 1. Panteizmus, naturalizmus és feltétlen racionaliz-mus; 2. Mértéktartó racionalizmus; 3. Indifferenzizmus, latitudinarizmus⁴³⁵; 4. Szocia-lizmus, Kommunizmus, Titkos, bibliai és papi-liberális csoportosulások; 5. Az egyház-

határokat, melyek közt e jogokat gyakorolhatja.”24: „Az egyháznak nincs hatalma kényszereszközöket alkalmazni s az ideig való dolgokban sem közvetlenül, sem közvetve nem rendelkezhetik”. DUDEK 658.

⁴³³ A történeti bemutatásban elsősorban ALBERIGO: *Konzilien* művében az általa írt „Das erste vatikanische Konzil (1869-1870)” c. nyolcadik fejezetre támaszkodom.

⁴³⁴ A *Syllabus* IX. Pius pápa „*Quanta cura*” kezdetű enciklikájához csatolt állásfoglalásgyűjtemény, amelyet több mint 30, 1846 és 1864 közötti pápai megnyilatkozásból egy bíborosi bizottság állított össze Gerbert perpignani püspök 1860-ban listázott 85 pontja alapján. A gyűjteményt DUDEK JÁNOS budapesti dogmatikaprofesszor fordította magyarra.

⁴³⁵ Különböző hitfelfogásokat és istentiszteleti formákat egybeötvözni kívánó szemlélet a XVII. sz-i anglikán egyházban, amellyel először 1662-ben a cambridgei újplatonikusokat illették. A fogalom később a vallási érdektelenséget ill. heterodoxiát jelentette. A XIX. sz. közepén az erősödő racionalizmus és a biblia-kritika nyomán éled fel a Broad Church Party révén, melynek vezető képviselői T. Arnold és A. Stanley voltak. (LThK 6. köt. 820-821.)

zal és annak jogaival kapcsolatos tévedések; 6. A polgári társadalommal kapcsolatos tévedések, önmagában és az egyházzal való viszonyban tárgyalva; 7. Tévedések a természet és a keresztény erkölccsel kapcsolatban; 8. Tévedések a keresztény házasságról; 9. Tévedések a római püspök világi hatalmát illetően; 10. Tévedések, melyek a mai liberalizmusra vonatkoznak.⁴³⁶ Ezek a paragrafusok világosan jelzik azokat a témaköröket, amelyekkel a zsinatnak foglalkoznia kellett.

A zsinati ülészak előkészítése öt évet vett igénybe. A bizalmas tájékozódások időszaka után – amelyben a pápa a közel ezer katolikus püspök közül mintegy három tucatnyit kérdezett meg a zsinaton tárgyalandó témákról⁴³⁷ – a közvetlenebb előkészület 1867. május 26-ával indult, amikor Péter és Pál apostolok mártírhalálának ünnepsége kapcsán a pápa hivatalosan is bejelentette, hogy zsinatot készül összehívni. Az előkészítő bizottságba döntő többségében teológusok és egyházjogászok kerültek, akik egytől egyig rómaiak voltak. Ezt ellensúlyozandó mintegy negyven további, más országokból való konzultort neveztek ki, akik többsége azonban az ultramontán vonalat képviselte.

A zsinat megnyitásának évében a római *La Civiltà Cattolica* 1896. február 6-i számában egy francia tudósítóra hivatkozó cikket jelentetett meg, amely azt képviselte, hogy a zsinatnak mindenek előtt a Syllabus téziseinek ünnepélyes proklamálására és a pápa tévedhetetlenségének megerősítésére kell koncentrálnia. A cikk még a Mária mennybeviteléről szóló dogmát is sürgette. Ezzel a szélesebb körű zsinat előtti vita leszűkül: egyrészt a definitív elítélések, másrészt pedig a tévedhetetlenség kinyilvánításának igényére. A megnyitás előtt világos volt már, hogy Európa kulturális miliójében ez a zsinat a dogmatikai stabilizálásra és az egyház „régiségének” visszaállítására⁴³⁸ tesz kísérletet. A zsinati tematika illetően beszűkülése már előre vetítette, hogy a pápai tévedhetetlenség dogmatikus rögzítését kifogásoló körök ellenzékbe kerülnek, amely mint tudjuk Ignaz von Döllinger és követőinek későbbi kiközösítésébe és az ókatolikus egyház létrejöttébe torkollott. A tévedhetetlenség problematikájára való túlzott koncentrációt a zsinat előkészítésében kulcsszerepet játszó, tekintélyes francia püspök, Dupanloup is kifogásolta. Az 1869 december 2-án megnyitott zsinatról a redemptorista rend generálisa, Dechamps bíboros, találóan jegyezte meg: „Rómában már mindent annyira előkészítettek, hogy az atyáknak nincs más dolguk, mint megadni a placetumot”⁴³⁹.

A zsinat Róma megszállása miatt nem fejezhette be munkáját, az egyházzal tervezett és előkészített további konstitúcióját már nem vitathatta meg. 1870. október 20-án kelt „*Postquam Dei munere*” kezdetű bullájával a pápa bizonytalan időre („*sine die*”) felfüggesztette az ülészakot. Így csupán két dogmatikai konstitúció lett a zsinat gyümölcse: az egyik a katolikus hitről (*Dei Filius*), a másik pedig Krisztus egyházáról (*Pastor aeternus*). Az elsőben a kinyilatkoztatás és a modern tudomány problematikája áll a középpontban, míg a másodikban a pápai tévedhetetlenség. Mindkét dokumentumban a modern kor „autonómiájával” szembeni állásfoglalás adja meg az alaphangot. A *Dei Filius*-ban az „autonóm” ész, a *Pastor aeternus*-ban az autonóm társadalom elítélése révén akarta az egyház újra megerősíteni megingott kulturális és társadalmi pozícióit.

⁴³⁶ V.ö. DH 2901–2980.

⁴³⁷ A püspökök válaszait ld. MANSI 49. 107C–178D. POTTMEYER, *Glaube* 31kk. szerint a válaszokat a bécsi és a prágai bíborosokéi reprezentálják. Szerintük a „modern világ” a hitnek immár nem csak egyes dogmáit, hanem a fundamentumát fenyegeti.

⁴³⁸ POTTMEYER lentebb többször hivatkozott művében a zsinatot egyenesen a XIX. sz-i egyházi restauráció csúcspontjának nevezi. U.ö. *Glaube* 17.

⁴³⁹ M. BECQUÉ: *Le cardinal Dechamps*, Löwen 1956. 2. köt. 157. Id. ALBERIGO: id. mű 391.

AZ I. VATICANUM TÁRSADALOMKÉPE

A zsinat társadalomképét teológiailag egyértelműen a Syllabus tételei határozzák meg. Ennek 6. §-ában az egyház elítéli a polgári társadalommal kapcsolatos tévedéseket „*önmagukban és az egyházzal való kapcsolatukban szemlélve*” (DH 2939-2955). A zsinat elítéli, hogy az alkotmány a végső jogforrás; a polgári hatalom (civilis auctoritas) fölött áll a vallásnak, törvényi konfliktus esetén az előbbinek van előjoga; a világi hatalom az Apostoli Szentszék beleegyezése nélkül vagy annak ellenére is köthet konkordátumot; a polgári hatalom vallási és erkölcsi kérdésekben is hozhat az egyházi intézkedéseket felülbíráló döntéseket; az iskolák felügyelete a polgári hatalom alá tartozzék, a papnevelő intézetek tanulmányi szabályzatának meghatározásával együtt, a katolikusok mindenmű ifjúsági képzést elfogadhatnak – olyanokat is, melyek függetlenek az egyházi tekintélytől és elsősorban a természettudományokra és a földi valóságokra koncentrálnak; a polgári hatalom akadályozhatja a püspökök és a hívő nép szabad kapcsolattartását egymással és Róma püspökével, meghatározhatja a püspökkinevezéseket és a püspöki hivatal gyakorlását, támogathatja a szerzetesi intézményből fogadalomszegéssel kiváltakat. A királyok és hercegek az egyházi iurisdictio fölött állnak valamint az egyház az államtól és az állam az egyháztól elválasztandó.

Ebben a felsorolásban látható, hogy a társadalmi emancipációt az egyház elsősorban két területen ítéli el: az autonóm jogalkotás és jogérvényesítés valamint az autonóm oktatás és képzés területén.

Az I. Vaticanum szövegeiben e két területről a következőket találhatjuk. „*Aki nem vallja, hogy a világot és benne minden dolgot – a szellemieket és az anyagiakat egyaránt – teljes lényegük szerint Isten a semmiből teremtette*” (DH 3025); „*aki azt állítja, hogy (...) [az embernek] egyedül önmagára támaszkodva lehetséges és szükséges állandó haladás révén végül minden igaz és jó tulajdonosává válnia*” (DH 3028); „*aki az egyház tanítóhivatal által kihirdetett hitigazságokat megkérdőjelezi és arra tart igényt, hogy ezek hitelességét tudományosan kelljen igazolni* (DH 3036) – *az legyen anathemával sújtva.*” Ezek a (válogatott) tételek a világ létezésének és az emberi értelemnek autonómiájával szemben fogalmazódtak meg. Mutatják azt a szemléletet, amely a társadalmi területre is érvényes.

A *Pastor aeternus*⁴⁴⁰ dogmatikus konstitúció azzal alapozza meg az apostoli primátus állandósága hangsúlyozásának szükségességét, hogy utal az egyházat fenyegető ellenséges közegre: „*minthogy az alvilág kapui, lehetőségük szerint az egyház lerombolása érdekében, napról napra növekedő gyűlölettel támadják az Istentől lerakott alapot*” (DH 3052). A pokol kapui evangéliumi kifejezést itt részben a protestantizmusra kell érteni, részben pedig a modernizmusra. A konstitúció 3. fejezetében a zsinat elítéli és elveti azok felfogását, akik szerint „*a legfőbb fő kapcsolattartása a pásztorokkal megengedett módon hátráltatható avagy a világi hatalomtól függővé tehető*”. Elítéli továbbá azt a felfogást, hogy az egyházi hatalom érvényessége a világi hatalom beleegyezésétől függ. (DH 3062) A 4. fejezetben ismét a korszellemre hivatkozva állítja: „*Minthogy éppen a mai korban, amelyben az apostoli hivatal üdvösségszerző erejére a legnagyobb szükség van, nem keveseket találni, akik ezzel a tekintéllyel szakítanak, mindenképpen szükségesnek tekintjük annak az előjognak ünnepélyes kinyilvánítását (solemniter asserere), amellyel Isten Egyszülött Fia a legmagasabb pásztori hivatalt kitüntetni méltatta*”. (DH 3072)

⁴⁴⁰ Igényes és részletes kommentár a *Pastor aeternus*-ról és a zsinat történetéről, HORVÁTH.

A tévedhetetlenségi dogma⁴⁴¹ mindezek után így hangzik:

„Ha a római püspök „ex cathedra” szólván, vagyis amikor minden keresztények pásztora és tanítójaként legmagasabb apostoli tekintélyével gyakorolva hivatalát eldönti, hogy valamely erkölcsi vagy hitbeli igazsághoz az egész egyháznak ragaszkodnia kell, akkor a szent Péternek megígért isteni támogatás révén azzal a tévedhetetlenséggel bír, amellyel az isteni Megváltó az egyházat hitbeli és erkölcsbeli tanításának meghatározásakor felruházva kívánta látni; ebből következően a római püspök ilyen meghatározásai önmagukból fakadóan, és nem az egyház egyetértése alapján megváltoztathatatlanok.” (DH 3074)

Aki viszont ennek a meghatározásunknak ellentmondani merészelne – amitől Isten óvjon –, legyen anathemával sújtva. (DH 3075)

A Pastor aeternusszal szemben Otto von Bismarck német birodalmi kancellár egy körlevelet jelentetett meg, amelyben azt állította, hogy a római püspökről szóló konstitúció a római centralizmust és a pápai totalitarianizmust dogmatizálta.⁴⁴² Bismarck intervenciójára a német püspökök közös nyilatkozatot fogalmaztak. Ebben a helyi püspöki hivattal kapcsolatos helyesbítések után szembehelyezkedtek azzal, hogy a pápa olyan uralkodó lenne, „aki a tévedhetetlensége erejében teljesen abszolútabb a világ bármely abszolút uralkodójánál” (DH 3112). Leszögezték, hogy az „abszolút uralkodó” kifejezést semmiképpen nem szabad az egyházi területen avagy magára a pápára alkalmazni, mert ezekre az isteni jogok érvényesek, és ezeket Krisztusnak az egyházra vonatkozó rendelkezései kötik. (DH 3114)

A dogma azonban egy ilyen védekező egyháztanba ágyazottan fogalmazódott meg. Az egyházi tanítások többsége valamely eretnokség által keltett veszély elhárításának céljából született. Attól függően, hogy az egyház befolyásos köreiből kik milyen mértékűnek látták a veszélyt, törekedtek az ellene való fellépés erejét és vonatkoztatási rendszerét meghatározni. Az I. Vaticanum esetében is világos a két tábor szembenállása és a konstitúciók kompromisszumos, középutat kereső megfogalmazása.

AZ I. VATICANUM MAGYARORSZÁGON

A tévedhetetlenségi bulla magyar kihirdetésének körülményei mutatják, hogy Magyarországon⁴⁴³ is ezt a dogmatikai tételt társadalmi relevanciája felől közelítette meg az akkori állami vezetés. A megyéspüspökök pedig a vezetéshez való viszonyuktól meghatározva hirdették ki a bullát.

Eötvös József kultuszminiszter Ferenc József császár kezdeti ellenállása ellenére 1870. augusztus 10-én keresztülvitte, hogy bevezették a placetumot. Célja az volt, hogy az esetlegesen várható pápai döntéssel szemben védelmet biztosítson, ha az bele kívánna

⁴⁴¹ A dokumentum eredeti latin fogalmazása szerint: „*Romanum Pontificem, cum ex cathedra loquitur, id est, cum omnium Christianorum pastoris et doctoris munere fungens pro suprema sua Apostolica auctoritate doctrinam de fide vel moribus ab universa Ecclesia tenendam definit, per assistantiam divinam ipsi in beato Petro promissam, ea infallibilitate pollere, qua divinus Redemptor Ecclesiam suam in definienda doctrina de fide vel moribus instructam esse voluit; ideoque eiusmodi Romani Pontificis definitiones ex sese, non autem ex consensu Ecclesiae, irreformabiles esse. Si quis autem huic Nostrae definitioni contradicere, quod Deus avertat, praesumpserit: anathema sit.*” (DH 3074-3075)

⁴⁴² A körlevél 1872 május 14-én fogalmazták, de csak 1874. december 29-én jelentették meg a *Deutscher Reichsanzeiger und Königlich Preussischer Staatsanzeiger*-ben.

⁴⁴³ KLAUS SCHAT: *Vaticanum, I.* 3. köt. Paderborn 1994. 263-267. Adatait ADRIÁNYI GÁBOR I. vatikáni zsinatról szóló német nyelvű könyvéből veszi.

avatkozni a politikai szférába. Másrészt a baloldali antiklerikálisokkal szemben lassítási funkciót is ellátott, ugyanis a placetum nem akadályozta meg a zsinati határozatok kihirdetését, de jelentősen lelassította azt. A magyar püspökök (hasonlóan a bajorokhoz) az államhoz való erőteljes kötődésük miatt kerülni akartak minden szükségtelen és hálátlan politikai konfliktust.

Ehhez járult, hogy például Haynald Lajos kalocsai érseknek elvi meggondolásai is voltak a tévedhetetlenségi dogmával és a zsinat ökumenikusságával szemben. Magyarországon ezekről nem folyt jelentős vita, ami hiányzott is. Sem a zsinatot ellenzők, sem az ultramontanok tábora nem volt igazán erős. Mégis csupán három prelátus tett a zsinati dokumentumok mellett már 1870 augusztusában hitet.

Már a zsinat ülésszakai alatt is jelentős szerepet játszott Simor János prímás, aki a kihirdetéssel kapcsolatban is kulcsfigura volt. Neki elvi kifogásai nem voltak. Az októberi püspökkari ülésen határozatlan időre kitolták a kihirdetés időpontját. Simor ezen a gyűlésen arra törekedett, hogy a kihirdetés felé hajlítsa társait, amivel nem járt sikerrel. A kihirdetés jogi értelemben nem függ össze a hitelvekre vonatkozó határozatok esetében az életbe lépéssel. Ezek mindenkit köteleznek lelkiismeretük szerint „*a tudómsrajutás perczétől, függetlenül a kihirdetéstől*”⁴⁴⁴.

A bulla kihirdetéseinek időpontjai Horváth István tanulmánya⁴⁴⁵ alapján a következők voltak. Nyitra (Roskoványi) 1871. január 18.; Szatmár 1871. április 24.; Győr és Kassa 1871 májusában; Pécs 1871 június 29.; Vác 1871 július; Esztergom (hercegprímás) 1871 szeptember 8.; Kalocsa (Haynald⁴⁴⁶) 1871 szeptember 25-26.; Nagyvárad (görög szertartású püspök) 1872 május; Eger 1872 június 29; Besztercebánya 1872 december; Diakovár 1873 január 15. Horváth nem említi, hogy Fogarassy 1874 októberben hitet tesz a zsinat mellett, de csak a pápának írott levélben nyilvánosságra hozatal nélkül. Bonn (Csanád) 1877.

Stroßmayer kezdetben erősen támogatta levélben Döllingeréket és a határozatok ellen foglalt állást. Csak 1881-ben egy püspöki körlevelében említi meg egyáltalán a zsinatot, s veszi védelmébe a pápai tévedhetetlenség dogmáját. Két oldalról kaphatott erre indítást: XIII. Leó pápa a szlávok és a helyi egyházak iránti szimpátiájából, valamint Perrone jezsuita teológus művéből, akit többször idéz is.

Az egész dokumentumot csak 1877-ben fordították le magyarra, jóllehet alighanem a legtöbb középfokon végzett polgár értett latinul és németül. Az infallibilis magyar nevére Haller József elmélkedik a Hittudományi Folyóirat hasábjain.⁴⁴⁷ Fejtegetéseinek következtetése nem vált általánossá a magyar szóhasználatban. Az ajánlotta, „*hogy jövőre csakis ezt az egy szót használjuk a pápai infallibilitas kifejezésére a következő alakokban: a) a pápa csalódhatatlan, b) a csalódhatatlan pápa, c) a pápai csalódhatatlanság, d) a csalódhatatlanság dogmája, e) a pápa csalódhatatlansága.*”

XIII. LEO ÉS A RERUM NOVARUM

Pápasága alatt (1878-1903) történtek az első közelítő lépések az egyház és a demokrácia között. Mindazonáltal ő is megragadt elődeinek a francia forradalom eszméit, az egyen-

⁴⁴⁴ HORVÁTH 1899, 10.

⁴⁴⁵ HORVÁTH 1899, 10-11.

⁴⁴⁶ Bár mellé káptalanjával nyilatkozott tett, miszerint az 1870. július 18-án hozott zsinati határozat a zsinat hiányzó egysége miatt nem ökumenikus. Ugyanakkor az ellenzékben lévő kisebbség utólagosan igazodó helyzetét rendezettnek tekinti.

⁴⁴⁷ HALLER 316.

lőséget és a szabadságot, illető elítélő magatartásánál. XIII. Leo a „*Rerum novarum*”-ot megelőzően és azt követően is több pápai iratában⁴⁴⁸ foglalkozott a modern Európát lelkesítő demokratikus alapértékekkel, s azoknak az egyházhoz való viszonyával. A beható bemutatás helyett lássunk néhány jellegzetes idézetet, melyek egyértelmű antimodernizmusát mutatják.

„... a politikai hatalom Istentől származik és nem a tömegtől; a lázadás szabadsága ellentmond az értelemnek; ... a különböző vallásformákkal szembeni egyenlő viselkedés az egyén és az állam részéről is jogtalan”.

„Szükségszerű igazság, hogy az egész ember teljesen és mindenkor Isten kezében van, ezért el sem gondolható az olyan emberi szabadság, amely ne lenne alávetve Istennek és az ő akaratának.”

„Semmiképpen sem megengedhető a gondolat-, szólás-, tanítás- és különböztetés nélküli vallás-szabadság követelése, védelmezése és biztosítása, mintha mindezek a szabadságjogok természetből fakadó jogok lennének.”

Ugyanakkor a francia helyzet, amelyben a Harmadik Köztársasággal (1870-1940) időközben demokratikus államforma uralkodott, alkalmat adott XIII. Leónak, hogy két, francia katolikusoknak írt körlevelében⁴⁴⁹ is felszólítson a Köztársaság – s ezzel a demokratikus berendezkedés – elismerésére:

„Fogadjátok el a Köztársaságot, vagyis azt az uralmat, amely ténylegesen fennáll közöttetek; tiszteljétek és vessétek alá magatokat, mint az Istentől származó hatalom képviselőjének”.

Ez az elismerés nem jelentette azonban a demokratikus berendezkedésnek mint olyanak önmagában elfogadását. Ezt jól mutatja a keresztény demokrácia elítélése.

„A demokrácia népuralmat jelent; azonban ezt minden politikai elképzelés kizárásával kell értelmezni, s nem jelöl mást mint a népjólét érdekében kifejtett irtalmas keresztény mozgalmat.”

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy XIII. Leó demokráciával kapcsolatos nézeteit kettősség jellemezte. A demokratikus államformát önmagában helytelenítette, ahol azonban ilyen államforma állt fenn, ott elfogadására buzdított. E kettősség azonban könnyen skizofréniába⁴⁵⁰ csaphat át, ha a mai társadalmi és politikai körülmények között XIII. Leó eszményeinek foglyai maradunk.

AZ AUTONÓMIA-FOGALMÁNAK TEOLÓGIAI VONÁSAI

Történész nem lévén, csupán az 1871-es – vagyis az I. Vaticanum befejezését követő évben rendezett – „katholikus congressus” Religio folyóiratban közölt tudósításaira⁴⁵¹

⁴⁴⁸ Diuturnum illud (1881), Immortale Dei (1885), Libertas praestantissimum (1888), Graves de communi (1901).

⁴⁴⁹ Au milieu des sollicitudes (1892. február 16.) és Notre consolation (1892. május 3.)

⁴⁵⁰ CHRISTIAN DUQUOC: *Kirchenzugehörigkeit und christliche Identität*, in: CONCILIUM 24 (1988) 157-164.

⁴⁵¹ *Religio* 1871. 177-278 közötti oldalakon, részben „Katholikus congressus”, részben pedig „Egyházi tudósítások” felcímek alatt. Ebben a fejezetben az idézetek mögötti szám az évfolyam oldalszámaira utal. Az idézeteknél az eredeti helyesírást követem.

valamint az Új Magyar Sion első és második évfolyamában közölt négy cikkre támaszkodunk a címbeli téma elemzésekor⁴⁵². A congressus vitáit eleve fémjelezte a küldöttek megoszlása.⁴⁵³ Öt csoport küldöttei jelenhettek meg. I. a káptalanok (4 fő⁴⁵⁴), II. A tanító szerzetesrendek (5 fő), III. A világi papság és a többi szerzetesrend (30 fő⁴⁵⁵), IV. Világi katolikus kegyurak (4 fő) és V. A világi képviselők egyházmegyék szerint (115 fő⁴⁵⁶). Az arány tehát egy harmad a klérus és a szerzetesrendek részéről és kétharmad a világiak részéről. A világiak csoportjában elsősorban a főnemesség és a „politikai elit” (országgyűlési képviselők, alispánok) dominált.

A congressus II. ülésén a második felszólaló⁴⁵⁷ az ún. 27-es bizottság által előkészített anyag kritikájával összefüggésben arról elmélkedik, hogy a szabad egyház igényét nem lehet pusztán a hierarchia szabadságára korlátozni, hanem az egész egyházat illeti meg ez a szabadság. Ebben a vonatkozásban teszi azt a teológiai állítást, miszerint az egyház sohasem volt egyenlő a hierarchiával. Az I. Vaticanum döntését azonban már nem teológiai, hanem politikai okokból nevezi vészjeljesnek, mert azok „*ugyanazon eszméknek legélesebb negatiójává, sőt kárhoztatásává, fajult, melyek a polgáriasult államok intézményeinek általánosan elfogadott alapjait, a jövő reformok egyedül helyes kiindulását képezik*” (171). A felszólaló utal a katolikusságból fakadó világméretű szolidaritás és a helyi, nemzeti érdekek közötti feszültségre: „*Tudom felfogni az aránytalan viszonyt, mely egyrészt az egész világra kiterjedő kath. érdekek solidaritása és másrészt e solidaritásnak egyes láncszemei, az egy vallásban egyesült nemzetek különböző felfogásai, közt létezik*” (171). Ugyanakkor azt is leszögezi, hogy az egyház helyzetének erőteljes változása nem csupán a politikai erőter megváltozásával van összefüggésben, hanem az egyházon belüli „*ferde irányzatok*” (172) is az okok közé tartoznak.

Ez a felszólalás kiválóan megmutatja az autonómia fogalma körüli összetett problémát, melynek politikai rétege mellett a teológiai oldala is jelentős. A nyilvánvalóan liberális felfogású⁴⁵⁸ küldött az általánosan elfogadott „szabad egyházat a szabad állomban” szöveget nem csak az egész egyház és a liberális állam egymással szembeni szabadsága gyanánt értelmezi, hanem a katolikus autonómia-mozgalom lendületében az egyház belvilágát teológiai alapokon is liberalizálni akarja. Egyik implicit teológiai állítása az, hogy az egyház a belső életének és struktúrájának kialakításakor mintát vehet a társadalmi mezőből, másik állítása szerint pedig az kevésbé klerikális egyházfogalom jobban egybevág a „*keresztény vallás legtiszteltelemtöbb traddícióival*”, mint az I. vatikáni zsinat túlságosan pápacentrikus egyháza.

A további felszólalások bemutatásával és kissé leegyszerűsített csoportosításával az autonómiával kapcsolatos két teológiai vonatkozás bemutatására szorítkozom: a Rómától való függetlenség és a laikusok (világiak) egyházi szerepének témakörére. E választás a terjedelmi korlátok kényszere mellett azzal indokolható, hogy az autonómia-vitában ez a két terület tűnik a legsúlyosabb teológiai ütközőpontnak. Egyik a pápa főségét érinti, másik pedig az egyház hierarchikus alkotmányát. Miközben azonban teológiai érvek

⁴⁵² 1870, 106kk, 271kk, 788kk szerző megjelölése nélkül és KUBRICZKY [1870].

⁴⁵³ V.ö. ÚMS I (1870), 788-792.

⁴⁵⁴ A gyulafehérvári érseki tartomány nem választott küldöttet, vagyis a jog szerint ugyan négy, ténylegesen azonban csak 3 fő.

⁴⁵⁵ A gyulafehérvári, a szamosújvári és a lugosi görög szertartású megye nem választott, vagyis ténylegesen 27 fő.

⁴⁵⁶ A görög szertartású megyék küldöttei nélkül.

⁴⁵⁷ Bartal Gy.

⁴⁵⁸ Állításain túl liberalizmusát az is igazolja, hogy pozitívan utal a kor két nagy liberális gondolkodójára Laménaisre és Montalambertre. (171)

hangzanak el a szemben álló felek részéről, világossá válik, hogy az adott helyzet politikai értékelésének teológiai alátámasztásáról van szó.

FÜGGETLENSÉG RÓMÁTÓL – PLACETUM

Szükséges⁴⁵⁹, hogy az egyház ne csak az állam, de még Róma befolyásától is függetlenítve legyen. A kizárólagos önintézkedési jog feltétlenül szükséges, mert önkormányzatról nem lehet szó ott, hol idegen érdekek számára idegen befolyásnak tér engedtetik; félti Rómától az autonómiát, hivatkozik a múlt évben ott történetekre⁴⁶⁰ s nem tartja lehetetlennek azon enuncziációt se, hogy a kath. egyház absolute kormányzottassék – képviselte Horánszky Nándor. (178)

E felvetésre Haynald érsek dogmatikai alapon válaszolt: „*Mi végre Rómának autonómiájuk törvényhozásunkra való féltett befolyását illeti, ezen dolgoknak kellő világba-helyezésénél nagyon rövid lehetek. A római pápa a kath. szent egyház feje; őt a kath. egyháztól eltudni, elválasztani, annyit tenni, mint fejetlenné tenni az egyházat.*” Majd arra vonatkozóan, hogy Rómában a laikusok autonómiabeli térnyerése aggodalmakat kelthet így foglalt állást: „*amaz aggályokat, melyeket a világi hívek befolyásának elkerülhetetlen tágitása ultra montes kelthetne, elküzdhetőknek hitte és hiszi jelenleg is.*” (179)

Erőteljes teológiai és egyháztörténeti érveléssel megtámogatott kritikát fogalmazott meg két felszólalásában is Bartal György a pécsi egyházmegye küldötte. Úgy látja, hogy a római zsinat döntései a hazai katolikus hierarchiát is megerősítették egyfajta „*clericalis*” álláspontjában. Szembehelyezkednek ugyanis a „*polgárisult államok intézményeinek általánosan elfogadott alapjaival*”. E szemlélettel „*vallási és polgári intézményeknek ismerem annak mindenkoron és különösen most ellenszegülni*” – szögezi le a képviselő. (171) Az I. vatikáni zsinat tévedhetetlenségi dogmájára utalva a zsinat kisebbségének véleményét képviselte, amelyet a kongresszus kisebbségének véleményeként adott elő. A zsinat tévedhetetlenségi dogmája azért nem fogadható el, mert szemben áll azzal a teológiai elvvel, miszerint csak azt tekinthetjük dogmának, amit mindig mindenütt mindenki hitt („*quod semper et ubique et ab omnibus creditum*”). Történeti visszapiantásában pedig megfogalmazza azt a többször többek által is hangoztatott tétele, miszerint az egyház tanainak túlnyomó része a világi hatalom túlzott befolyása alatt fogalmazódott meg. A képviselő miközben e súlyos dogma- és egyházkritikát megfogalmazza, éles szavakkal kel ki azon vádak ellen, melyek egyháziatlanságára ill. tévedő katolicitására utaltak. „*Felzúgtak önök közül sokan, midőn a legutóbbi concilium döntvényeit vésteljeseznek neveztem; saját újból megingatott hitemnek éles feljajdulása volt ez, azon hitnek, mely kész lehetett a parabolához híven hegyeket elmozdítani, de Istennek legszebb adományán, saját józan eszén, erőt venni nem képes. [...] Igenis nem önöké uraim! a kath. egyház, közös miénk az, a melynek kebelében szívesen megleendünk önök mellett ősi szent hitünk alapján, de a melyből magunkat holmi szabályellenesen megalkotott újabb tanok el nem fogadásáért bárki által kiutasíttatni nem engedjük soha!*” (245)

A „*placétum*”⁴⁶¹ lényege szerint a magyar uralkodónak joga volt arra, hogy a pápák által hozott határozatok és személyi döntések vonatkozásában szuverén módon cselekedjék:

⁴⁵⁹ Idézi a jegyzőkönyv Horánszky Nándor felszólalót.

⁴⁶⁰ Utalás az I. Vatikáni zsinat infallibilis dogmájára.

⁴⁶¹ A placétum történetét itt nem tárgyalhatjuk. Pusztán a kongresszus idejére vonatkozó jogi helyzetről annyit kell mondani, hogy az 1850. április 8-án kelt határozatban eltörölték, az 1855-i konkordátum 2.

elfogadja, kihirdettesse azokat vagy sem.⁴⁶² Királyi Pál országgyűlési képviselő (veszpremi egyházmegye) felszólalása mutatja, hogy a congressuson a placétum sajátos összefüggésben szerepel – a kor állam és egyház közötti viszonyának erőterében nyer értelmezést. Szerinte a placétum azon jog volt, „*amely öröködni volt hivatva arra, hogy a valástan meze alatt a hívők lelkiismerete az állam törvényei iránti kötelességgel ellentétbe ne hozassék, hivatva volt megóvni a hívőt, hogy ellenkezésbe ne jöjjön a hazafival*”.

(243)

A kisebbségi, radikális szárny azért nyúlt vissza a placétum kontroll-eszközhöz, mert a fentebb részletesebben bemutatott kortárs római döntésekben a pápai állam ill. a katolikus egyházfő magyar állami szuverenitást sértő terjeszkedését vélte felfedezni. Rudnay István Haynald érsekkel szemben hangsúlyozza: „*Mi az ultramontán salakjaitól ment katholicizmus védői vagyunk*”. (236) Babics János verpeléti plébános terjedelmes felszólalásában részletezi, hogy az Unam sanctam bulla nagyon is érinti az egyház és az állam közötti viszony kérdéskörét, miszerint „*főelvül állítja, hogy az egyház az állam felett áll*”. (261) S más bullák és egyházi megnyilatkozások ebből a korból olyan társadalomszervezési eszményeket és gyakorlatot ítélnak el, melyek a mai magyar társadalom alkotmányos berendezkedésének alapját képezik: „*igen sok esetben a közszabadság vagy a szabad alkotmányok egyes alapjogait damnálják, például a sajtószabadságot, lelkiismeretszabadságot stb.*”. (262) Egyháztörténeti érvként említi fel a képviselő, hogy számos zsinaton a laikusok részt vettek és legalábbis konzultatív joguk volt. Továbbá azt is, hogy az uralkodók számos esetben kifogást terjeszthettek és terjesztettek be Rómába, ha onnan számukra hátrányos intézkedések vagy tanítások érkeztek. Mármost ha a congressus azokat a jogokat kapja, melyeket eddig az állam gyakorolt, akkor miért lenne a catholicitas elleni vétek, ha ugyanez a congressus felterjesztéssel élne a pápához – fejti ki Babics a kisebbség érveit. „*Valjon az állam átruházza-e az általa gyakorolt jogokat? nem tudom; de az egyházkormányt illetően a kisebbség azon édes reményben volt, hogy mit az egyházkormányt az államnak megadhatott, megadhatja azt hiveinek is. Szomorító dolognak tartván, ha a vér meg nem adná a vérnek, mit megadhatott a hatalomnak.*” (261)

A többség azonban a placétumban az egyház szuverenitásának korlátozását látta.⁴⁶³ Haynald érsek szerint egyenesen „*a legnagyobb jogtalanság, a jognak negatiója*”. (189) Devics József taranyi plébános szerint pedig a „*placétum és szabad egyház két egymást kizáró, két egymást tökéletesen paralizáló, fogalom. Placétum és szabad egyház contradictio in adjecto*.” (227) Egyben egy olyan liberális és demokratikus (polgári) kor-szellem tendenciáját vélte benne felfedezni, amely a római hierarchia és a magyar uralkodó közötti viszonyon túlmenően az egyház hierarchikus felépítése, tanítói tiszte és a polgári társadalom demokratikus felépítése, racionalizmusa közötti dimenzióra is átte-

ponthoz megszüntette. „*Azonban a magyar korona területén a vatikáni zsinat feloszlatása után a placétum 1870-ben rendeletileg újra behozatott*.” (RÉZBÁNYAI 718-719) Ez az aktualitás magyarázza, hogy e témára ilyen mértékben kitértek a kongresszusi küldöttek.

⁴⁶² Schwicker Henrik kongresszusi küldött fel is sorolja Konek alapján a placetumot meghatározó magyar törvényhelyeket: „1404,5; 1486,28; 1715,74; 1723,70; 1729,21; 1765,23”. Olyan súlyú e tetszvényjog, „*hogy ezen királyi tetszvényvel el nem látott törvények hazánkban minden érvény és köterő nélkülűnek tekintendők*”. (269)

⁴⁶³ Rézbányai József az állam és az egyház közötti viszonyról szóló értekezésében a placétum regiumot jogtalannak nevezi, ha túlmege az állam és az egyház közötti kölcsönös értesítési gyakorlaton. „*Azonban az már kétségtelenül a legnagyobb bizalmatlanságot, sőt az isteni joggal egyáltalán összeegyeztethetetlen idegenkedést áruja el az egyház és az állam között, ha az állam azzal gyanúsítja az egyházat, hogy az egyházi kánonok olyasmit rendelhetnek, ami az államra veszélyes lehet.*” (RÉZBÁNYAI 53.)

jed. Ha a világi elem az ecclesia docens, ecclesia regens fölé kerül, akkor az megingatja a katolikus egyház alapelvét, tanát és szervezetét – szögezi le Haynald érsek hosszú felszólalásában (181). Hasonlóképpen érvelt Perger János kassai püspök is, aki megdöbbenésének adott hangot, hogy a hierarchia tanítói hivatalát valamely felszólalás megkérdőjelezte. Azzal senki sem számolt, „*hogy isteni eredetű hierarchia állása alapjaiban feszegettesék, hogy a conciliumok működései bírálat alá vétessenek, hogy a szentszéktől függésünk sérelmeik tárgya legyen, hogy a pápai brevék, encyklikák, syllabusok, concordatumok, mit a haladás akadályi feltüntessenek, hogy dogmatikai elvek itten bonczoltassanak*”. (203)

Vitriolos kommentárral illeti a placetummal kapcsolatos kisebbségi javaslatot a Religió szerkesztőségi cikke, amely a közölt tudósításokkal párhuzamosan halad. A placetum behozatalát azért sürgetik a kommentár szerint a „*congressusi jó katolikusok, mert apostoli királyi legfőbb jog, mert azt a pápák is elismerték, mert az egyház feje vészes tanokat hirdet, mert megzavarhatja a lelkiismereteket, mert külföldi hatalom az országban törvényeket nem hozhat, mert a hierarchia a hitet nem mindig kezelte Isten szellemében, mert az egyházi legfőbb hatalom a syllabusokban, az encyclicákban, hirdetett elvekkel az ország törvényeit sértheti, alkotmányokat semmisnek nyilváníthat stb. stb.*” (254-255) A placetum jogának gyakorlati kivitelezését a kommentár úgy képzei, hogy majd a Rómából érkező apostoli iratot vagy a minisztériumba küldik a magyar püspökök „*megbírálás végett*”, vagy a pesti katolikus congressus egyik bizottságához. A „*miniszter lehet katolikus, protestáns, zsidó, nazarenus, nihilista, szabadkőműves*”. A congressusban pedig akár le is szavazhatják az iratot. Akkor pedig a pápához ilyesforma levelet intéznek majd: „*Szentséges atya! Leveledben veszélyes tanok foglaltatnak, mi azokat mint a katholicismusba ütközőket el nem fogadhatjuk, tiszteletteljesen visszaküldjük. Legalázatosabb fiaid a pesti kath. congressus.*” (255) E kommentár ismételt példája arra, hogyan lehet bizonyos politikai és egyházpolitikai aggodalmakat teológiaiilag úgy transzformálni, hogy azok az egyházi tanítóhivatal, szorosabban véve a pápai tiszt isteni alapítása és rendeltetése dogmatikai alapjának védelmévé váljanak. Az egyházi hatalomgyakorlás formájával, technikájával kapcsolatos kritikákat ill. alternatívákat hogyan lehet az egyházi hatalom létét veszélyeztető eretnekségekké alakítani.

DEMOKRÁCIA AZ EGYHÁZBAN – KÉRELMEZÉSI JOG

Hatala Péter egyetemi tanár, az esztergomi egyházmegye világi papi küldötte az autonómiát két alapeszmére kívánta állítani, az államtól való függetlenség és a hívek egyenjóságának eszményeire. „*Az autonomia két eszményen nyugodjék: a külső szabadságon, amely az államtól bizonyos határig leendő függetlenségben s a belső szabadságon, mely a híveknek s kormányzásra leendő egyenjogú befolyásában áll.*” Haynald érsek felszólalására utalva elismeri a tanító egyház jogait, de nagyobb beleszólást követel a híveknek is. A teológiai érvelésre teológiai választ ad: „*Az autonómiának katolikusnak kell lenni; de a valódi katholicitást az egyház történetéből határozhatni meg, a régiből, nem pedig a mai kánonjogból, mert a kath. vallás legalább külsőleg annyira megváltozott, hogy a régi szentatyák, ha feltámadnának, alig ismernének rá.*” (190)

Haynald érsek a maga politikai szerepét és egyházi szerepét élesen szétválasztva szögezi le, hogy az előbbtől hajlandó megválni, de az utóbbitól semmiképpen. „*Ha az idők sanyarúsága úgy kívánja, vegyék el tőlünk jószágainkat. Itt e padon, mely egyszersmind felsőházi rendes ülőhelyem, nyomtatva vagyok: 'Haynald Lajos kalocsai érsek', mint ki nek jog a Magyarország parlamentjében ülni; ha törvényhozásunk innen kitilt engem*

met, nyugodt szívvel megyek nyájamhoz Kalocsára, nem fényes érseki lakba, mely engem egy szegény tudós igénytelen fiát úgy sem boldogít, nem oda; elmegyek legutolsó ispányom szerény lakába. Mind azon dicsőségektől üssenek el; de azon jogomhoz, melylyel bírok az egyház kormányzatában, Jézus apostolutódjai tanítókarában, melylyel bírok a disciplinaris és liturgicus ügyek intézésében, ahhoz ne nyuljon senki!” (182)

Perger János kassai püspök felszólalásában az egyháznak a polgári viszonyok közötti radikálisan más helyzetét plasztikusan a következő szembeállításal fejezte ki: *„A magyar episcopatus már 1848-ban belátta előre a politikai eseményekből fejlődő ama kényszerűséget, hogy a változott viszonyok között az állam eddigi támaszát, segélyét elvesztvén, azt most saját híveinek támogatásában kell keresnie és velük a katolikus egyház világi vonatkozású ügyeire nézve érdekközösségbe lépni.”* Amikor ezzel a döntéssel kapcsolatban nemzetközi szinten kérdéseket kaptak, miszerint az autonómia nem illeszthető az egyház szerkezetéhez és belőle „aberratiók” születhetnek, a püspök bevallja, hogy *„mi nem tudtunk felelni ezekre a kérdésekre”*. (202)

Báró Jósika Lajos (Erdély), hasonlóan báró Wenkheim Lászlóhoz (nagyvárad megye) és báró Sennyei Pál (szatmári megye) felszólalásához, szétválasztja a világi és az egyházi kompetencia területét. Amiből következően *„az egyházi hatalmat in spiritualibus el is ismeri, a többiekre nézve a világi elem jogos befolyását kívánja”*. (210) Sennyei egyenesen könyörögve kérte a jelenlévőket, hogy a béke érdekében az állam és az egyház közötti viszony problematikáját zárják ki a tárgyalások köréből. Közvetlenül arra a vitatott javaslatra utal, hogy az autonómiát megillető ún. kérelmezési jog kiterjedhessen-e a *„hitágazat és egyházkormányzat”* kérdéseire. (211)

Ez a jog a liberális szárny indítványai szerint érintette volna a plébánosi és püspöki kinevezéseket is.⁴⁶⁴ A győri egyházmegyei papság küldötte, Dr. Bertha János, határozottan állást foglalt a választási mód ellen. *„Ez veszélyezteti a lelkészek szabadságát és függetlenségét, a püspököket megillető szükséges befolyást, a nép szent érdekeit, a kegyúr jogait, nem következik az autonomia fogalmából, sem a protestáns autonomia analogiájából azt származtatni nem lehet.”* (221) A püspökjelölésben való világi szerepvállalással szemben Schopper György esztergomi kanonok hosszú egyháztörténeti és jogtörténeti fejtegetéssel érvel, amely végén általánosságban óv attól, *„hogy midőn a magyar kath. egyházat a hierarchia képzelt rablánczaitól felszabadítjuk, azt a zajongó és pártoskodó hívek rabszolgájává aljasítsuk”*. (223)

Az egyházban idegen elemnek nevezi Schlauch Lőrincz gyarmathi plébános felszólalásában a kisebbség javaslatának azon pontjait, *„melyek a püspökök s plébánosok választásának iniciatíváját a népbe helyezik, miáltal, valamint a különböző fokú elnökségek nivellirozása által, sőt a hercegprimásnak s a püspököknek a közvetlen igazgatásból tökéletes kizárása által, olyan széles körű democraticus irányt kezdeményeznek, mely a kath. egyházban idegen”*. (251)⁴⁶⁵ A felszólalás további részében Schlauch a demokráciát önmagában véve igenli. Amerikát is felhossa példának, ahol a katolicizmus virágzik. A francia forradalom azonban ezt a demokráciát *„democraticus deliriumában gyakorla-*

⁴⁶⁴ A *Religio* 1871. március 8-i számának szerkesztőségi cikke éppen a lelkészválasztást tartja olyan jelentőségű kérdésnek, amellyel kapcsolatban a lap jó előre ajánlást fogalmaz meg a kongresszusnak. A cikk apropóját egy a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1871. 9. számában e témáról szóló írás szolgáltatja. Ebben a szerző a lelkészválasztással kapcsolatos református rossz tapasztalatokat összegzi: a korteskedést, a rokoni befolyást és a megvesztegethetőséget. A *Religio* szerzője hozzáfűzi, hogy mindezek a plébánosok és lelkészek tekintélyét lerombolnák és lekipásztorni munkáját lehetetlenné tennék. (146-148)

⁴⁶⁵ A felszólalás tartalmazza a kisebbségi javaslat pontjaira való számszerű utalásokat is, amiket itt az idézetből kihagytam.

tilag eltorzította, beszennyezte vérrel”. (252) S ezen a ponton a felszólalás – más képviselő logikáját is reprezentálva – hirtelen a politikatörténeti érvelésből dogmatörténeti érvelésbe csap át és a hierarchia isteni eredetéből veszi érveit a világiak egyházkormányzati befolyása növelésével szemben. „*Nem hiszem, hogy valaki, a ki katolikus névvel élni kíván, a püspöki intézmény isteni alapítását kétségbe vonná. Ennek megtámadása az autonómiát oly térre sodorná, melyen az egyetemes katholicismussali összeköttetés csakhamar megszűnnék, megszűnnék vele Magyarhonban a katholicismus is.*” (252) A kisebbségi javaslatban képviselt kérelmezési jog véleménye szerint olyan tárgyak közé tartozik, „*melyeket a katolikus összöntudat s törvények oda tartozóknak el nem ismernek. Továbbá a királyi főkegyúri jog által a magyar katolikusoknak adott különleges állásnak olyan kihegyezése, hogy az a relativ függetlenség keretéből átcaphat az abszolút függetlenség terére*” (252) „*Az e joghoz kötött s nem eléggé méltányolható nyíltsággal bevallott dogmaticus, egyházkormányzati, egyházfegyelmi, reformok velleitársai pedig olyan tér, melyen a discussiók szabadsága s a szenvedélyek heve romboló árkint oda sietend, a hol a katholicismus zárvonlát meghaladva a dechatholisálás problematicus, tán öntudatlan, vágyai kísértének.*” (253) Példaként a gallikanizmus franciaországi tapasztalatát is felhozza, amely ellen „*az összes katholicismus, Magyarország püspökei is felemelték szavukat*”. Ez a gallikanizmus „*megállott a félúton*”. (253) Ha pedig a hatalmas Franciaország a világegyház nyomására erre kényszerült, akkor ez a analóg módon a magyar katolikusoknak is figyelmeztető jel: ne kívánjanak túl messzire menni a kor torz demokratikus eszményeinek egyházon belüli érvényesítésében.

A VILÁGI ELEM HELYE – INTELLIGENTIA

A „világi elem” megjelölésen belül két csoportot különböztethetünk meg a felszólalásokban, melyekre minden szónok több kevesebb szóval kitért. Az egyik csoportba az egyház világi hívei tartoznak, akik az autonómia szervezetén keresztül az egyház anyagi és oktatási ügyeinek intézésében megnövekedő szereppel bírnának. Ezen túlmenően azonban a püspökök ill. a plébánosok kinevezésében is nagyobb befolyást igényelnének. A demokrácia vívmányairól van itt szó, amelyek a korszak államaiból egyre terjednek a monarchia államai felé. Erről fentebb már szoltunk. A másik az értelmiség (intelligentia), amely vagy liberális vagy katolikus beállítottságával a civilizáció vívmányait képviseli. Ezek a vívmányok az itt alapul vett autnómia-kongresszus felszólalásai alapján elsősorban a modern tudomány eredményeit jelentik, amellyel kapcsolatban az I. vatikáni zsinat jelentős döntést hozott.

Perger János kassai püspök felszólalásában jelentős teret ad az „intelligentia”, az értelmiség szerepének tárgyalására. „*Az kath. egyház, mely a tudományok és a civilizatio anyja, mint Saturnus saját gyermekeit nem emészt fel soha, szülöttjétől [a civilizatiótól] nem fordulhat el. Az egyház rokonszenvez, figyelemmel kíséri állandóan, a civilizatio vívmányait, az emberi lángész találmányait megáldja, felhasználja azokat céljaira és a nem lényegesebben mindig alkalmazza magát a korhoz, melyben működik.*” (206) A hozzászólás világosan mutatja, hogy a tudományok, a civilizáció, a nem-vallási világ vívmányainak meg van a saját – viszonylagos – önállósága. Az egyház azonban ezekre az eredményekre – a teológia és a filozófia közötti viszonyhoz hasonlóan (philosophia est ancilla theologae) – az ancilla-modell szerint tekint. A világi tudományok és értelmiségi vívmányok az egyház ellen is fordulhatnak, a szenteket a „Colosseumba vadállatok elé” hurcolhatják. Az egyháznak nem egyszer küzdenie kellett a félrevezetett értelmi-

séggel, amely a „sárba hurczolt syllabusokból, encyclikákból, pápai iratokból, nem tud felfogni, megérteni” semmit. (206)

Az értelmiség és annak új értékei valamint az egyház között itt bemutatott békés rendezett viszony inkább a hierarchia képviselőinek felszólalásaiban jelenik meg. Egészen más szemléletről tanúskodik a kongresszus kisebbsége, amely arra alapoz, hogy az értelmiség csalódott az egyházban, az egyház pedig a hívő értelmiség nélkül nem lesz képes a modern idők problematikájára elfogadható választ megfogalmazni. Bartal György udvari tanácsos egyik felszólalása Haynald érsek korábbi megnyilatkozásához kapcsolódva olyan plasztikusan mutatja be ezt az alapállást és a belőle következő téziseket, hogy érdemes hosszabban is idézni. „Éppen önök uraim panaszkodnak és méltán, mennyire harapóznak a kath. intelligentia soraiban a rationalismus és a realismus tanai; ne csábíttassa el magát ő excája, midőn kedves népét a kalocsai székesegyházba tömegesen seregleni látja; mert, fájdalom, épen a népnek legalsóbb rétegei azok, melyek még inkább vannak inficiálva a materialismus és az elannyira veszélyes vallásos nihilismus mételtyével és higgye meg a legjobb szándékú figyelmeztetésnek, hogy a bajnak súlypontja, mely saját egyházunkat szintűgy fenyegeti, mint protestáns atyánkfiait, itt fekszik és ne kicsinyelje soha azon segílyt, melyet nekie a nagyérdemű püspöktársainak e mérges seb orvoslására fognánk nyújthatni mi, a kath. intelligentiának mélyen vallásos tagjai, kiknek nincsen forróbb óhajításuk, mint hogy szent vallásunk megmentésére önökkel kezert foghassunk. Felette sajnálom én, hogy valahányszor a végzetes ‘non possumus’-sal találkozunk, mindannyiszor végső érvül a ‘Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam’ hozatik fel ellenünk. Nincs kifogásom az Istenben vetett bizalom eme sanctionált mondata ellen; de nem tehetem, hogy azonnal ne jusson eszembe a franczia közmondás ‘aides toi et Dieu t’ aidera’. Egyébiránt nem bizonyos, hogy Üdvözítőnk e képletet csakis úgy értette, mint egy a világ tengeréből merően és kopáron kiemelkedő sziklát vagy, a mint én azt magamnak képzelni szeretem, olyan bazalt formatio gyanánt, mely fölé a századok eleven életének hullái mint megannyi geológiai rétegek lerakódnak és nagyszerű sirját, de egyúttal termékenyítő talaját, képezik a felszínen folyton megújuló életnek, az emberi nem folytonos és szintén Istentől rendelt haladásának. E haladásnak is vannak aberratioi, de egészen bizonyosan reá illenek Gamaliel híres szavai” (245-246)

Dr. Bertha János az intelligentia kapcsán egy evangéliumi jelentre utalt, ám ebből nem teológiai, hanem inkább patetikus argumentumot formált. Hatala képviselő véleményét cáfolandó, miszerint az „intelligentia ki nem elégítettik” arra hivatkozik, hogy „Krisztus urunk is megtagadta a Zebedaeus gyermekek anyjának a kívánságát, hogy fiai mennyországban az ő jobbján ülhessenek, ha mindjárt vele szenvedni tudnak is. Ha az egyház, a püspöki kar, a kisebbség vágyait ki nem elégíthetvén, isteni jogaiból talpalatnyi tért sem engedhet s ezért tán szenvedések bekövetkeznének, legyenek meggyőződve, hogy az egész magyar- s erdélyországi clerus, csekély kivétellel, velük együtt a szenvedés poharát, ha kellend, csordultig kiüríteni kész leend.” (220)

FACIT

Az 1871-es autonómia kongresszus Religióban közölt felszólalásainak teológiai tartalmát összefoglalva a érdekes kép tárul elénk. A többségi és a kisebbségi oldal egyaránt elsősorban egyháztörténeti érvekkel vitatkozott, s csak másodsorban dogmatikaiakkal. A vitakozó felek bőségesen alátámaszthatták pro és kontra érveiket mindkét teológiai disciplina alapján. A korszellemnek megfelelően, melyet a fentebb részletesebben be-

mutatott izmusok fémjeleztek, a teológiai nézetkülönbségek elsősorban az egyházi tanítóhivatal kompetenciájának és a hierarchia isteni eredetének kérdéseiben ütköztek össze leginkább. E teológiai tematika megfelel az I. vatikáni zsinat két nagy dokumentumában látható központi tematikának: a hit és az ész viszonya valamint a pápai tévedhetetlenség kérdése. Miközben azonban a többségi oldal váltig óvott a kisebbségi nézetek eretnekségeitől, utóbbiak ugyancsak váltig tagadták, hogy nézeteik szemben állnának a hitletételménnyel. A többség az egyházi tanítás örök mivoltát hangsúlyozta, amelyet nem befolyásolhatnak a történelem viharai. A kisebbség pedig rendre törekedett kimutatni az örök igazságok és a korhoz kötött gyakorlatok közötti feszültséget. A teológiai jellegű érvelés stílusát tekintve megállapíthattunk egyfajta sarkító tendenciát, amely a pasztorális problémafelvetéseket dogmatikailag rövidere zárja és a hittételek szintjére viszi.

MÁIG ÉRVÉNYES ÜZENET?

Történelmi eseményekkel kapcsolatban „üzeneteket” megfogalmazni komoly történet-szelektől a leg távolabb áll. Minden történelmi eseményt a rákövetkező korok értelmezői a saját politikai és teológiai állásfoglalásuk alapján idéznek fel és használnak. A katolikus autonómia mozgalom hullámaiban kimutatható társadalomtan, teológia és lelkipásztori alapállás felmutatott olyan problematikát, mellyel azóta is foglalkozniuk kell az állam és az egyház közötti viszony alkotmánytani, társadalomteológiai és pasztorális témáit elemzőknek. A kongresszus felszólalásaiban találkozhattunk egy néhány akkor „próféciának” hangzó kijelentéssel, melyeket azóta az idő igazolt vagy cáfolt. Ezek közül a dolgozat tematikájába elsősorban Haynald Lajos kalocsai érsek első felszólalásában a liberális Bartal Györgyöt idéző „jóslat-cáfolata” illik. *„Gyakran hallottam mondani, hogy azon sajnálatos esetben, ha az autonomicus szervezkedés bizonyos hangadó irányokból kimondott kívánságoknak meg nem felelne és épen ezért vagy létre nem jönne vagy nem úgy jönne létre, mint az az országos ügyek elintézésére befolyással bíró körökben óhajtanék⁴⁶⁶, akkor a világi elem érdeklődése az egyház ügyeinek meg nem nyerethetvén, könnyen nagy veszteségek érhetnék a magyarhoni kath. egyházat, névszerint könnyen megtörténhetnék, hogy az egyházi javaknak, a papság politikai, különösen pedig a praelatusok kitűnő állásának kérdése és más hasonló az egyházellenes véleményáramlatok irányában jöjjenek megoldásra.”* (190)

További mélyreható és elfogulatlan elemzések vállalkozhatnak arra, hogy az autonómia által követelt egyházreformok és a liberális jóslat látható igazolódása közötti összefüggést történeti és teológiai oldalról egyaránt feltárják és elemezzék. Eső rátekintésre mindazonáltal az valószínűsíthető, hogy ahol a „világi elem” számára az egyház hierarchiája nagyobb befolyást enged, ott az egyház iránti érdeklődés éppen a laikusokban növekszik, ugyanakkor a katolicitás minősége nem változik.

⁴⁶⁶ Sic! Alighanem sajtóhiba. Helyesen „óhajtanák”. (m-ta)

IRODALOM

- ADRIÁNYI GÁBOR: *Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855*. Róma, 1963.
- ASCHENBRIER ANTAL: *A katolikus Egyház autonómiájáról Magyarországon*. Budapest, 1893;
- BERÉNYI SZILÁRD: *A katolikus autonómia és az egyházközségek*. Budapest, 1942;
- CSÁKY MÓRITZ: *Der Kulturkampf in Ungarn*. Graz 1967;
- DENZINGER, HEINRICH: *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Szerk. PETER HÜNERMANN, Herder ³⁷1991 [DH];
- DUDEK JÁNOS: *Az egyház önálló, tökéletes társaság*. Hittudományi Folyóirat 1891. 44-89, 305-345, 619-662;
- EÖTVÖS JÓZSEF: *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása a magyar álladalomra*. Budapest, 1851/1854;
- GERGELY JENŐ: *A keresztény szocializmus Magyarországon*. Budapest 1977;
- GERGELY JENŐ: *A politikai katolicizmus Magyarországon*. Budapest 1977;
- HALLER JÓZSEF: *Az infallibilitas magyar neve*. Hittudományi Folyóirat 1893, 311-316;
- HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973;
- HORVÁTH ISTVÁN: *A pápai iurisdictio jogi természete, nevezetesen a vatikáni zsinat tana szerint*. Hittudományi Folyóirat 1898 és 1899 évfolyamaiban;
- HÜBNER EMIL: *A ceglédi római katolikus egyházközség önkormányzatának története, figyelemmel a helyi önkormányzat jogi és történeti alapjaira*. Cegléd, 1924;
- KARRER, LEO: *Aufbruch der Christen. Das Ende der klerikalen Kirche*. München, 1989;
- KISS JÁNOS: *Egy szabadgondolkodó az egyház függetlenségének megsértéséről*. Hittudományi Folyóirat 1892, 178-199, 783-819;
- KISS JÁNOS: *A magyarországi katolikus autonómiáról*. A magyarországi katolikusok autonómia-szervező kongresszusán, 1900. február 3-án elmondott beszéd. Budapest 1900;
- KUBRICZKY ANDRÁS: *Autonomiánk a megvalósulás stádiumán*. Új Magyar Sion 1 (1870), 838-844;
- LEGRAND, HERVÉ: *Die Gestalt der Kirche*. In: NSTh 3. köt. 87-181.
- LEPOLD ANTAL: *A katolikus autonómia, az Egyház álláspontjának megvilágítása*. Budapest, 1920;
- MELICHÁR KÁLMÁN: *A Katolikus autonómia*. Budapest, 1907;
- N.N.: *Irányzatok a katolikus autonómia ügyében*. Budapest, 1896;
- N.N.: *A katolikus autonómia szervező gyűlése*. Új magyar Sion 1 (1870), 106-120, 271-282, 788-792;
- POTTMAYER, HERMANN JOSEF: *Der Glaube vor dem Anspruch der Wissenschaft. Die Konstitution über den katholischen Glauben „Dei Filius“ des I. Vatikanischen Konzils und die unveröffentlichten theologischen Voten der vorbereitenden Kommission*. Freiburg 1968;
- POTTMAYER, HERMANN JOSEF: *Unfehlbarkeit und Souveränität. Die päpstliche Unfehlbarkeit im System der ultramontanen Ekklesiologie des 19. Jahrhunderts*. Mainz 1975
- PROHÁSZKA OTTOKÁR: *A katolikus autonómiáról*. Egyházforum 5 (1990) 1, 108-112;
- RÉZBÁNYAI JÓZSEF: *Az egyház és az állam között való viszony kérdése hazánkban*. Hittudományi Folyóirat 1892, 5-58, 350-417, 690-729

SALACZ GÁBOR: *Egyház és állam a dualizmus korában 1867-1918*. München 1974;
SVERTSITS DOMONKOS: *Az egyház és a korszellem*. Hittud Folyóirat 1894. 703-723;
SZEMNEZ EMIL: *Katolikus autonómia*. Budapest, 1897;
SZIKLAY JÁNOS: *Negyven év a katolicizmus történetéből*. Budapest 1899;
SZILÁGYI VIRGIL: *A katolikus autonómia*. Budapest, 1869;
TOLDY ISTVÁN: *Az egyházreformról*. Leipzig, 1870;
TOMKA FERENC: *Modernség vagy Moderneskedés?* Teológia 1970, 75kk;
TÖRÖK JENŐ: *A katolikus autonómia mozgalom 1848-1871*. Budapest, 1941;
ZELLER ÁRPÁD: *A magyar egyházpolitika 1847-1894*. Budapest, 1894;

